

YIL: 2021 SAYI: 42

KOSBED

KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Kocaeli University Journal of Social Sciences

Kocaeli Üniversitesi
Kocaeli University Journal of Social Sciences
Sosyal Bilimler Dergisi

42
2021

HAKEMLİ DERGİ

SÖBIAD

asos
sosyal bilimler araştırma

te
sosyal bilimler araştırma

Akademik Dizin
Akademik Türk Dergiler İndeksi

arastirmax
Bilimsel Yayın İndeksi

Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Kocaeli University Journal of Social Sciences

Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü adına
sahibi / owner Prof. Dr. Recep TARI
rtari@kocaeli.edu.tr

EDİTÖR EDITOR	Doç. Dr. Ferhat PEHLİVANOĞLU fpehlivanoglu@kocaeli.edu.tr
EDİTÖR YARDIMCILARI EDITOR	Arş. Gör. Ali Rıza SOLMAZ aliriza.solmaz@kocaeli.edu.tr Arş. Gör. Muhammet Rıdvan İNCE muhammet.ince@kocaeli.edu.tr Arş. Gör. Sedanur DEMİR sedanur.demir@kocaeli.edu.tr
YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ	Doç. Dr. İhsan KARLI ikarlı@kocaeli.edu.tr
YAYIN KURULU EDITORIAL BOARD	Prof. Dr. Recep TARI (Kocaeli Üniversitesi) Prof. Dr. Ramazan ŞENGÜL (Kocaeli Üniversitesi) Prof. Dr. Adnan Rüştü KARABEYOĞLU (Kocaeli Üniversitesi) Prof. Dr. Ayşe Tuba ÖKSE (Kocaeli Üniversitesi) Prof. Dr. Aziz KUTLAR (Sakarya Üniversitesi) Prof. Dr. Işık AKGÜL (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Mustafa Kemal BEŞER (Eskişehir Osmangazi Üniv.)
Kapak / Sayfa Tasarımı/Mizanpaj	Dr. Öğr. Üyesi Hakan KÜÇÜKSARAÇ
YÖNETİM YERİ	Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü 41380 Umuttepe / Kocaeli Telefon: 0 262 303 17 52 - Fax: 0 262 303 17 53

ISSN 1302 - 6658

KOÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Altı ayda bir yayınlanan ulusal hakemli bir dergidir. TUBİTAK-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanına (SBVT) kayıtlıdır. ASOSIndex, Türk Eğitim İndeksi, Akademik Dizin ve Arastirmax tarafından taranmaktadır. Dergide yayınlanan yazı ve makaleler, kaynak gösterilmek şartıyla iktibas edilebilir. Yazı ve makalelerin tüm sorumluluğu, yazarına / yazarlarına aittir. Derginin elektronik versiyonu, tam metin olarak <http://kosbed.kocaeli.edu.tr> ve <https://dergipark.org.tr/kosbed> internet adresleri üzerinden erişime açıktır.

Kocaeli Üniversitesi
Kocaeli University Journal of Social Sciences
Sosyal Bilimler Dergisi

42

2021

DANIŞMA/HAKEM KURULU
Advisory/Referees Board

Prof. Dr. Ali Poyraz GÜRSON - Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Ayhan ORHAN- Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Burak Samih GÜLBOY - İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Hakan KİTAPÇI - Gebze Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Kemal BEŞER - Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Nuray TERZİ - Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Suphi ASLANOĞLU - Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Volkan ÖNGEL - Beykent Üniversitesi
Doç. Dr. Ayşe GÜNSEL - Kocaeli Üniversitesi
Doç. Dr. Erkut ALTINDAĞ - Beykent Üniversitesi
Doç. Dr. Nevran KARACA - Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Özge MEHTAP - Kocaeli Üniversitesi
Doç. Dr. Serdar BOZKURT - Yıldız Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Vecihi Sefa Fuat HEKİMOĞLU - Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Derya KAVGAOĞLU - İstanbul Gelişim Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hüsnünur ASLANTÜRK - Kocaeli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Marco BOSCHELE - Kocaeli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mohammed MOUSSA - İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Murat ÇELİK - Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Recep Ali KÜÇÜKÇOLAK - İstanbul Ticaret Üniversitesi

Editörden...

Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KOSBED) 1997 yılından itibaren haziran ve aralık aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanmaktadır. KOSBED; iktisat, işletme, kamu yönetimi, uluslararası ilişkiler, maliye, çalışma ekonomisi, ekonometri, tarih, felsefe, güzel sanatlar, Türk Dili, İngiliz Dili gibi sosyal bilim dallarında özgün akademik makaleleri yayımlamaktadır. Sosyal ve beşeri bilimlerde bilimsel bilgi paylaştıkça ve tartışıldıkça olgunlaşmaktadır. Bu kapsamda tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de gündün güne süreli bilimsel yayıncılık yapan kurum ve dergi sayısı artmaktadır. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KOSBED) 1997 yılından itibaren haziran ve aralık aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanmaktadır. KOSBED; teorik veya uygulamalı alanında özgün makaleleri yayınlayan hakemli bilimsel bir dergidir.

Dergimiz; üniversitelere, kütüphanelere, enstitülere ve tüm akademik çevrelere hem internet ortamında hem de basılı olmak üzere iki şekilde erişim sağlamaktadır. Dergimizde Türkçe ve İngilizce dillerinde yazılar yayınlanmaktadır. Açık erişim politikasını benimsemiş olan Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi bilginin küresel dağıtımına aracılık etmekte olup, ASOS, TİE, Akademik Dizin ve Arastirmax indekslerinde dizinlenmektedir. Ayrıca her geçen gün yayın standartlarını geliştiren dergimiz SCOPUS, SSCI gibi platformlar tarafından indekslenmeyi de hedeflemekte olup, alanında saygın birçok indeks ile gerekli yazışmaları yürütmektedir. Dergimize gönderilecek yazılar sosyal bilimler alanında makale, kişi ve kitap tanıtımı ya da eleştiri alanlarında olmalıdır. Dergimize gönderilen yazılar öncelikle dergi editörleri tarafından dergimiz yazım kuralları, dil ve bilimsel uygunluğu açısından değerlendirilmekte uygun görülen yazılar ilgili iki hakeme gönderilmektedir.

Dergimizde kör hakemlik sistemi uygulanmaktadır. Hem yazarların hem de hakemlerin karşılıklı olarak isimleri gizli tutulmaktadır. Hakem raporlarından herhangi birinin sonucu red şeklinde geldiğinde ve diğer hakemden de önemli değişiklik isteği geldiğinde dergi editöryel kurulu makale için red hakkını kullanabilmektedir. Eşitlik halinde ise makale değerlendirilmesi için üçüncü bir hakem belirlenerek nihai karar verilmektedir. Hakem önermeleri ilgili yazar ya da yazarlara gönderilir, istenilen düzeltmeler 1 ay içinde yapılmadığı takdirde editöryel kurul uygun gördüğü takdirde makalenin yayın sürecinden düşürülmesi kararını verebilir. Hakem değerlendirme süreci 1 ay olup, makalenin nihai değerlendirme süreci 4 aydır. Hakem sürecinden olumlu şekilde geçmiş yazılar **editöryel kurulun uygun gördüğü herhangi bir sayıda** yayınlanabilir.

Ayrıca dergimize gönderilen çalışmalar yayınlanmadan önce iThenticate programı kullanılarak intihal raporu alınmaktadır. Makalelerin yayınlanması için intihal oranının kaynakça hariç en fazla % 10 olması gerekmektedir. Tarama sonucu % 10'un üzerinde olan makaleler **RED** edilmektedir. Dergimizde yayınlanmış / yayınlanacak **makalelerin her türlü sorumluluğu yazar veya yazarlara aittir. Makalelerin telif hakkı ise Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne aittir.** Dergimizde makale yayınlayan yazarlar yukarıda bahsedilen ilkeleri kabul etmiş sayılır.

Dergimizin 42. Sayısında hakemlik sürecine dahil olarak katkı sağlayan kıymetli akademisyenlere, bilimsel yazılarını bizimle paylaşan bize destek veren değerli yazarlara ve makale değerlendirme sürecinde katkı sağlayan danışma kurulu üyelerine ayrı ayrı teşekkürlerimi sunarım. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi olarak bundan sonraki sayılar içinde sosyal bilimler alanındaki yeni yazarların web sayfasındaki yazım kurallarına ve dergi formatına uygun çalışmalarını bekliyorum, 42. sayının tüm ilgili kişi ve kurumlara faydalı olmasını diliyorum.

Doç. Dr. Ferhat PEHLİVANOĞLU

Kocaeli Üniversitesi
Kocaeli University Journal of Social Sciences
Sosyal Bilimler Dergisi

42

2021

ISSN 1302 - 6658

Araştırma Makaleleri

Erşan CİĞERİM Tuğkan ARICI	Türkiye'nin Öncü Sektörleri: Stratejik Sektörlerin Belirlenmesine Yönelik Bir Model Önerisi / Turkey's Leading Sectors: A Model Proposal for the Determination of Strategic Sectors	1-24
Emrah TÜNCER	Ritüel, Liminal ve Dayanışma: Çori Bori Ziyaret Evi Örneği / Ritual, Liminal And Solidarity: The Example of Çori Bori Visiting House	25-34
Ümran GÜMÜŞ Mehmet Emin YARDIMCI Şevket Alper KOÇ	Bir Oyun Teorisi Analizi: Yeniçeriler ve Tağşiş Uygulaması / A Game Theory Analysis: Janissary and Implementation of Debasement	35-42
Gamze KAĞAN Ayşe GÜNSEL Serdar BOZKURT Hülya ÇEKMECELİOĞLU	Sağlık Çalışanlarının Öz Liderlik Davranışlarının İletişim Becerileri Üzerindeki Etkisi / The Effect of Healthcare Professionals' Self-Leadership Behavior on Communication Skills	43-55
Fikriye Ceren Bostancı	Avrupa Birliği Savaş Gruplarında Benoit Hipotezinin Geçerliliğinin Test Edilmesi / Testing the Validity of the Benoit Hypothesis in the European Union Battlegroups	57-66
Arda ERCAN Refik Levent TEZCAN	Rusya'nın Suriye Politikasının Geçmişten Günümüze Etkileri / Effects of Russia's Syria Policy from Past to Present	67-89
Merve YILDIRIM Figen BÜYÜKAKIN	Kadınların Finansal Okuryazarlığı Üzerine Bir Değerlendirme: Kocaeli Örneği / An Evaluation on Women's Financial Literacy: The Case of Kocaeli	91-114
Harika ÖZKAN Serap BENLİGİRAY	İnsan Kaynakları Uygulamalarında Yapılan Ayrımcılıkların Doğallaştırılmasına Eleştirel Bir Bakış / A Critical View on the Naturalization of Discrimination in Human Resources Practices	115-142
Ravza ALTUNTAŞ-ÇAKIR	The Role of Religion in Politics: The Analytical Category of the Social Public Sphere / Siyasette Dinin Rolü: Bir Analitik Kategori Olarak Toplumsal Kamusal Alan	143-161

Yayın Geliş Tarihi: 2021-04-30

Yayın Onay Tarihi: 2021-12-04

DOI No: 10.35343/kosbed.930324

Erşan CİĞERİM *

Tuğkan ARICI **

Türkiye'nin Öncü Sektörleri: Stratejik Sektörlerin Belirlenmesine Yönelik Bir Model Önerisi

Turkey's Leading Sectors: A Model Proposal for the Determination of Strategic Sectors

Özet

Uluslararası kuruluşların 2018 yılı içerisindeki raporlarına göre 2019 ve 2020 yıllarının dünya genelinde büyüme ve küresel ticaret adına en verimli yıllar olacağı öngörülmüş olmasına karşın 2019 yılı içerisinde ABD'nin neden olduğu bölgesel ve jeopolitik ticaret savaşları, Brexit anlaşmazlıkları ve ABD-Çin gerilimi nedeniyle bu beklentiler gerçekleşmemiştir. Dünya genelinde 2019 yılı içerisinde yaşanan küresel sorunlar nedeniyle dünya ekonomisi olumsuz yönde etkilenmişken ülkemiz küresel ticaret savaşlarından yara almamış ve 2018 yılındaki 167 Milyar ABD Dolar olan ihracat rekoru 2019 yılında bir kez daha kırılarak Cumhuriyet tarihinin en üst seviyesine ulaşmıştır. 2020 yılı ülkemiz için önemli hedefler ve olumlu tablolar ile başlamış olmasına karşın 2019 Aralık ayı itibarıyla tüm dünyayı etkisi altına alan CoronaVirüs salgını nedeniyle hem dünya ticareti hem de ülkemiz ekonomik açıdan olumsuz etkilenmiştir. Literatür incelendiğinde ülkemiz için önem arz eden ithalat ve ihracat kalemlerine yönelik kapsamlı bir çalışma yapılmadığı keşfedilmiştir. Bu çalışma kapsamında ülkemiz için önem arz eden ithalat ve ihracat ürün gamlarının belirlenmesine yönelik teorik bir araştırma gerçekleştirilmiş ve bir araştırma modeli önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İthalat, İhracat, Ekonomik Kalkınma, Ekonomik Refah

Jel Kodları: D060, D80, D90

Abstract

According to the reports of international organizations in 2018, 2019 and 2020 have been predicted to be the most productive years for growth and global trade, but these expectations had not realized due to the regional and geopolitical trade wars caused by the USA in 2019, the Brexit disputes and the USA-China tension. While the world economy was negatively affected due to the global problems experienced in 2019, our country did not suffer from global trade wars, and the export record, which was 167 billion USD in 2018, was broken once again in 2019 and reached the highest level in the history of the Republic. Although 2020 started with important goals and positive statements for our country, both the world trade and our country were adversely affected due to the Corona-Virus pandemic that emerged in Wuhan city of China as of December 2019 and affected the whole world in a very short time. As a result of the literature review, it had determined that there is no comprehensive study on import and export items that are important for our country. Within the

* Arş. Gör. Dr. Gebze Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, mail: cigerim@gtu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7352-5313

** Arş. Gör. Gebze Teknik Üniversitesi, İşletme Fakültesi, mail: tarici@gtu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3640-247X

scope of this study, a theoretical research was carried out to determine the import and export product ranges that are important for our country and a research model was proposed.

Keywords: Import, Export, Economic Development, Economic Welfare

Jel Codes: D060, D80, D90

Giriş

İçerisinde bulunduğumuz 21'nci yüzyıl ya da diğer ismi ile teknoloji çağı, geçmiş yüzyıllarda yaşanan küresel ticaret, teknolojik gelişim ve global rekabetten çok daha farklı, hızlı ve güçlü değişimleri beraberinde getirmiştir. Sanayi devriminden sonra hızlı değişimlere sahne olan sanayi sektöründe özellikle 20'nci yüzyılın son çeyreğinden sonra tahmin edilemez ve karşı konulamaz teknoloji tabanlı gelişmeler meydana gelmiştir. Sanayi devrimine kadar "ne üretirsem onu satarım" düşüncesi yerini günümüzde "müşterilerime değer katmazsam yok olurum" felsefesine bırakmıştır. Piyasa içerisinde yaşanan rekabet artışı, küreselleşme ve teknolojik gelişimlerin hızı işletmeleri tüketiciler için sadece uygun şartlardaki ürünleri sunmanın yanı sıra tüketicilerin değer olgularına önem veren ürün veya hizmetleri piyasaya sunmaya zorlamıştır.

Ekonomik sınırların ortadan kalkması ve yerel işletmelerin yeni rakiplerinin dünyanın öteki ucundaki işletmeler olması nedeniyle daha az maliyetli, daha kaliteli ve müşterilerin sosyal, ekonomik ve kültürel beklentilerine cevap veren ürünlerin piyasa arz edilmesi kaçınılmaz olmuştur. Küresel pazarda yaşanan bu değişikliklerin tümünün yönetilmesi ve böylesine zorlaşan rekabet ortamında rakiplere karşı rekabet avantajının elde edilmesi işletmeler açısından imkansız yakın bir hal almıştır.

Günümüzde küreselleşmenin artmasıyla birlikte iktisadi sınırlar ortadan kalkmıştır. İşletmeler artık sadece kendi bölgelerindeki rakipleriyle değil, dünyada benzer sektörlerde faaliyet gösteren tüm firmalar ile rekabet eder duruma gelmiştir. Bu durum ise sadece işletmeler açısından önem arz etmemektedir. Artık ülkelerde kendi ekonomik varlıklarını devam ettirebilmek ve halkın refah seviyesini arttırabilmek için ekonomik büyümelerine devam etmelidir (Dereli, 2018).

21'nci yüzyılda yaşanan bu rekabetin en önemli nedeni ise tüketicilerin istek ve ihtiyaçlarına cevap verebilen ve benzer şartlarda müşterilere sunulan ürün ve hizmetlerin çok fazla olmasıdır. Bu nedenle işletmeler ürün veya hizmetlerini sadece dar bir rotasyonda değil dünya üzerindeki tüm tüketicilere sunmalı, girilmeyen pazarlara girmeli, görülmeyen fırsatları keşfetmeli ve müşterilerini tüm dünya olarak tanımlamalıdır.

İhracat, kelime itibariyle bir ülke de yerleşik halde bulunan bir işletmenin başka bir ülkeye mal veya hizmet sunması olarak ifade edilmektedir. Ancak ihracat sadece bir ürünü başka bir ülkedeki firmaya satmak kadar basit değildir. Tam aksine hem işletmeler hem de ülkeler açısından son derece karmaşık ve zorlu süreçleri bünyesinde barındıran önemli bir süreçtir.

İşletmeler açısından düşünüldüğünde ihracat fırsatları; (1) satış ve karlılığı arttırmak, (2) dünya pazarından pay almak, (3) iç pazar bağımlılığını azaltmak, (4) pazar dalgalanmalarına karşı dengede durmak, (5) fazla üretimlerini eritmek, (6) rekabet gücünü geliştirmek, (7) istihdam yaratmak, (8) teknolojiye ayak uydurmak, (9) marka bilinirliği sağlamak ve (10) uluslararası iş kültürü geliştirmek olarak sıralayabiliriz.

Ülkeler açısından baktığımızda ise ihracat fırsatları; (1) ülke ekonomisinde faktör verimliliği artışı, (2) ölçek ekonomilerinden elde edilen kazanç artışı, (3) döviz sıkıntısının hafiflemesi ile ara ve yatırım mallarında ithalatın kolaylaşması, (4) ihracat sektörlerinde üretim maliyetlerinin azalması ve (5) yeni teknolojilerin sağlanmasına yönelik politikaların uygulanması olarak sıralayabiliriz. Ayrıca tüm bunların yanı sıra ihracat, istihdam artışı ve uluslararası iş bölümüne uygun kaynak dağılımına fırsat verdiği için hem ülke hem de dünya refahında artış yaşanmasına katkı sağlamaktadır.

İhracat, ülkelerin rekabet gücünün artmasına olanak tanıdığı gibi firmaların yeni teknolojiler, metotlar ve yöntemlere uyum sağlayarak küresel pazarda önemli noktalara gelebilmesi için olanak sağlamaktadır. Ülkeler için ferah seviyesinin artışına ve dış ticaret dengesinin iyileştirilmesine olanak sağlayan ihracat; ülkeleri korumak ve istikrarlı büyüme trendini sürdürerek ülke ferahının artması ve dış ticaret dengesini iyileştirmek için elzemdir.

Ülkemizin gerek 2023 gerekse de "Milli Teknoloji Hamlesi" hedefleri ışığında ortaya konmuş olan sanayi, teknoloji ve ekonomik hedeflerin başarılı bir şekilde hayata geçirilmesi için atılması gereken adımların başında ülkemizin ihracatının geliştirilmesi yer almaktadır. Bu kapsamda ihracat gerçekleştiren her bir firmamızın yeni ve doğru pazarlara açılabilmesi, ihracatı önündeki engellerin giderilebilmesi, ihracat aşamasında ihtiyaç duydukları nakdi ve aynı tüm yardımların sağlanabilmesi gerekmektedir.

Bu çalışma kapsamında; ülkemizin ekonomik büyümesini hızlandırmak ve ülkemizin kıt kaynaklarının daha verimli kullanılarak daha hızlı sonuçlar alınabilmesi için ülkemizin son 20 yılı içerisinde ithal ve ihraç ettiği ürünlerin incelenmesi ve geliştirilmesine dair yol haritalarının hazırlanması ile teşvik sistemlerine yönelik yeni modellerin oluşturulmasına yönelik bir araştırma modelinin önerilmesi hedeflenmektedir.

1. Literatür Taraması

18.yy'da Adam Smith'ten başlayarak günümüze kadar pek çok araştırmacı tarafından, ülkelerin refah seviyesi ile dış ticaret arasında pozitif anlamda bir ilişki olduğu savunulmuştur (Özçelik vd., 2018). Yine benzer şekilde ihracatın ülkelerin ekonomik büyümeleri üzerinde pozitif bir ilişkisi olduğuna dair gerek ulusal gerekse de uluslararası pek çok çalışma bulunmaktadır.

Dış ticaret faaliyetleri olan ithalat ve ihracatın temelde ekonomik büyümelere pozitif yönde bir etkisi olacağı zaten beklenmektedir (Düzgün ve Taşçı, 2014). İthalat ve ihracat faaliyetlerini güden firmaların yeni pazarlara erişmesi, girdi maliyetleri ucuz olan hammadde kaynaklarına ulaşması ve uluslararası rekabet sayesinde Ar-Ge ve inovasyona dayalı çalışmalarının neticesinde uzmanlaşması, uzmanlaşmaya bağlı olarak iş gücü maliyetlerinin azalması ve zaman içerisinde ulusal mallara olan dış talebin artmasıyla yeni yatırım imkanlarının doğması ekonomik büyümeyi de beraberinde getirmektedir. (Dura vd., 2017). Özellikle gelişmekte olan ülkelerin yaşadıkları cari açık dengesizlikleri ve işsizliği azaltma çabalarına yönelik olarak ihracatın önemli bir can suyu olduğu kabul edilmektedir (Babalola vd., 2012).

Günümüzde Ar-Ge harcamaları ile ülkelerin gelişmişlik seviyesi arasında kuvvetli bir bağ bulunmaktadır. Ülkelerin gelişmiş seviyelerinin ölçümü için alınan kriterlerden biri de ülkenin kendisine ait teknolojiyi yaratma yeteneğine sahip olmasıdır (Kaygısız, 2018). Ülkenin hem gelişmişlik seviyesini devam ettirebilmesi hem de uluslararası arenada söz sahibi olabilmesi için yüksek teknoloji ürünleri üretmesi ve ihraç edebiliyor olması gerekmektedir (Kaygısız, 2018).

Ekonomik büyümeyi iktisadi açıdan ele aldığımızda ise karşımıza iki temel ekonomik büyüme modeli gelmektedir: (i) Neo-Klasik Büyüme Modeli, (ii) İçsel Büyüme Modeli. Her iki modelin temelinde ise teknolojik gelişmeler ve inovasyon bulunmaktadır (Özçelik vd., 2018).

İnovasyon ise yeni pazarlara girmek veya pazardaki rekabeti arttırması sayesinde, pazar payını arttırmaya ve fiyatta rekabet üstünlüğü sağlamaya olanak vermektedir. Bu sebeple inovasyon, firmalar için bir rekabet aracı olarak kullanılabilir. İnovasyon ve rekabet büyümenin itici gücü konumundadır (Erdil vd., 2018).

1.1. İhracatın Ekonomik Büyüme Olan Etkisi

Ulusal ve Uluslararası literatür incelendiğinde ihracatın ekonomik büyüme olan etkisinin pozitif yönde olduğu tespit edilmiştir:

Şenkardeşler (2018), Türkiye'nin dış ticareti ile ekonomik büyümesi arasındaki ilişkiyi 1923-2016 dönemine ait ithalat, ihracat ve GSYİH verilerini kullanarak incelemiştir. Johansen Eştümleme Testi sonuçlarına göre %5 anlamlılık düzeyinde seriler arasında eştümleme tespit edilmiştir.

Aytaç (2017), Türkiye'nin 2001-2016 dönem çeyreklik verilerini kullanarak GSYİH, ihracat ve büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini Granger nedensellik testi ile araştırmıştır. Ekonomik büyümeden ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit etmiştir.

Akkaş ve Öztürk (2016), Türkiye'nin 2001: Q3 - 2014: Q3 dönemleri arasındaki üçer aylık verileri ile ithalat, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Granger nedensellik testine göre GSYİH'dan ihracata tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varmıştır.

Temel (2016), ekonomik büyüme ve dış ticaret arasındaki nedensellik ilişkisini incelemiştir. GSYİH ile ithalat arasında karşılıklı nedensellik bulgusu elde etmiştir.

Arvas ve Torusdağ (2016), Türkiye'nin 1987-2015 döneminde ithalat ve ihracatın etkisini en küçük kareler yöntemiyle incelemiştir. Analiz sonucunda büyüme ve ithalatın pozitif yönlü ilişki içerisinde olduğu tespit edilmiştir.

Uçan ve Koçak (2014), 1990-2011 yılları arasındaki üçer aylık verileri kullanarak dış ticaret ile büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Analiz sonucunda ihracatın büyümeye tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmiştir.

Çamurdan (2013), ithalat, ihracat ve büyüme arasındaki ilişkileri incelemiştir. Türkiye'nin 1999-2013 yılları arasındaki çeyreklik verileri kullanılarak yapılan analizde ihracatın ithalata etki ettiği ve büyümenin de ithalata olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Taştan (2010), Türkiye'deki 1985:01-2009:05 dönemi aylık verilerini kullanarak dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Analiz sonucunda ithalata dayalı bir büyüme tespit etmiştir.

Aktaş (2009), Türkiye'nin 1996:01-2006:06 dönemleri arasındaki verileri kullanarak ithalat, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini analiz etmiştir. Analiz sonucunda ithalat, ihracat ve GSYİH arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Herzer vd. (2006), Şili'de imalat sanayi mal ihracatının büyümeye tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmiştir.

Abu-Qarn (2004), 9 MENA ülkesi için yaptığı analizde toplam mal ihracatı içerisinde sanayi malı ihracatı az olan ülkeler arasında bir ilişki tespit edememiştir. Toplam mal ihracatı içerisinde sanayi malı ihracatı çok olan ülkelerde ise çift yönlü ilişki tespit edilmiştir. Sanayi mal ihracatı çok olan ülkelere biri olan Türkiye'de ise sanayi ihracatının büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Uddin (2015), Bangladeş'te tarım sektörü ile GSYH arasında çift yönlü bir nedensellik sonucuna ulaşmıştır.

Khalafalla ve Webb (2001), Malezya'da 1965-1996 ve 1965-1980 dönemlerini incelemiştir. Bu dönemlerde ihracata dayalı büyümenin mümkün olduğunu, 1981-1996 döneminde ise büyümenin ihracata neden olduğunu tespit etmiştir.

Çiftçioğlu ve Nakhili (2005), 1987:1-2004:1 döneminde madencilik sektörünün ihracatından büyümeye doğru tek yönlü ilişki olduğunu tespit etmiştir.

Kurt ve Terzi (2007), 1989:1-2003:04 döneminde sanayi malı ihracatından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü ilişki olduğunu tespit etmiştir.

Yapraklı (2007), 1970-2005 döneminde sanayi ihracatından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin mevcut olduğunu tespit etmiştir.

Züngün ve Dilber (2010), 1980-2008 döneminde imalat sanayi ihracatından sanayi üretim endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmiştir.

Akbulut ve Terzi (2013), 1980-2010 dönemlerinde sanayi ihracatı ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmiştir.

Önder ve Hatırlı (2014), 1994 - 2009 döneminde imalat sanayi ihracatı ile büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmiştir.

Takım (2010), Türkiye genelinde yaptığı çalışmasından GSYİH'nın ihracat hacmi üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğunu tespit etmiştir.

1.2. Ar-Ge Harcamaları ve İnovasyonun Ekonomik Büyüme Etkisi

Ulusal ve Uluslararası literatür incelendiğinde Ar-Ge harcamalarının, yaratıcılığın, yenilikçiliğin ve inovasyon faaliyetlerinin ekonomik büyüme olan etkisinin pozitif yönde olduğu tespit edilmiştir.

Alagöz vd. (2016), E-7 ülkelerini Meta Analiz yöntemi ile incelediği çalışmasında, Ar-Ge ile yüksek teknoloji ürün ihracatı arasında pozitif yönde bir ilişki olduğunu tespit etmiştir.

Michael Everett Porter, inovasyonel faaliyetlerin firmaların ihracat performansını arttırdığını ifade etmektedir (Erdil vd., 2018).

Çetin (2016), Yeni sanayileşen 7 ülkenin 1996-2013 yılları arasındaki verilerini Granger Nedensellik ve Sabit Rassal Etkiler Tahmin Yöntemleri ile incelemiştir. Analiz sonucunda Ar-Ge ve Yüksek teknolojinin ürün ihracatını pozitif ve olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Kılavuz vd. (2012), Gelişmekte olan 22 ülkenin 1998-2006 yılları arasındaki verilerini Panel Veri Analizi yöntemi ile incelemiştir. Analiz sonucunda yüksek teknolojili ürün ihracatı ve yatırım artışlarının ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Özcan ve Arı (2014), 1990-2011 yıllarını baz alarak 15 OECD ülkesi üzerinde Panel Veri Analizi yöntemini kullanarak Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Gerçekleştirilen analiz sonucunda Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme pozitif yönde etki ettiği görülmüştür.

Altıntaş ve Mercan (2015), Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemiştir. 21 OECD ülkesinin 1996-2011 verileri kullanılarak Eş Bütünleşme Analizi gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda Ar-Ge harcamalarında meydana gelen 1 birimlik artışın ekonomik büyümeyi 3.4 birim arttırdığı görülmüştür.

Özer ve Çiftçi (2009), ileri panel veri tekniğini kullanarak 19 OECD ülkesinde 1993-2005 dönemlerini kapsayan Ar-Ge harcamaları ile genel ihracat, bilgi ve iletişim teknolojileri ihracatı ve yüksek teknoloji ihracatı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Yapılan çalışmada Ar-Ge harcamalarının genel ihracat ve yüksek teknoloji ihracatını pozitif yönde etkilediği sonucu elde edilmiştir.

Kılıç vd. (2014) çalışmalarında, 1996-2011 döneminde G-8 ülkelerinde Ar-Ge harcamaları ile yüksek teknolojili ürün ihracatı arasındaki ilişkiyi panel veri analiziyle incelemiştir. Analiz sonucunda Ar-Ge harcamaları ile yüksek teknolojili ürün ihracatı arasında çift yönlü nedensellik olduğu da görülmüştür.

Yıldırım ve Kesikoğlu (2012), Türkiye için 1996-2008 yılları aralığında Ar-Ge harcamaları ve ihracat arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmışlardır. 25 alt sektörü kapsayan çalışmada GMM tahmini ve Wald testiyle yapılan nedensellik analizi neticesinde Ar-Ge harcamalarından ihracata yönelik tek taraflı nedensellik ilişkisinin varlığını ortaya çıkarmışlardır.

Göçer (2013), 1996-2012 yılları arasında gelişmekte olan 11 Asya ülkesi için Ar-Ge harcamalarının ileri teknoloji içeren ürün ihracatına ve bilgi - iletişim teknolojilerine etkisinin yanı sıra dış ticaret dengesiyle ekonomik büyüme üstündeki etkilerini de incelemiştir. Yapılan Eberhardt-Bond Panel AMG yöntemi neticesinde Ar-Ge harcamasındaki %1'lik artışın ileri teknoloji içeren mal ihracatını %6.5, arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Ekonomik büyüme ise Ar-Ge harcamasındaki %1'lik artış neticesinde %0.43 kadar arttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Gökmen ve Turen (2013), AB üyesi 15 ülkenin 1995-2010 yılları arasındaki verilerini Panel Nedensellik Testi ve Granger Nedensellik Testi ile incelemiştir. Analiz sonucunda yüksek teknoloji ihracatı ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Kızılkaya vd. (2016), 2001-2011 yılları arasında BRICT ülkeleri için Ar-Ge harcamaları, patent başvurusu, dış açıklık ve yüksek teknoloji ihracatı arasındaki ilişkiyi panel veri analiziyle incelemişlerdir. Yapılan panel FMOLS ve panel DOLS yöntemi sonucunda uzun dönemde Ar-Ge harcamaları ve dış açıklığın yüksek teknoloji ihracatını pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Korkmaz (2010), Türkiye'nin 1990-2008 yılları arasındaki verilerini Johansen Eş-Bütünleşme yöntemi ile analiz etmiştir. Analiz sonucunda Ar-Ge harcamaları ile ekonomik büyüme arasında Eş-Bütünleşme ilişkisinin var olduğu tespit edilmiştir.

Genç ve Atasoy (2010), 34 farklı ülkenin 1997-2008 yılları arasındaki verilerini Panel Nedensellik yöntemi ile analiz etmiştir. Analiz sonucunda Ar-Ge harcamalarından ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisinin olduğu belirlenmiştir.

Gyekye vd. (2012), 6 Afrika ülkesinin 1997-2007 yılları arasındaki verilerini Panel Regresyon yöntemi ile analiz etmiştir. Analiz sonucunda Ar-Ge harcamalarındaki artış ekonomik büyüme üzerinde bir artışa neden olduğu tespit edilmiştir.

Güloğlu ve Tekin (2012), 13 OECD ülkesinin 1991-2007 yılları arasındaki verilerini Panel Nedensellik yöntemi ile analiz etmiştir. Analiz sonucunda Ar-Ge harcamaları ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik olduğu tespit edilmiştir.

Gülmez ve Akpolat (2014), Türkiye ve 15 AB ülkesinin 2000-2010 yılları arasındaki verilerini Dinamik Panel Veri yöntemi ile analiz etmiştir. Analiz sonucunda Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir.

Gümüş ve Çelikay (2015), 52 farklı ülkenin 1996-2010 yılları arasındaki verilerini Dinamik Panel Veri yöntemi ile analiz etmiştir. Analiz sonucunda Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Bozkurt (2015), Türkiye'nin 1998-2013 yılları arasındaki verilerini Johansen Eş-Bütünleşme yöntemi ile analiz etmiştir. Analiz sonucunda Ar-Ge harcamalarından ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Akçalı ve Şişmanoğlu (2015),19 farklı ülkenin 1990-2013 yılları arasındaki verilerini Panel Regresyon yöntemi ile analiz etmiştir. Analiz sonucunda Ar-Ge harcamalarındaki artışın ekonomik büyümeyi arttırdığı tespit edilmiştir.

Sungur vd. (2016), Türkiye'nin 1990-2013 yılları arasındaki verilerini Engle-Granger Eş-Bütünleşme yöntemi ile analiz etmiştir. Analiz sonucunda Ar-Ge ile ihracat arasında ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Türedi (2016), 23 OECD ülkesinin 1996-2011 yılları arasındaki verilerini Panel Nedensellik yöntemi ile analiz etmiştir. Analiz sonucunda Ar-Ge harcamaları ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü ve pozitif bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Yüksel (2017), 28 AB ülkesinin 1996-2014 yılları arasındaki verilerini Dumitrescu Hurlin Panel Nedensellik yöntemi ile analiz etmiştir. Analiz sonucunda ihracattan Ar-Ge harcamalarına yönelik tek yönlü nedensellik sonucu elde edilmiştir.

Yıldırım vd. (2018), G-20 ülkelerini baz alarak yaptığı çalışma kapsamında, Ar-Ge harcamalarındaki %1'lik artışın GSYİH'da %0.74'lük artışa ve ihracatta ise %0.80'lik artışa neden olduğu tespit edilmiştir.

Kaygısız (2018), Türkiye'nin 1993-2016 dönemindeki verilerini analiz edilerek Ar-Ge'nin yüksek teknoloji ürün ihracatının büyüme üzerindeki etkisini analiz etmiştir. Analiz sonucuna göre GSYİH, Ar-Ge ve yüksek teknoloji ihracatı arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Aslan ve Topçu (2017), Türkiye'deki İhracat Teşvik programlarının ekonomik büyümeye üzerindeki ilişkisini analiz etmiştir. Analiz sonucunda Tarım ve Ormancılık ile Madencilik ve Taşocağı sektörlerinin imalat sanayiden daha büyük katkı yapacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Mercan ve Çetin (2018), OECD ülkelerinin inovasyon ve hibe ilişkilerini analiz etmiştir. Bu çalışmaya göre hibelerin inovasyon çeşitleri üzerinde %1'lik artışa neden olduğu görülmüştür. Özellikle KOSGEB hibelerinin inovasyon düzeyinde, TÜBİTAK hibelerinin ise ürün ve organizasyonel inovasyon düzeyinde etkili olduğu tespit edilmiştir. Kalkınma Ajansları bünyesinde verilen hibelerin ise kurumların pazarlama ve organizasyonel inovasyonları üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir.

Dipetro ve Anoruo (2005), yaratıcılık ve yenilikçiliğin ihracat performansı üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Analiz sonucuna ihracat performansı ile yaratıcılığı arasında pozitif bir ilişki olduğunu tespit ettiler.

Yukarıdaki çalışmalardan da görüldüğü üzere Ar-Ge harcamaları, inovasyon ve ihracatın ekonomik büyüme pozitif yönde katkı sağladığı net bir şekilde tespit edilmiştir. Ancak, Dereli (2018), Çamurdan (2013) ve Taştan (2010)'un çalışmalarının sonucunda ülkemizin ihracatının ithalata bağlı olduğu tespit edilmiştir. Ülkemizde üretimde kullanılan mamul ve yarı mamul maddelerinin ithal ediliyor olması bu durumun en

önemli sebeplerinden biridir. Ülkemizde gerçekleşen ihracatın ithalat temelli olan yapısından kurtulması ve ithal ürüne karşı ikame ürünlerin üretilmesi ile de dış ticarete katkı sağlanması ve dolayısıyla da ekonomik büyüme gerçekleşmesi beklenmektedir (Dereli, 2018).

Ülkemizin dış ticaret etkinliğinin artırılarak ihracatını arttırmak ve ithalatını azaltmak için ithalat, ihracat ve büyüme oranları arasındaki etkilerin tam bir şekilde bilinmesi ve bu sonuçlar üzerinden politikaların oluşturulması gerekmektedir. İhracatın yapılan çalışmalarda ekonomik büyümeye katkı sağladığı tespit edilmiş olsa da özellikle ülkemizde ithalat tabanlı ihracatın var olması beraberinde dış ticaret açığını da getirmektedir (Dereli, 2018).

OECD ülkeleri arasında yüksek teknoloji içeren ürün sayısı iyi olan ülkeler Güney Kore, Fransa, İrlanda ve İsveç'tir. Ülkemiz bir OECD üye ülkesi olmasına rağmen ise toplam ihracat payı içerisinde yüksek teknoloji payı olan en düşük ülke konumundadır (Konak, 2018).

Ülkemizin OECD ülkeleri içerisinde en düşük yüksek teknoloji üreten ülke olmasının pek çok nedeni bulunmaktadır. Bu nedenlerden en büyüğü ve en temeli ise ilk başlarda emek yoğun ürünlerden ve işlenmemiş tarım ürünleri ile tekstil ürünleri ile dış ticaret gerçekleştirme çalışmalarındandır (Konak, 2018). 1980 yılına kadar ülke sanayi stratejimiz İkame Sanayi Stratejisini olarak devam etmiştir ve 24 Ocak 1980 tarihinde alınan Bakanlar Kurulu doğrultusunda İhracata Dayalı Sanayi Stratejisini kullanmaya başlanmıştır. Bu karar doğrultusunda yıllar içerisinde sanayimiz emek yoğun sektörlerden Dayanıklı Tüketim Malları ve Otomotiv Parçaları imalatına doğru bir geçiş yaşamıştır (Konak, 2018). Türkiye'nin zaman içerisinde artan ihracatı beraberinde yerli firmalarında ihracat kabiliyetlerinin artmasına ve uluslararası arenada rekabet gücü elde etmesine neden olmuştur (Düzgün ve Taşçı, 2014). Ancak bugün geldiğimiz noktada bu çalışmalar hala bizi yüksek teknoloji üreten ülke sıralamasına sokamamıştır ve ihracat potansiyelimiz hala çok düşük seviyededir (World Bank, 2019).

Ülke ekonomilerinin büyümesi elbette sadece ithalat, ihracat ya da doğrudan yabancı yatırımların faktörlerine bağlı kalarak belirlenemez. Ülkenin iş gücü, sermaye yapısı, doğal kaynakları, nitelikli personel sayısı, işsizlik durumu ve atıl kaynakların kullanılma yüzdesi gibi pek çok alt bileşenin bir araya gelmesi ile ülke ekonomisinin ele alınması gerekmektedir.

Ülkemizin 2005-2018 yılları içerisindeki 14 yıllık periyodu göz önüne alındığında 1.822.568.824 ABD Doları ihracat ve 2.788.808.756 ABD Doları ithalatı gerçekleşmiştir (Ticaret Bakanlığı, 2018). İhracatlar içerisindeki en büyük pay %9,6 ile Almanya iken en çok ithalatı Rusya ile %10,3 seviyesinde gerçekleştiği görülmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2018). İhracatımızın en çok Almanya ile gerçekleşmesinin sebepleri arasında Almanya'da yaşayan Türklerin Türk menşeli ürünleri tercih etmesi ve coğrafi yakınlık gibi pek çok neden sayılabilirken, İthalatta uzun yıllar Çin'i tercih ediyorum olmamızın etmenlerinden biri hiç şüphesiz ki ucuz girdi maliyetleridir.

Tablo 1: Türkiye'nin Son 5 Yıl İçinde En Çok İhracat Yaptığı Ülkeler (%)

Ülke	2014	2015	2016	2017	2018
Almanya	9.6	9.3	9.8	9.6	9.6
İngiltere	6.3	7.3	8.2	6.1	6.6
Birleşik Arap E.	3.0	3.3	3.8	5.8	1.9
Irak	6.9	5.9	5.4	5.8	5.0
ABD	4.0	4.4	4.6	5.5	4.9

Kaynak: Ticaret Bakanlığı, 2018

Tablo 2: Türkiye'nin Son 5 Yıl İçinde En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler (%)

Ülke	2014	2015	2016	2017	2018
Rusya	10,4	9,8	7,6	8,3	10,0
Almanya	9,2	10,3	10,8	9,1	9,1
Çin	10,3	12,0	12,8	10,0	9,3
ABD	5,3	5,4	5,5	5,2	5,6
İtalya	5,0	5,1	5,1	4,9	4,6

Kaynak: Ticaret Bakanlığı, 2018

Ülkemiz gelişmekte olan bir ülkedir ve çok ciddi teşvikler ile firmaların ekonomik büyümelerine yön verilmektedir. Bu kapsamda TÜBİTAK ve KOSGEB'in genç girişimcilere verdiği girişimcilik desteklerinden başlayarak sanayicilerimizin ihtiyaçlarını gidermeye yönelik KOSGEB ve TÜBİTAK'ın pek çok hibe programları mevcuttur. Bunların yanı sıra özellikle ihracat tabanlı çalışmalar yapmak isteyen firmalara yönelik olarak Ticaret Bakanlığı'nın çok ciddi teşvikleri bulunmaktadır.

2. Model Tasarımı

2.1. Önerilen Modelin Teorik Arka Planı

Konak (2018)'in çalışmasında OECD tanımlarını ve TÜİK verilerini kullanarak Türkiye'nin 1996-2018 yılları arasındaki teknoloji gruplarına göre sektörel ihracattaki paylarını analiz etmiştir (Tablo 3). Tabloda da görüldüğü üzere ülkemizdeki ihracatın ağırlığı "Düşük", "Düşük-Orta" ve "Orta-İleri" grubunda bulunan ürünlere dayalıdır. OECD üye devletleri ile ülkemizin durumunu kıyasladığımızda Yüksek Teknoloji grubunda yer alan ürünlerin paylarının az olduğu görülmektedir.

Ülkemizin Yüksek Teknoloji grubunda yer alan ürünlerin üretilmesi ve ihraç edilmesi noktasında yaşadığı bazı eksiklikler bulunmaktadır. Özellikle Ar-Ge faaliyetlerinin öneminin yeterince anlaşılmamış olması, kaynakların kısıtlı olması ve ülkemizin diğer ülkelere oranla Ar-Ge faaliyetlerine daha geç dönemde başlaması böyle bir sonucun doğmasına da zemin hazırlamıştır. Ülkemizin bu içerisinde bulunduğu durumdan çıkartılarak yüksek teknoloji ihraç eden konuma gelebilmesi için devlet imkanlarının tam verimlilik ile kullanılması büyük önem arz etmektedir. Ülkemiz için ihraç potansiyeli yüksek olan ürün gruplarının belirlenmesi, bu sektörde yer alan firmalar ile geniş çaplı

anket ve mülakat teknikleri ile veri toplanması ve elde edilecek sonuçlara göre ihracatı artırıcı yol haritalarının hazırlanması gerekmektedir.

Dış ticaret faaliyetleri sadece ihracat kaleminden oluşmamaktadır. Özellikle ülkemizde ihracatın, ithalat temeli ile hareket ediyor olması nedeniyle ithal edilen ürünlerinde incelenmesi ve ülkemizin en çok ithal ettiği ürünlerin belirlenerek bu ürünlerin; (i) ikamelerinin üretilmesi, (ii) ülkemiz genelinde üretimi hiç yok ise tematik girişimcilik çalışmaları ile bu sektörlerin faal hale getirilmesi ve (iii) girdi maliyetlerinin düşük olduğu yeni pazarların analiz edilerek sektörde bulunan firmalara yönelik eylem planlarının hazırlanması gerekmektedir.

Tablo 3: Ülkemizin 1996-2018 Arasındaki Teknoloji Gruplarına Göre Sektörel İhracat Payları

YIL	DÜŞÜK TEK.	DÜŞÜK-ORTA TEK.	ORTA-İLERİ TEK.	YÜKSEK TEK.
1996	51,28	18,28	17,12	1,70
1997	51,84	18,47	16,33	2,13
1998	51,33	17,55	16,70	3,63
1999	48,46	17,50	20,78	3,38
2000	47,09	18,40	22,42	3,96
2001	43,92	19,92	24,54	3,61
2002	43,70	20,51	24,53	4,72
2003	42,15	20,33	29,96	4,48
2004	37,37	23,20	28,82	4,92
2005	36,18	23,50	29,33	4,65
2006	32,5	25,60	31,71	4,00
2007	30,80	26,89	33,52	3,01
2008	26,83	33,70	32,16	2,13
2009	29,65	30,38	31,08	2,34
2010	30,20	28,48	31,74	2,19
2011	30,20	29,43	31,70	2,04
2012	28,51	35,02	28,24	2,16
2013	32,08	27,80	31,25	1,99
2014	33,38	26,43	31,43	2,07
2015	32,72	26,90	31,76	2,04
2016	32,86	25,89	33,07	1,92
2017	31,19	25,66	35,01	1,85
2018	30,84	25,36	36,29	1,69

Kaynak: Konak, 2018

Şekil 1: Türkiye'nin 2014-2018 Yılları Arasında En Fazla İhracat Yapılan 20 Fası

Fasıl No	Fasıl Açıklaması	YIL			Ocak-Aralık			Aralık		
		2014	2015	2016	2017	2018	Değişim (%)	2017	2018	Değişim (%)
87	Motorlu kara taşıtları, traktörler, motosikletler	18.063.448	17.462.631	19.801.974	23.940.867	26.759.915	11,8	2.087.728	2.163.587	3,6
84	Kazanlar, makineler, mekanik cihazlar ve aletler	13.591.126	12.333.081	12.339.237	13.825.426	15.833.366	14,5	1.318.209	1.316.999	-0,1
71	Kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller	7.716.840	11.263.502	12.176.385	10.878.984	7.177.086	-34,0	465.592	420.232	-9,7
61	Örme giyim eşyası ve aksesuarı	10.024.248	8.926.475	8.849.344	8.840.063	9.057.183	2,5	754.628	667.238	-11,6
72	Demir ve çelik	9.244.173	6.556.416	6.180.353	8.230.405	11.585.102	40,8	824.015	1.120.840	36,0
85	Elektrikli makina ve cihazlar, ses kaydetme-verme	9.692.254	8.278.488	7.827.991	8.089.958	8.728.320	7,9	855.584	780.596	-8,8
62	Örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarı	6.232.503	5.916.438	5.925.410	5.947.519	6.270.941	5,4	485.573	459.538	-5,4
73	Demir veya çelikten eşya	6.097.283	5.465.334	4.964.336	5.599.031	6.550.807	17,0	520.380	545.892	4,9
39	Plastik ve mamülleri	6.356.117	5.358.066	5.025.870	5.474.352	6.045.680	10,4	495.551	482.161	-2,7
27	Mineral yakıtlar, mineral yağlar	4.327.138	4.518.438	3.211.455	4.326.381	4.428.289	2,4	314.756	455.844	44,8
8	Yenilen meyveler ve sert kabuklu meyveler	6.111.840	4.355.200	3.872.709	3.940.025	3.961.723	0,6	506.499	434.460	-14,2
94	Mobilyalar, yatak takımları, aydınlatma cihazları	2.970.948	2.753.297	2.658.514	2.760.380	3.132.449	13,5	266.220	275.451	3,5
25	Tuz, kükürt, topraklar ve taşlar, alçılar, kireçler ve çimento	2.089.921	2.252.783	2.174.499	2.572.455	2.617.469	1,7	198.114	206.399	4,2
76	Alüminyum ve alüminyumdan eşya	2.546.906	2.370.053	2.237.340	2.512.219	2.996.209	19,3	237.353	241.371	1,7
40	Kauçuk ve kauçuktan eşya	2.548.072	2.165.348	2.201.788	2.494.295	2.823.057	13,2	215.256	206.443	-4,1
57	Halılar ve diğer dokumaya elverişli maddeler	2.347.582	2.009.009	1.912.553	2.161.753	2.264.541	4,8	199.473	191.277	-4,1
63	Dokunabilir maddelerden hazır eşya, takımlar	2.597.295	1.899.329	1.953.915	2.016.726	2.053.622	1,8	178.875	166.468	-6,9
20	Sebzeler, meyvalar, sert kabuklu meyvalar ve bitkiler	2.227.852	2.187.051	1.848.411	1.880.092	1.908.578	1,5	159.869	163.820	2,5
52	Pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu mensucat	1.875.160	1.703.148	1.719.340	1.717.468	1.827.402	6,4	146.341	138.345	-5,5
19	Hububat, un, nişasta veya süt müstahzarları	1.656.090	1.505.558	1.500.485	1.618.270	1.741.363	7,6	159.918	164.370	2,8
20 Fasıl Toplamı		118.316.796	109.279.645	108.381.907	118.826.669	127.763.102	7,5	10.389.930	10.601.331	2,0
20 Fasılın Genel İçindeki Payı (%)		75,1	76,0	76,0	75,7	76,0	-	75,0	76,3	-
GENEL TOPLAM		157.610.158	143.838.871	142.529.584	156.991.708	168.087.637	7,1	13.844.433	13.901.763	0,4

Şekil 2: Türkiye'nin 2014-2018 Yılları Arasında En Fazla İthalat Yapılan 20 Fası

Fasıl No	Fasıl Açıklaması	YIL			Ocak-Aralık			Aralık		
		2014	2015	2016	2017	Değişim (%)	2018	2017	2018	Değişim (%)
27	Mineral yakıtlar, mineral yağlar	54.889.415	37.843.294	27.169.080	37.207.853	43.023.970	15,6	3.872.080	3.946.964	1,9
84	Kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler	28.104.042	25.586.725	27.296.918	27.164.475	25.767.125	-5,1	2.806.147	1.960.054	-30,2
85	Elektrikli makina ve cihazlar, ses kaydetme-verme	17.948.538	17.637.701	20.135.408	21.152.244	16.568.990	-21,7	2.100.807	1.209.633	-42,4
71	Kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller	8.120.823	4.183.470	7.204.353	17.443.552	12.556.495	-28,0	1.933.614	704.698	-63,6
87	Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler	15.735.932	17.543.573	17.840.587	17.427.823	13.893.355	-20,3	2.027.132	1.142.840	-43,6
72	Demir ve çelik	17.575.890	14.775.094	12.575.460	16.762.435	18.401.998	9,8	1.568.170	1.146.777	-26,9
39	Plastikler ve mamulleri	14.150.792	12.268.256	11.627.985	13.264.854	12.938.293	-2,5	1.040.895	826.923	-20,6
29	Organik kimyasal ürünler	5.833.426	4.715.525	4.359.682	5.387.761	5.973.241	10,9	483.941	417.498	-13,7
90	Optik, fotoğraf, sinema, ölçü, kontrol, ayar, tıbbi alet	4.878.069	4.621.140	4.632.683	4.999.039	4.683.376	-6,3	479.966	412.838	-14,0
30	Eczacılık ürünleri	4.428.199	4.296.440	4.217.114	4.449.096	4.363.431	-1,9	425.873	341.608	-19,8
76	Alüminyum ve alüminyumdan eşya	3.499.929	3.333.532	2.865.840	3.469.055	3.872.465	11,6	306.081	250.492	-18,2
74	Bakır ve bakırdan eşya	3.570.416	2.985.086	2.724.024	3.326.513	3.344.187	0,5	251.837	206.730	-17,9
52	Pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu mensucat	3.022.047	2.264.729	2.297.299	2.995.031	2.508.497	-16,2	188.703	116.877	-38,1
73	Demir veya çelikten eşya	2.617.511	2.742.274	2.982.520	2.957.421	2.825.043	-4,5	293.370	215.803	-26,4
40	Kauçuk ve kauçuktan eşya	2.856.423	2.525.199	2.560.926	2.951.170	2.803.163	-5,0	239.407	177.150	-26,0
48	Kağıt ve karton, kağıt hamurundan, kağıttan eşya	3.170.719	2.683.943	2.684.713	2.811.917	2.749.852	-2,2	224.039	175.580	-21,6
89	Gemiler ve suda yüzen taşıt ve araçlar	452.659	532.257	358.648	2.679.431	884.837	-67,0	306.060	59.173	-80,7
88	Hava taşıtları, uzay taşıtları ve aksam ve parçalar	3.022.172	3.829.966	4.310.417	2.675.592	2.601.650	-2,8	420.885	391.085	-7,1
54	Sentetik ve suni filamentler, şeritler vb sentetik maddeler	2.361.498	2.096.757	2.133.450	2.286.637	2.160.344	-5,5	177.372	135.473	-23,6
38	Muhtelif kimyasal maddeler	2.276.076	2.019.569	2.024.132	2.212.861	2.282.595	3,2	187.235	176.538	-5,7
20 Fasıl Toplamı		200.225.586	169.918.495	162.001.240	193.624.759	184.202.907	-4,9	19.333.614	14.014.736	-27,5
20 Fasılın Genel İçindeki Payı (%)		82,7	82,0	76,0	82,8	82,6	-	83,7	84,5	-
GENEL TOPLAM		242.177.117	207.234.359	198.618.235	233.802.815	223.081.505	-4,6	23.087.740	16.576.689	-28,2

Şekil 1'de görüldüğü üzere Türkiye 2014-2018 yılları içerisindeki 5 yılda, 769.060.000 ABD Doları ihracat gerçekleştirmiştir (Ticaret Bakanlığı, 2018). İlgili tarihlerde ülkemiz en çok 87 ve 84 Fasıl numaralı sektörlerde bulunan ürünleri ihraç etmiştir. Her iki sektöründe 2018 yılı içerisindeki toplam ihracat içerisindeki toplam payı %33'tür. Ticaret Bakanlığı tarafından yayımlanan resmi rakamlara göre ülkemizin yıllık ihracatının 3'te biri 87 ve 84 Fasıl numaralı ürün gruplarında gerçekleşmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2018).

Şekil 2'de görüldüğü üzere Türkiye 2014-2018 yılları içerisindeki 14 yılda, 1.104.911.000 ABD Doları ithalat gerçekleşmiştir (Ticaret Bakanlığı, 2018). İlgili tarihlerde ülkemiz en çok 27, 84, 85, 71, 87 ve 72 Fasıl numaralı sektörlerde bulunan ürünleri ithal etmiştir. 6 sektörde 2018 yılı içerisinde gerçekleştirilen toplam alım miktarı, ithalatın %77'sine denk gelmektedir. Ticaret Bakanlığı tarafından yayımlanan resmi rakamlara göre ülkemizin yıllık ithalatının 4'te 3'ü 27, 84, 85, 71, 87 ve 72 Fasıl numaralı ürün gruplarında gerçekleşmektedir.

3. Model Önerisi

Geçtiğimiz yıl hem ülkemiz hem de dünya açısından küresel ticaret savaşlarının, Çin - ABD geriliminin, Brexit anlaşmazlıklarının ve korumacı ticaret politikalarının yoğun yaşandığı bir yıl olmuştur. Ülkemiz bu zorlu süreçleri başarıyla atlattı ve ihracatçılarımızın proaktif satış stratejileri sayesinde 2018 yılında ulaştığımız 167 Milyar Dolarlık ihracat rekoru bir kez daha kırılarak 2019 yılında 180,5 Milyar Dolara ulaşmıştır.

Uluslararası kuruluşların 2018 yılı içerisinde paylaştıkları raporlar incelendiğinde 2019 ve 2020 yıllarının dünya genelinde büyüme ve küresel ticaret adına en verimli yıllar olacağı öngörülmüş olmasına karşın ABD'nin neden olduğu bölgesel ve jeopolitik ticaret savaşları

nedeniyle (konulan ambargolar, Çin ile yaşanan ticari sorunlar vs.) bu beklentiler gerçekleşmemiştir. Dünya genelinde 2019 yılı içerisinde yaşanan küresel sorunlar nedeniyle dünya ekonomisi olumsuz yönde etkilenmişken ülkemizin ihracatı son 2 yıldır üst üste Cumhuriyet tarihi rekorunu kırarak kendisini bir üst çığaya taşımıştır.

Ülkemiz 2018 yılını %2.6 oranında bir büyüme ile tamamlamışken 2019'un ilk çeyreğini %2.3 ve ikinci çeyreğini %1.6 oranında daralma ile kapatmıştır (TÜİK, 2020). Ancak yaşanan küresel sorunların etkilerinin net bir şekilde görülmesinin ardından atılan adımlar sonucunda 2019 yılının üçüncü ve dördüncü çeyrekleri ekonomimiz için daralmaların değil büyümelerin ve rekorların kırıldığı bir dönemi oluşturmuştur. Türkiye'nin büyümesine 2018 yılında 3.6 puan katkı sağlayan ihracat; 2019 yılı içerisinde 4.7 puan katkı sağlayarak yeni bir rekora imza atmıştır. 2019 yılı içerisinde dünya ekonomisinin %5 oranında daraldığı göz önüne alındığında ülkemizin elde ettiği bu başarının büyüklüğü daha da net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Türkiye, yakaladığı bu başarılı ivme sayesinde ihracatını en çok arttıran ülkeler arasında 7'nci sıraya, değer artışı oranında ise 5'nci sıraya ulaşmıştır (TİM, 2020).

Dünya genelinde olumsuz senaryolar yaşanırken ülkemizin bu zorlu şartlar altında ihracat rakamlarımızın tarihi rekorlar kırmasının altında yatan en büyük neden ise hiç şüphesiz ki "İhracatı Tabana Yayma" politikasının başarılı bir şekilde hayata geçirilmesi ve bunun sonucunda elde ettiğimiz kazanımlardır. Nitekim, 2019 yılı içerisinde 17.544 firma ilk kez ihracat gerçekleştirerek ülkemizin ihracat rakamına 4.3 Milyar Dolarlık katkı sağlamıştır (TİM, 2020).

2019 yılı içerisinde gerçekleşen ihracata ilişkin rakamlara baktığımızda ise, İngiltere'nin devam ettirdiği Brexit sürecine rağmen AB, yine ülkemizin en büyük ihracat pazarı olmuştur. Dönem içerisinde AB'ye olan ihracatımız %48'dir. Öte yandan Orta Doğu ülkelerine yaptığımız ihracat 4.5 puanlık artış ile %19.3'e yükselmiş, Afrika pazarlarına olan ihracatımız 0.4 puanlık artış ile %9.2 olmuştur. Dönem içerisinde 1 Milyar Dolar üzerinde ihracat gerçekleştirdiğimiz ülke sayısı 40'a yükselmiş ve toplamda 226 ülkeye ihracat gerçekleşmiştir. TÜİK verilerine göre 87 ülkeye %10'dan, 28 ülkeye ise %50'den fazla artış yaşanmıştır (TÜİK, 2020).

2019 yılında ülkemizin ihracatını sırtlayan ilk 5 sektör ise otomotiv, kimyevi maddeler, hazır giyim, çelik ve elektrik elektronik sektörleri olmuştur. Bu sektörler içerisinde kimyevi madde ve hazır giyim sektörü toplamda %19'luk bir artış kaydederek ihracat rakamı 20 Milyar Doları aşmıştır.

Tablo 4: 2019 Yılında En Çok İhracat Yapan İlk 5 Sektör (Milyar Dolar)

SEKTÖR	2018	2019	Değ. (%)
Otomotiv	31.6	30.6	-3.1
Kimyevi Madde Ve Mamulleri	17.3	20.6	18.6
Hazır giyim Ve Konfeksiyon	17.6	17.7	0.4
Çelik	15.5	13.9	-10.6
Elektrik Elektronik	11.3	11.2	-0.5

Kaynak: TÜİK, 2020

2019 yılında en çok ihracat yaptığımız ilk 5 ülke ise Tablo 5'de görüldüğü üzere Almanya, İngiltere, Irak, İtalya ve Amerika'dır. Bu ülkeler içerisinde en çok Irak'ta artış yaşanmışken diğer 4 ülkede düşüş yaşanmıştır. Bu kısımda dikkat çeken bir diğer husus ise, 2018 yılında ülkemizin en çok ihracat yaptığı ülke sıralamasında İtalya 3'ncü sırada Irak ise 4'ncü sırada iken 2019 yılında bu iki ülke yer değiştirmiştir.

Tablo 5: 2019 Yılında En Çok İhracat Yapılan İlk 5 Ülke (Milyar Dolar)

ÜLKE	2018	2019	Değ. (%)
Almanya	17.3	16.6	-4.2
İngiltere	11.5	11.3	-1.7
Irak	9.5	10.3	7.4
İtalya	10	9.7	-2.5
ABD	9.1	9	-1.1

Kaynak: TÜİK, 2020

Ülkemiz 2018 yılında da yine ilk 5 içerisinde bulunan bu ülkelere toplamda 57.4 Milyar Dolarlık ihracat gerçekleştirirken 2019 yılında bu rakam %1 oranında düşüş ile 56.9 Milyar Dolara gerilemiştir. Bu çok dikkat çekicidir çünkü, genel anlamda ülkemiz ihracatını %2 oranında arttırırken en çok ihracat yaptığı ülkelere olan ihracat oranında %1'lik düşüş yaşamıştır. Bu azalışın en büyük sebebi olarak artan jeopolitik riskler, küresel ticaret savaşları ve artan tarife oranlarının neden olduğu düşünülmektedir.

Türkiye'den en çok ithalatı Almanya yapmaktadır. Almanya 2009 yılında Türkiye'den 11.6 Milyar Dolarlık ithalat yaparken bu oran 2017 yılında 18.35 Milyar Dolara, 2018 yılında ise 19.35 Milyar Dolara yükselmiştir. İlk beş ülkenin Türkiye'den yaptığı ithalat 61.9 Milyar Dolar, ilk 10 ülkenin yaptığı ithalat 95.1 Milyar Dolar ve ilk 15 ülkenin yaptığı ithalat ise 114.3 Milyar Dolar olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 6'da ülkemizin en çok ihracat gerçekleştirdiği ürünler görülmektedir. Ülkemizden 2009 yılında ilk 15 üründe yapılan ithalat yaklaşık 28,7 Milyar Dolar olurken, 2017 yılında ithalat tutarı 35,6 Milyar Dolara 2018 yılında ise ilk 15 üründe yapılan ithalat yaklaşık 38,7 Milyar Dolara yükselmiştir. Ülkemizden gerçekleştirilen ilk 5 ürün toplam ithalatın yaklaşık %10'unu, ilk 10 ürün toplam ihracatın yaklaşık %16'sını ilk 15 ürün ise toplam ithalatın yaklaşık %21'ini oluşturmaktadır.

Tablo 6: Türkiye'nin En Çok İhracat Yaptığı Ürünler

#	ÜRÜN AÇIKLAMASI	İTHALAT (2016)	İTHALAT (2017)	İTHALAT (2018)
1	Dizel-yarı dizel motorlu taşıtlar (taşıma kapasitesi <5 ton)	4.3	4.2	4.4
2	Ham petrol	0.6	0.6	4.1
3	Motorlu taşıt, kıvılcım ateşlemeli (1000cm ³ -1500cm ³)	2.7	3.6	3.4
4	Diğer kıymetli metal kaplamalarından mücevher eşyası	1.6	2.3	3.4
5	Sınıflandırılmamış diğer ürünler	1.3	1.7	2.9

#	ÜRÜN AÇIKLAMASI	İTHALAT (2016)	İTHALAT (2017)	İTHALAT (2018)
6	Hem benzinli hem de tahrik gücü veren elektrikli motorlu diğer taşıtlar	-	1.9	2.8
7	Köşeli çubuklar	2.2	2.1	2.7
8	Motorlu taşıt, kıvılcım ateşlemeli (1500cm ³ -3000cm ³)	1.8	2.7	2.4
9	Altın	4.5	6.4	2.0
10	Tişört, fanila, atlet, kaşkorse vb. Giyim eşyası	1.7	1.8	2.0
11	Motorlu taşıt, dizel-yarı dizel (silindir hacmi 1500cm ³ 'den az)	1.9	2.0	1.9
12	Kadın-kız çocuklar için pantolon şort vb.	1.6	1.8	1.8
13	Minibüs, midibüs ve otobüs (kapasite 10 kişiden az)	1.5	1.6	1.8
14	Motorlu taşıt, düzel yarı dizel (1500cm ³ -2500cm ³ 'den az)	1.6	1.7	1.7
15	Dizel motorlar için aksam parçaları	1.3	1.4	1.5

Kaynak: TÜİK, 2020

Geride bıraktığımız 2019 yılında dünyada ortaya çıkan sorunlar küresel ticaretin gelişmesine ve ilerlemesine olumlu ve olumsuz pek çok sonucun doğmasına neden olmuştur. Özellikle yaşanan küresel ticaret sorunları sonucunda son yılların en sert korumacı politikasına bürünmesi küresel ticaretin daha da zorlaşmasına, mal ticareti ve yatırımlar ile büyüme tarafında ülkemiz için olumsuz sonuçlar doğurmuştur. İçerisinde bulunduğumuz 2020 yılı içerisinde de benzer sorunların devam edeceği düşünülmekle birlikte Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan Koronavirüs salgını ve ülkemizin komşularında devam eden iç savaş sorunları nedeniyle küresel ekonomiden çok daha fazla oranda ülkemizin daha zorlu koşulların içerisinde olunacağı ön görülmektedir.

Ancak yaşanan bu gelişmeler sadece sorunları değil, pek çok fırsatı da beraberinde getirmektedir. Özellikle elektronik ve tekstil sektörleri başta olmak üzere Çin'den ithal ürün alan ülkeler yaşanan Koronavirüs salgını nedeniyle ticari rotalarını hem kaliteli hem de uygun fiyata mal ve hizmet sunabilen ülkemize çevirecektir. Türkiye İhracatçılar Meclisi'nin 2020 yılında yayınladığı raporda bu konu ayrıca ele alınmış ve analiz edilmiştir (TİM, 2020). Bu çalışmaya göre ihracatta en çok artış beklenen ilk 20 ülke Tablo 7'de yer almaktadır (TİM, 2020). Bu tablonun dikkate alınarak ihracat hedef pazarlarının seçilmesi önem arz etmektedir.

Öte yandan "İhracatı Temele Yayma" politikasının önümüzdeki yıllarda da daha verimli ve kapsamlı yürütülmesiyle birlikte ihracat gerçekleştiren firma sayısında büyük artışlar yaşanacağı ve başta Ticaret Bakanlığı olmak üzere TİM, TOBB, Sanayi ve Ticaret Odaları, Kalkınma Ajansları ve Teknoparkların güç birlikleri ve destekleri sayesinde KOBİ ölçeğindeki firmalarımızın kurumsal gelişimlerinin tamamlanması, dijital dönüşüm çalışmalarına destek verilmesi, ihracat pazarlarına giriş ve pazar desteği konu başlıklarında ortaya konulan eğitim programları, destekler ve teşvikler sayesinde firmalarımızın daha başarılı olması hedeflenmektedir.

Ülkemizin son dönemde gerçekleştirdiği başarılı çalışmalar ve içerisinde bulunduğumuz yüzyılın beraberinde getirmiş olduğu ticaret savaşları, ülkeleri daha temkinli ve daha sağlam adımlar atmaya zorlamaktadır. Kıt kaynakların en doğru ve en verimli şekilde kullanılmasına olanak sağlanması amacıyla ülkemiz genelinde başlatılan 11'nci Kalkınma Programının en doğru şekilde yürütülebilmesi açısından bir yol haritasının hazırlanması ve sektörlerin önceliklendirilmesi önem arz etmektedir. Üniversitelerin, Teknoparkların, TTO'ların, Sanayi ve Ticaret Odaları ile Kalkınma Ajanslarının daha hızlı ve verimli destek süreçlerinin yönetilmesi için, hali hazırda yürütülen başarılı süreçlere ek olarak bu çalışmanın da yürütülmesi tavsiye edilmektedir.

Önerilen araştırma modeli ve araştırma süreci, ülkemizin 10 ve 11'nci Kalkınma Planları kapsamında ortaya konulmuş olan sektörleri de muhakkak içerisinde barındıracak sonuçlar verecek ve bu alanlara yönelik çalışmaların yürütülmesini önerecektir. Ancak bu çalışma, 10 ve 11'nci Kalkınma Planları kapsamında ön plana çıkarılmış olan sektörlerin desteklenmesine dair yapılan çalışmalara ek olarak, bu sektörlerin sorunlarının net olarak belirlenmesi, başarı faktörlerinin belirlenmesi ve uzun vadeli kalkınma projeksiyonunun sunulması tüm aktörlerin bu projeksiyondaki görevlerini başarıyla ifa etmelerine olanak tanıyacak yol haritalarının hazırlanmasını da hedeflemektedir.

Tablo 7: Küresel Talepte En Çok Artış Beklenen Ülkeler

#	Sermaye Malları	Tüketim Malları	Gıda ve İçecek	Sanayi Malları	Taşımacılık Malları	Bütün Ürünler
1	Guyana	Kırgızistan	Çin	Gürcistan	Hindistan	Gürcistan
2	Kırgızistan	Azerbaycan	Benin	Azerbaycan	Gürcistan	Kırgızistan
3	Hindistan	Hindistan	Myanmar	Mozambik	Romanya	Hindistan
4	Gürcistan	Gürcistan	Kırgızistan	Makedonya	Ermenistan	Moğolistan
5	Moğolistan	Çin	Zimbabve	Kırgızistan	Moldova	Çin
6	Ermenistan	Endonezya	Türkiye	Çin	Rusya	Zambiya
7	Sao Tome ve Principe	Katar	Bulgaristan	Namibya	Fas	Katar
8	Burkina Faso	Kazakistan	Gürcistan	Moğolistan	Moğolistan	BAE
9	Mozambik	Myanmar	Romanya	Zambiya	Çin	Azerbaycan
10	Paraguay	Moldova	Katar	Maldivler	Katar	Maldivler
11	Maldivler	Moğolistan	Mozambik	Hindistan	Bolivya	Guyana
12	Azerbaycan	Belarus	Macaristan	Katar	Kırgızistan	Uganda
13	Nijerya	Burkina Faso	Litvanya	BAE	Mozambik	Myanmar
14	BAE	BAE	Polonya	Uganda	Slovakya	Moldova
15	Zambiya	Romanya	Moldova	Singapur	Filipinler	Mozambik
16	Rusya	Rusya	Hindistan	Nikaragua	Zambiya	Romanya
17	Endonezya	Ukrayna	Endonezya	Paraguay	Letonya	Slovakya
18	Slovakya	Ermenistan	Slovakya	Umman	Paraguay	Paraguay
19	Moldova	Sao Tome ve Principe	Kazakistan	Burkina Faso	Pakistan	Endonezya
20	Romanya	Slovakya	Uganda	Moldova	BAE	Pakistan

Kaynak: TİM, 2020

Sonuç

Gerçekleştirilen literatür araştırmaları kapsamında ihracatın ve Ar-Ge'nin hem GSYİH hem de ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi olduğu tespit edilmiştir ancak gerek uluslararası gerekse de ulusal çalışmalar incelendiğinde, bir ülkenin hangi sektörünün ihracat veya ekonomik büyüme konusunda daha yararlı olacağına dair çalışma yapılmadığı tespit edilmiştir. Araştırmacılar genellikle bir ülkenin ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme rakamları üzerinden analizler yaparak; ithalat, ihracat, yüksek teknoloji ürünler veya Ar-Ge yatırımlarının ekonomik büyümesi üzerindeki çalışmaları incelemiştir. Bu kapsamda, ülkemizin son 20 yıl içerisindeki tüm ithalat ve ihracat verileri kullanılarak ülkemiz için önem arz eden sektörlerin belirlenmesi ve hem ithalat hem de ihracat kalemlerine yönelik olarak geniş kapsamlı çalışma gerçekleştirilmediği gibi, sektörel bazda yol haritalarının hazırlanmasına dair çalışmalarda bulunmamaktadır.

Bu çalışma kapsamında önerilen modelin ise temel yapı taşı; ülkemizde son 20 yıl içerisinde (2000-2020) hem ithalatını gerçekleştirdiği hem de ihraç ettiği 99 kalem ürünün incelenmesi ve en önemli ihraç ve ithal ürünlerin AHP yöntemi ile tespit edilmesi ve belirlenen sektörlerle yönelik yüz yüze mülakat yöntemleri ile röportajlar ve anket çalışmaları gerçekleştirmek; Türkiye için önem arz eden sektörlerin nelere ihtiyaç duydukları, ithalat /ihracat anlamında ne tür zorluklar çektiklerini, mevcut olan teşvik sistemlerinden yararlanma durumlarını ve eğer yararlanmış/yararlanıyor ise verimliliklerin ölçülmesi hedeflenmektedir. Yapılacak çalışmalar sonucunda ülkemizin hem ithalat hem de ihracat sektörlerine yönelik net bir çözüm öneri modelinin sunulacağı hedeflenmektedir.

Önerilen araştırma modeli ile birlikte, ülkemizin son 20 yıldır ithal ettiği ürünler detaylı ve kademeli şekilde incelenmiş ve sürekli artış gösteren ürünlerin tespit edilmesi sağlanmış olacaktır. Tespit edilmiş sektörlerde hali hazırda faaliyet gösteren firmalar ile, ithalatın kesilmesi ve mevcut potansiyellerinin artırılmasına yönelik yürütülecek nitel ve nicel araştırmalar sonucunda firmaların uluslararası rakipleri ile rekabet edebilmesi ve ülke içerisindeki verimliliklerini arttırılabilmesi için gerekli olan ihtiyaçlar tespit edilecektir. Ayrıca ithal ettiğimiz ve ülkemizde hiçbir şekilde üretimi gerçekleşmeyen ürün gruplarının olduğunun tespit edilmesi durumunda ise, bu sektörlerin verimlilik ve karlılık analizleri gerçekleştirilerek ülke içerisinde oluşturulması, üretilmesi adına nasıl bir aksiyon alınması gerektiğine dair ayrı ve ek bir çalışma gerçekleştirilmiş olacaktır.

Kıt kaynakların verimli kullanılması, tek seferde ve doğru sektöre yapılacak doğru adımlar ile hem işletmelerin hem de ülkemizin ihracat seviyesinin arttırılarak ithalat seviyesinin azaltılması, dış ticaret dengesinin kurulması ve yüksek teknoloji ithal eden ülke konumuna gelmesi açısından bu araştırma modeli önem arz etmektedir.

Gerek ithalat gerekse de ihracat alanlarında belirlenecek olan sektörlerin ve bu sektörlerde yer alan işletmelerin verileri ile oluşturulacak her bir yol haritasının teoride kalmayarak reel bir uygulamaya dökülebilmesi için Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret ve Sanayi Odalarına da görev düşmektedir. Bu modelin hayata geçirilmesiyle birlikte üniversiteler, teknoparklar ve TTO'lar bünyesinde de kullanılacak yeni yapılanmalar/yol haritaları çıkartılmış olacak ve sadece ülkemizin 99 ürün gamı için değil

daha niş ve önem arz eden sektörlere yönelik çalışmaların gerçekleştirilmesine olanak sağlayacağı da ön görülmektedir.

Kaynakça

- Abu-Quarn, Aamer S., Abu-Bader, Suleiman. (2004). "The Validity of the ELG Hypothesis in the MENA Region: Cointegration and Error Correction Model Analysis". *Applied Economics*, 36(15), 1685-1695.
- Akbulut, Seval., Terzi, Harun. (2013). "Türkiye'de İhracata Dayalı Büyümenin Sektörler İtibariyle Analizi". *Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 4-58.
- Akcalı, Burcu Y., Sismanoglu, Elcin. (2015). "Innovation and the Effect of Research and Development (R&D) Expenditure on Growth in Some Developing and Developed Countries". *Social and Behavioral Sciences*, 195, 768-775.
- Akkaş, İbrahim., Öztürk, Musa. (2016). "Türkiye'de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkilerinin Analizi". *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, 9(42), 1329-1337.
- Aktaş, Cengiz. (2009). "Türkiye'nin İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik Analizi", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 18(2), 35-47.
- Alagoz, Mehmet., Akar, Gokhan., Akar, Tuba. (2016). "High Technology Export and R&D Expenditures: A Study for E-7 Countries". *International Journal of Economics, Commerce and Management*, 9(11), 219-230.
- Altıntaş, Halil., Çetintaş, Hakan. (2010). "Türkiye'de Ekonomik Büyüme, Beşeri Sermaye ve İhracat Arasındaki İlişkilerin Ekonometrik Analizi: 1970-2005". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 38, 33-58.
- Altıntaş, Halil., Mercan, Mehmet. (2015). "Ar-Ge Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Panel Eşbütünleşme Analizi". *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 70(2), 345-376.
- Arvas, Mehmet A., Torusdağ, Mustafa. (2016). "İthalat ve İhracatın Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği". *Iğdır Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 1-18.
- Aslan, Alper., Topçu, Ebru. (2017). "İhracata Dayalı Büyüme Hipotezine Yeni Bir Yaklaşım: Türkiye Ekonomisi Üzerine Sektörel Bir Uygulama". *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 20, 119-134.

- Ayan, Tuba Y., Pabuççu, Hakan. (2012). "Yenilenebilir Enerji Kaynakları Yatırım Projelerinin Analitik Hiyerarşi Süreci Yöntemi İle Değerlendirilmesi". Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 18(3), 89-110.
- Aytaç, Ayhan. (2017). "Ekonomik Büyüme-İhracat İlişkisi: 2001-2016 Türkiye Örneği". Social Sciences Research Journal, 6(4), 214-222.
- Babalola, Sikiru J., Dogon-Daji, Shehu D.H., Saka, Jimoh O. (2012). "Exports, Foreign Direct Investment and Economic Growth: An Empirical Application for Nigeria". International Journal of Economics and Finance, 4(4), 95-105.
- Bozkurt, Cuma. (2015). "R&D Expenditures and Economic Growth Relationship in Turkey". International Journal of Economics and Financial Issues, 5(1), 188-198.
- Chen, Mingkuen K., Wang, Shih C. (2010). "The Critical Factors of Success for Information Service Industry In Developing International Market: Using Analytic Hierarchy Process (AHP) Approach". Expert Systems with Applications, 37(1), 694-704.
- Çamurdan, Burak. (2013). "Türkiye’de 1999-2013 Dönemi için İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi". E-Journal of New World Sciences Academy, 8(4), 183-195.
- Çetin, Rahmi. (2016). "Yeni sanayileşen Ülkelerde Ar-Ge Harcamaları ve Yüksek Teknoloji Ürünü İhracatı Arasındaki İlişkinin Panel Veri Analizi Yöntemi İle İncelenmesi". İktisat Fakültesi Mecmuası, 66(2), 30-43.
- Çiftçioğlu, Serhan., Nekhili, Ramzi. (2005). "New Evidence for Exports-Led Growth, Tradables-Led-Growth, and Manufacturing-Led Growth: Causality Test Result for Turkey". Latin American Journal of Economic Development, 135-142.
- Dereli, Deniz D. (2018). "Türkiye’de Ekonomik Büyüme İle Dış Ticaret Arasındaki Nedensellik İlişkisi (1969-2016)". Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 16(3), 279-289.
- Dipietro, William R., Anoruo, Emmanuel. (2005). "Creativity, Innovation, and Export Performance". Journal of Policy Modeling, 28, 133-139.
- Dinç, Hasan. (2016). "Alternatif Bakım Stratejisi Seçimi: İmalat Sanayinde Bir Uygulama". Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Dura, Yahya C., Beşer, Mustafa K., Acaroğlu, Hakan. (2017). "Türkiye'nin İhracata Dayalı Büyümesinin Ekonometrik Analizi". Ege Akademik Bakış, 17(2), 295-310.
- Düzgün, Recep., Taşçı, Mehmet H. (2014). "Türk İşletmelerinin İhracat Performansını Belirleyen Faktörler: ISO-500 Üzerine Bir Uygulama". Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 9(3), 7-24.

- Erdil, Tayyip S., Aydoğan, Sibel., Ayar, Bahadır., Güvendik, Özge., Diler, Seren., Gusinac, Kemal. (2018). "İnovasyon Performansının Rekabet Gücü, Firma Performansı ve İhracat Performansı Üzerindeki Etkisi: Birleşme ve Satınalma İşlemleri Üzerine Bir Araştırma". *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 40(2), 136-166.
- Gaberli, Ümit. (2018). "G7 Ülkelerinde Fikri Mülkiyet Haklarına yapılan Ödemeler ve Ar-Ge Harcamalarının yüksek Teknoloji İhracatına Etkisi: Bir Panel Veri Analizi". *Finans, Politik & Ekonomik Yorumlar*, 641, 67-82.
- Genç, Murat C., Atasoy, Yeşim. (2010). "Ar-Ge Harcaaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi". *The Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management*, 5(2), 27-34.
- Göçer, İsmet. (2013). "Ar-Ge Harcamalarının Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı, Dış Ticaret Dengesi ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri". *Maliye Dergisi*, 165, 215-240.
- Gokmen, Yunus., Turen, Ufuk. (2013). "The Determinants of High Technology Exports Volume: A Panel Data Analysis of EU-15 Countries". *International Journal of Management, Economics, and Social Sciences*, 2(3), 217-232.
- Gülmez, Ahmet., Akpolat, Ahmet G. (2014). "Ar-Ge & İnovasyon ve Ekonomik Büyüme: Türkiye ve AB Örneği İçin Dinamik Panel Veri Analizi". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2), 1-17.
- Guloglu, Bulent., Tekin, Baris R. (2012). "A Panel Causality Analysis of The Relationship Among Research and Development, Innovation and Economic Growth in High-Income OECD Countries". *Eurasian Economic Review*, 2(1), 32-47.
- Gumus, Erdal., Celikay, Fatih. (2015). "R&D Expenditure and Economic Growth: New Empirical Evidence". *Margin: The Journal of Applied Economic Research*, 9(3), 205-217.
- Gyekye, AB., Oseifuah, Emanuel. K., Quarshie, Vukor G. N. K. (2012). "The Impact of Research and Development on Socio-Economic Development: Perspectives from Selected Developing Economies". *Journal of Emerging Trends in Economics and Management Sciences*, 3(6), 915-922.
- Haliloğlu, Melis., Odabaş, Mehmet S. (2018). "Çok Ölçütlü Karar Vermede AHP Yöntemi". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Fen ve Mühendislik Dergisi*, 2(2), 13-18.
- Herzer, Dierk., Nowak-Lehmann, Felicitas N., Siliverstovs, Boriss. (2006). "Export-ed Growth in Chile: Assessing the Role of Export Composition in Productivity Growth". *The Developing Economies*, 44(3), 269-373.
- İç, Yusuf T. Yurdakul, Mustafa. (2000). "Analitik Hiyerarşi Süreci (AHS) Yöntemini Kullanan Bir Kredi Değerlendirme Sistemi". *Gazi Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 15(1), 1-14.

- Kaygısız, Ayşe D. (2018). "Ar-Ge Harcamaları ve Yüksek Teknolojili Ürün İhracatının Büyüme Etkisi: Türkiye Örneği". *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 16(4), 301-314.
- Khalafalla, Khalid Y., Webb, Alan J. (2001). "Export-led Growth and Structural Change: Evidence From Malaysia". *Applied Economics*, 33, 1703-1715.
- Khatwani, Gaurav., Kar, Arpan K. (2017). "Improving the Cosine Consistency Index for the Analytic Hierarchy Process for Solving Multi-Criteria Decision Making Problems". *Applied Computing and Informatics*, 13(2), 118-129.
- Kılavuz, Emine., Topcu, Betül A. (2012). "Export and Economic Growth in the Case of the Manufacturing Industry: Panel Data Analysis of Developing Countries". *International Journal of Economics and Financial Issues*, 2(2), 201-215.
- Kılıç, Cüneyt., Bayar, Yılmaz., Özekicioğlu, Halil. (2014). "Araştırma Geliştirme Harcamalarının Yüksek Teknoloji Ürün İhracatı Üzerindeki Etkisi: G-8 Ülkeleri İçin Bir Panel Veri Analizi". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 44, 115-130.
- Kızılkaya, Oktay., Ay, Ahmet., Sofuoğlu, Emrah. (2016). "The Determinants of High Technology Product Export in BRICT Countries: An Econometric Approach". *Global Journal on Humanities & Social Sciences*, 4, 112-120.
- Konak, Ali. (2018). "Yüksek Teknoloji İçeren Ürün İhracatının İhracat Hacmi ve Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi; Seçilmiş OECD Ülkeleri ve Türkiye Örneği". *Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, 3(2), 56-80.
- Korkmaz, Suna. (2010). "Türkiye'de Ar-Ge Yatırımları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Var Modeli İle Analizi". *Journal of Yasar University*, 20(5), 3320-3330.
- Kurt, Serdar., Terzi, Harun. (2007). "İmalat Sanayi Dış Ticareti Verimlilik ve Ekonomik Büyüme İlişkisi". *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(1), 25-46.
- Mercan, Gökçe., Çetin, Ahmet K. (2018). "Hibe Desteklerinin Firma İnovasyonuna Etkisi: Türkiye Örneği". *Uluslararası Turizm, İşletme, Ekonomi Dergisi*, 2(2), 65-71.
- Ömürbek, Nuri., Büyükgebiz, Eda., Başdeğirmen, Agah. (2013). "Ürün Alternatif Seçiminde Analitik Hiyerarşi Sürecinin Bir Süt Fabrikasında Uygulanması". *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(1), 137-155.
- Ömürbek, Nuri. Şimşek, Ali. (2014). "Analitik Hiyerarşi Süreci ve Analitik Ağ Süreci Yöntemleri İle Online Alışveriş Site Seçimi". *Yönetim ve Ekonomi Araştırma Dergisi*, 22, 306-327.
- Önder, Kübra., Hatırlı, Selim. (2014). "Türkiye'de İmalat Sanayi İhracatı ve Büyüme İlişkinin İktisadi Analizi". *Journal of Yaşar University*, 9(34), 5851- 5869.

- Özcan, Burcu., Arı, Ayşe. (2014). "Araştırma-Geliştirme Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi". Maliye Dergisi, 166, 39-55.
- Özçelik, Özer., Aslan, Volkan., Özbek, Rabia İ. (2018). "Ar-Ge Harcamalarıyla Yüksek Teknoloji İhracatı Arasındaki İlişki: Seçili 10 OECD Ülkesi İçin Panel Veri Analizi". Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 20(3), 57-66.
- Özer, Mustafa., Çiftçi, Necati. (2009). "Ar-Ge Harcamaları ve İhracat İlişkisi: OECD Ülkeleri Panel Veri Analizi". Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 23, 1-9.
- Peker, Osman., Toksarı, Murat. (2007). "Analitik Hiyerarşi Prosesi Yaklaşımı Kullanılarak Mobilya Sektörü İçin Ege Bölgesi'nde Hedef Pazarın Belirlenmesi". Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 14(1), 171-180.
- Sungur, Onur., Aydın, Halil İ., Eren. Mehmet V. (2016). "Türkiye'de AR-GE, İnovasyon, İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Asimetrik Nedensellik Analizi". Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 21(1), 173-192.
- Şenkardeşler, Rabia A. (2018). "Cumhuriyetten Günümüze Türkiye'nin Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Nedensellik Analizi". Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies, 4(1), 108-129.
- Takım, Abdullah. (2010). "Türkiye'de GSYİH İle İhracat Arasındaki İlişki: Granger Nedensellik Testi". Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14(2), 1-16.
- Taştan, Hüseyin. (2010). "Türkiye'de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkilerin Spektral Analizi". Ekonomi Bilimleri Dergisi, 2(1), 87- 98.
- Temel, Can. (2016). "Ekonomik Büyüme ve Dış Ticaret İlişkisi". Paradigma, 1(1), 1-14.
- Ticaret Bakanlığı, (2018). "Türkiye'nin Yıllara Göre Dış Ticaret Verileri.". <http://ticaret.gov.tr/istatistikler/dis-ticaret-istatistikleri> Son erişim tarihi: 10.12.2020.
- TİM (Türkiye İhracatçıları Meclisi), (2020). "İhracat 2020 Raporu: Yeni Vizyon, Yeni Yol Haritası". <https://tim.org.tr/tr/raporlar-strateji-raporlari> Son erişim tarihi: 10.12.2020.
- Turedi, Salih. (2016). "The Relationship Between R&D Expenditures, Patent Applications and Growth: A Dynamic Panel Causality Analysis for OECD Countries". Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16(1), 39-48.
- Tüzemen, Adem., Özdağoğlu, Aşkın. (2007). "Doktora Öğrencilerinin Eş Seçiminde Önem Verdikleri Kriterlerin Analitik Hiyerarşi Süreci Yöntemi İle Belirlenmesi". Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 21(1), 215-232.

- Uçan, Okyay., Koçak, Esra. (2014). "Türkiye'de Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki". Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 7(29), 51-60.
- Uddin, Mirza M. (2015). "Causal Relationship Between Agriculture, Industry and Services Sector for GDP Growth in Bangladesh: An Econometric Investigation". Journal of Proverty, Investment and Development, 8, 124-129.
- Yapraklı, Sevda. (2007). "İhracat ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik: Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Analiz". ODTÜ Gelişme Dergisi, 34, 97-112.
- Yavaş, Mustafa., Ersöz, Taner., Kabak, Mehmet., Ersöz, Filiz. (2014). "Otomobil Seçimine Çok Kriterli Yaklaşım Önerisi". İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi, 2(2), 110-118.
- Yıldırım, Ertuğrul., Kesikoğlu, Ferdi. (2012). "Ar-Ge Harcamaları İle İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkileri: Türkiye Örneğinde Panel Nedensellik Testi Kanıtları". Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 32(1), 165-180.
- Yıldırım, Hasan H., Akkılıç, Mehmet E., Dikici, Mehmet S. (2018). "Ar-Ge Harcamalarının Ekonomik Büyüme ve Dış Ticaret Dengesi Üzerindeki Etkisi: G-20 Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama", International Review of Economics and Management, 6(2): 43-58.
- Yüksel, Serhat. (2017). "The Impacts of Research and Development Expenses On Export And Economic Growth". International Business and Accounting Research Journal, 1(1), 1-8.
- Zhou, Yanhong., Maumbe, Kudzayi., Deng, Jinyang., Selin, Steven W. (2015). "Resource-based Destination Competitiveness Evaluatin Using a Hybrid Analytic Hierarchy Process (AHP): the Case Study of West-Virginia". Tourism Management Perspectives, 15, 72-80.
- Züngün, Deniz., Dilber, İlkay. (2010). "İhracata Dayalı Büyüme Modelinin İmalat Sanayi İhracatı Üzerindeki Etkisinin Saptanmasına İlişkin Bir Araştırma". Öneri, 9(34), 223-231.
- Worldbank (2019). "World Development Indicators." <https://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=IP.JRN.ARTC.SC&co%20untry=> Son erişim tarihi: 04 Aralık 2019.

Yayın Geliş Tarihi: 2020-06-25

Yayın Onay Tarihi: 2021-12-20

DOI No: 10.35343/kosbed.758007

Emrah TÜNÇER •

Ritüel, Liminal ve Dayanışma: Çori Bori Ziyaret Evi Örneği

Ritual, Liminal And Solidarity: The Example of Çori Bori Visiting House

Özet

Elazığ'ın Karakoçan İlçesi'nde Yoğunağaç Köyü'nde yer alan ve toplumsal ilişkileri düzenlemede rolü olan Çori Bori Ziyaret Evi, halkı bir araya getiren, aynı zamanda iletişim kurulan ve geleneğin yaşatıldığı mekân örneği sergilemektedir. Çori Bori Ziyaret Evi, Alevi nüfusun yoğun yaşadığı Yoğunağaç (Golan) Köyü'nde yer alan bir kutsal mekândır. Çori bori Ziyaret Evi'nin bulunduğu Yoğunağaç (Golan) köyü'nün çevresinde yer alan diğer köylerin ise bir kısmı Alevi bir kısmı Sünnidir. Etnik, inançsal farklılığa bakılmaksızın Çori bori Ziyaret Evi'nde bu köyler ve çevre bölgeden gelen insanlar birbiriyle temas etmekte ve birlikte ritüeller gerçekleştirmektedirler. Dolayısıyla bu çalışma Çori bori Ziyaret Evi'nde gerçekleşen ritüellere odaklanarak Turner'ın belirttiği ritüel gerçekleşirken liminal (eşiksel) evre sırasında insanların nasıl tüm hiyerarşik kalıpları yıktığı ve nasıl komünitas oluşturdukları savına dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Liminal, Çori Bori Ziyaret Evi, Ritüel, Dayanışma

Jel Kodları: R0, R20

Abstract

Çori Bori Visiting House which is located in the Yoğunağaç Village of the Karakoçan District of Elazığ and plays a role in the regulation of social relations, exhibits an example of a place where people come together, communicate and keep the tradition alive. Other villages around Yoğunağaç (Golan) village, where Çori bori Visiting House is located, are partially Alevi and Sunni. Çori Bori Visiting House is a sacred place located in the village of Yüksekagaç (Golan) where the Alevi population is densely populated. In Çori bori Visiting House, people coming from these villages and surrounding regions, regardless of ethnic or religious differences, come into contact with each other and perform their rituals together. Therefore, this study focuses on the rituals that took place in the Çori bori Visitation House and is based on Turner's argument that in the liminal phase people broke all hierarchical patterns and formed communities.

Keywords: Liminal, Çori Bori Visiting House, Ritual, Solidarity

Jel Codes: R0, R20

Giriş

Elazığ'ın Karakoçan ilçesinde yer alan 7 köyde, 2019 yılında sürdürülen “sosyal dayanışma, dini inanç ve kutsal yerler” araştırmasının bulgularına dayanan bu çalışmada temel olarak Yoğunağaç (Golan) Köyü'nde yer alan ve diğer köyler, ilçeler hatta iller açısından da önemli bir yere sahip olan Çori Bori ziyaret Evi ele alınmıştır. Elazığ, Karakoçan İlçesi'nde kültürün önemli bir parçası olarak kabul edilen Ziyaret mekanlarından olan Çori Bori Ziyaret Evi'ni ritüel, Liminal (eşiksellik) ve dayanışma temelinde ele almak amacıyla yapılan bu çalışmada nitel araştırma modeli kullanılmıştır. Nitel araştırma, bireylerin yaşamlarındaki rutin ve problemlematik anları ve anlamları tanımlayan çalışmaları ve çeşitli deneysel materyal setini-vaka incelemesi, kişisel deneyim, içebakış, yaşam öyküsü, görüşme, gözlemsel, tarihsel ve görsel metinler içermektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2005:28). Nitel araştırmalarda yaygın kullanıma sahip teknikler, katılımlı gözlem ve görüşmedir. Bu bağlamda araştırmanın evreni olarak Elâzığ ili, Karakoçan ilçesindeki, Yoğunağaç Köyü seçilmiş, örnekleme olarak da bu ziyaret evinde yaşayanlar ve özellikle perşembe günü buraya gelip burada ritüele katılanlardan seçilmiştir. 2017- 2019 yılları arasında sahada katılımlı gözlem yapılmış, konuya ilişkin görüşler elde edilmiştir. Fakat daha çok ritüellere odaklanmak amacıyla bu çalışmada sadece ev sahibi M.A. ve buraya gelerek iyileştğini ifade eden H.G.'nin görüşlerine yer verilmiştir. Bu gözlem ve görüşmelerden elde edilen çıkarımlar da Geertz'in (2010) yoğun betimleme olarak kavramlaştırdığı detaylı, yerel bilgiden beslenen, derinlemesine ve içe dalan bir yazın tekniği kullanılmıştır.

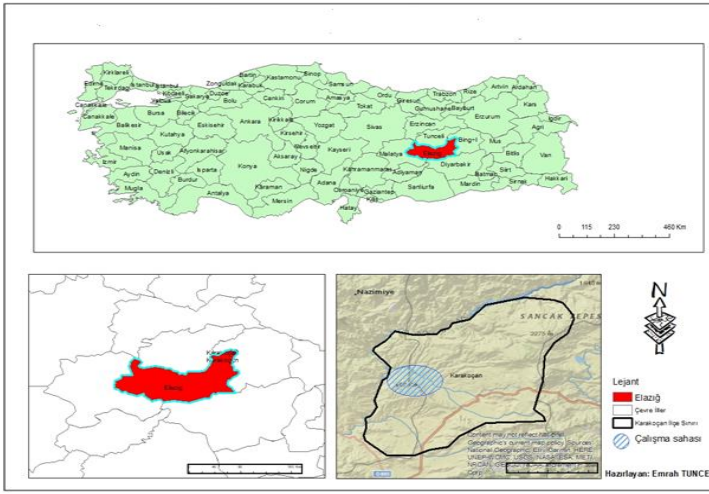
Alevi bir ailenin yaşadığı ve içinde geçmişte yaşadığı iddia edilen Arap Ağa'dan kalma fesin (bir tür başlık) bulunduğu Çori Bori Ziyaret Evi, farklı inanç ve mezhepten insanlar gelerek ortak ritüellerde bulunmaktadır. Kurban kesilirken, yemek yenilirken ve kutsal fesin çıkarılması sürecinde yaş, cinsiyet, mezhep, inanç farkı olmaksızın insanlar burada bir araya gelmekte, bu ritüellere katılmakta, birbiriyle temas etmekte ve kültürel örüntülerinde değişimlerin meydana gelmesinde rol oynamaktadır. Burada özellikle de Alevilerin ve Sünnilerin bir araya gelmesi burayı önemli kılmakta ve toplumsal dayanışma için tüm hiyerarşik kalıpların yıkıldığı bir komünite oluşmaktadır. Victor Turner, Arnold Van Gennep'in “geçiş ritüelleri” kuramı üzerine inşa ettiği “liminal (eşiksellik)” kavramını bireylerin ne ilk ne de son aşamada olduğu bir ‘aradalık’ hali ile karakterize eder. Eşiksellik evresini paylaşanların bir komünite oluşturduklarını belirten Turner, bu evre sırasında insanların tüm hiyerarşik kalıpları yıktığı; birlikteliğe ve bundan doğan birliktelik hissine göre bir yapı oluşturduklarını belirtir. Bu durumu Çori Bori Ziyaret Evi'ndeki ritüeller sırasında görmek mümkündür. Özellikle aynı ev içinde farklı inançları benimseyen insanların ritüele katılırken bu evreyi paylaştıklarını söyleyebiliriz.

1. Çori Bori Ziyaret Evi

Genelleştirilmiş anlamıyla herhangi bir yeri yahut herhangi bir kişiyi görmeye gitmek anlamına gelen “ziyaret”, Anadolu'nun pek çok yerinde kutsal mekânlara gitmeyi de içerir. Halk arasında daha çok gidip duâ edilmesi gereken bu kutsal yerlerde, çoğunlukla içsel gücü ve meziyetleri olan kişilerin yattıkları kabul edilir. Öte yandan ziyaret yerleri, sadece kendilerine belli bir tinsel güç, veya bolluk ve bereket bulundurduğuna inanılan ve bazı menkıbeler, kerametler, hikâyeler ve mertebeler yöneltlen kişilerin türbeleri,

mezarları yahut onlara ithaf olunan makamlar değil, çoğu zaman kutsal olarak kabul edilen ve bilinen birtakım taş, ağaç, göl, kaynak, kaya, dağ vb. mekânlar da ziyaret kategorisine dâhil edilmektedir (İnce, 2009,25). Bu çalışmaya konu olan Çori Bori ziyaret Evi ise daha önceden Yoğunağaç (Golan) Köyü'ne gelip yerleşmiş olan ve kerametleri olduğuna inanılan Arap ağasının bu kerametini devam etmesini sağlayan ve ondan miras kalan kutsal fesin bu evde olmasıdır.

Yoğunağaç (Golan) Köyü, Elazığ ili'ne bağlı olan Karakoçan ilçesinde bulunmaktadır. Kuzeybatı - güneydoğu istikametinde uzanan Ohi Deresi Yoğunağaç Köyü civarında Peri Suyu ile birleşir (Harita-1). Bu alanda aynı zamanda bölge coğrafyası ve turizmi açısından önemli olan Golan Termal Tesisleri bulunmaktadır.

Harita 1. Karakoçan Lokasyon Haritası

Yoğunağaç Köyü bu termal tesise nispeten uzak ve etrafa yayılmış dağınık yerleşim özelliği göstermektedir. "Çori Bori" Ziyaret Evi de, Yoğunağaç(Golan) Köyü'nün girişinde ve yolun sağ tarafında yer almaktadır. Bu ziyaret evi, türbe ya da yatır niteliğinde olmayıp Arap ağa soyundan gelen ailenin yaşadığı, sosyal, ekonomik hayatını idame ettikleri ve içinde Arap ağadan aktarılan kutsalın (fes) yer aldığı bir evdir. Ailenin geçmişi ve Arap Ağa'nın kutsallığı üzerine yaptığım görüşmelerde hikâye farklılaşsa da ortak temalar ön plana çıkmaktadır. Türbenin önemini M. A. Şöyle açıklamaktadır:

"Çori Bori bu bölgede çok önemsenen bir yerdir. Arap Ağanın mirasıdır. Arap Ağa, Golan Köyü'ne Peri Nehri kenarında yer alan Paş Köyü'nden gelir ve buraya yerleşir. Ondan kalan fes gelenlere şifa dağıtır. Bölgede herkes burayı çok önemser. İnsanlar yemin ederim demez "Çori Bori üzerine" derler (M.A. Erkek, 55, Yoğunağaç Köyü, 9.08.2018)." Çok sayıda kerameti olduğu söylenen Arap Ağanın yörede en bilinen ve en çok anlatılan hikâyesi de M.A.'ya göre şöyledir:

"Yaklaşık 40 asker karınlarını doyurmak için Arap Ağanın evine gelirler Arap ağa eşine misafirlere bir şeyler hazırlaması için seslenir. Tabi o dönem yoksulluk olduğu için eşi de zaten un az kimseye yetmez düşüncesiyle Çori bori der. "Çori bori" (zıkkım yiyin), (zıkkım ye) anlamına geliyor. Arap ağa kismet neyse onu yiyelim der. Eşi küçük bir kümbet (bir

tür çörek) getirir. Askerler birbirlerine bakar. Bununla kim doyabilir gibisinden. Askerler yemeye başlar ama bu kümbe de hiç eksilme olmaz bir türlü bitmez. O zaman anlıyorlar mübarek olduğunu. Sonra giderlerken yanlarında evin bahçesinde bir demir parçası alır bir asker bakalım gerçekten mübarek biri mi diye. Biraz ilerledikten sonra o asker felç olur. Bunun üzerine arkadaşları onu hemen tekrardan "Çorî Bori"ye getirirler. Arap Ağa, bazı anlatımlara göre söylen başındaki külahı çıkarıp askerin ağzına sürer. Asker hemen iyileşir. Böyle böyle bütün bölgeye yayılır (M.A. Erkek, 55, *Yoğunağaç Köyü*, 9.08.2018). "

Bu anlatıda Çori bori Ziyaret Evi'ni yansıtan temel özelliklerden olan "Az yiyeceklerle çok kişiyi doyurmak", motifi aslında birçok velayetnamede ve anlatıda da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Abdal Musa Velayetnamesi'nde de Abdal Musa'nun gemiyle gelen kırk bin aç leşkeri (askeri) keramet ile doyurması anlatılır. Aynı zamanda bu motife dinî anlatılarda da rastlarız. Örneğin Hz. Muhammed Ebu Talha'nun evine kalabalık bir grupla gittiğinde, Ebu Talha evdeki yemeğin yetmeyeceğinden korkar ve endişe eder; ancak yemek bereketlenir ve misafire yeter (Boran, 2017: 44). Ayrıca Ocak, "az yiyeceklerle çok kişiyi doyurma" motifini Kitab-ı Mukaddes'te ve menakıbnamelerde yer alan ortak motifler içerisinde değerlendirmiştir (Ocak, 2010:78).

Köydeki başka anlatımlara göre ise kutsallık, aslında Arap ağanın babasından ona devredildiğidir. Yani keramet sahibi Arap Ağa değil, babası Mehmet Ağa-ı Kal'dır. Mehmet ağa-ı kal söylenceye göre Fesi ile Mesini (başlık ve ayaklık) vasiyet olarak bırakmıştır asıl keramet onlardadır Mes Bingöl'de bir köyde iken Fesde Yoğunağaç (Golan) Köyü'nde bu evdedir. Bazı anlatımlarda ise Arap Ağa ve Mehmet ağa-ı Kal'ın akraba olmadıkları ama birbirlerini tanıyan ulu insanlar olduğu yönündedir. Görüleceği üzere "Çori Bori" etrafında oluşan tarihi kimlik farklı anlatımlarla kendisini var etmektedir. Kısacası genel kanı sağlığında çeşitli kerametler gösteren, insanlara iyilikler eden Arap Ağa, bu hususiyetlerini öldükten sonra da devam ettirmekte ve kendisini Çori Bori özelinde yaşamsallaştırmaya, oradaki fesi aracılığıyla devam etmektedir. Haliyle günümüzde birçok hastanın şifa bulduğunu, isteklerinin gerçekleştiğini bundan dolayı da tekrar tekrar geldiklerini ifade eden çok sayıda kişi ile karşılaşmak mümkündür. Örneğin görüşme yaptığım ve defalarca orada gördüğüm H.G. kendi başından geçen olayı şu şekilde anlatmaktadır.

"İlk olarak dayımın kızı ile geldik. Ortaokula gidiyorum. Büyüklerimiz bizi aldı geldi buraya. Dediler ki böyle yuvarlak penceresi var ya yukarda damda. Oradan aşağıya bakın üç kere. Öyle orada üç kere baktım işte. Baktım sonra aşağı geldim. Bir gece uyudum. O gece burası kaşınmaya başlamış(göz içini göstererek). Gözümdeki şu siyah gözüküyordu, önceden beri varmış. Dayımın kızının da vardı. Delikten bakarken güldü, onun ki iyileşmedi. Benim aynı akşam kaşındı, kaşındı, açıldı. Gözüm iyileşti. Burayı herkes biliyor. Biliyoruz. Sahibinin kızları arkadaşımı. Kaplıcaya gidiyoruz, buraya geliyoruz. Çok seviyoruz yani. İnançlıyız, inanıyoruz. Buraya çok kişi gelirdi. Mesela deli olanlar vardı. Hani kafayı yiyenler. Gelirler buraya mübareğe iyileşiyorlardı. Yeterki inancın olsun. İnancın olduktan sonra her şey oluyor. O gece bir titreme vücuduma geldi. Hisettim o zaman. Damdan bakarken o gece üstüne yattım, o zaman oldu. Ondokuza girmemiştım. Dayımın kızı mesela gülersen, inanmazsan olmaz zaten. Dayımın kızı o yine iyileşmedi. Ameliyat olmasına rağmen iyileşmedi. Mübareğe inandığım için geldim. Siyahı gözüküyordu. Sonra iyileşti (H.G., *Kadın*,42, *Yoğunağaç Köyü*, 12. 07. 2018)."

Daha önceden gözleri şaşkınlıkla dolu olan H.G.'nin inanarak geldiği Çori Bori Ziyaret Evi'nde gözlerinin tamamen düzeldiğini ifade etmektedir. Çevresindeki diğer kişiler de bu durumu eski fotoğraflardan teyit ettiğini söylemektedirler. Bu tür örnekler başka gelenler tarafından da anlatılmaktadır. Kısacası Çori Bori Ziyaret Evi'ne gelen birçok kişi varlıklarına bir anlam bulduklarını, iyileştiklerini ifade etmektedirler. Bunun için temel olan şey ise ziyaretçilere göre kişinin itikatlı olup bu sürece inanmasıdır.

2. Çori Bori Ziyaret Evi'nde Ritüel, Liminal (Eşiksellik) Ve Komünitas

Çori Bori Ziyaret Evi farklı köy, ilçe ve illerden gelenlerin bir araya geldiği, dileyenin Kuran okuduğu, namaz kıldığı, kurban kestiği ama herkesin bir arada önyargılarını, farklılıklarını kenara bıraktığı bir ziyaret yeri olması sebebiyle oldukça önemlidir. Alevi bir ailenin yaşadığı bu ziyaret evine bölgedeki her yaşta, ırktan, farklı inanç gruplarından insanlar gelmekte ve fesin sarılı olduğu sarıgn çıkarılması ritüeline katılmaktadırlar. Bu sürecin sonunda Alevi ve Sünni köyler arasında önyargının giderek kırıldığı, insanların toplumsal dayanışma sergiledikleri görülür. Burada günlük yaşamda alışılan ve kabul edilmiş kaideler, kimlikler ve diğer farklılıklar askıya alınır. Yurt içi ve yurt dışından farklı inanç ve görüşe sahip çok sayıda kişinin geldiği bu alandaki insanlar, her ne kadar farklı bir kültür ve inanca mensup olsa da oradaki topluluk içinde gerçekleşen davranış ve bütününe bir parçası haline gelir. Dolayısıyla bu süreç Turner'ın eşiksellik kavramı üzerinden okunabilir. Eşiksellik kavramının yeterince anlaşılabilmesi için ise Gennepe'nin geçiş ritüelleri üzerinde durmak gerekir.

Ortak özellik ve fonksiyona göre ritüel, fert ya da toplulukla ilgili bazı değerlerin, elverişli zamanlarda, simgesel ve çoğu vakit değişmeyen, ardışık davranış biçimleri ile tekrarlanmasıdır (Karaman, 2010: 229). Bireylerin yaşamını bir geçişler serisi olarak gören ve "bir durumdan başka bir duruma, kozmik ya da sosyal dünyadan bir diğerine geçişe eşlik eden seremonik kalıpların (ceremonial patterns) tümü" ile ilgilendiğini ifade eden Van Gennep, tüm bu seremonik kalıpları tek bir özel kategori yani geçiş ritüelleri adı altında kavramsallaştırmaktadır. Arnold Van Gennep'in, kavramsallaştırdığı ve "Rites of Passage" olarak isimlendirdiği bu geçiş ritüelleri insan yaşamında önemli sayılabilecek geçiş aşamalarından oluşur. Kültürel farklılıklar ve dini inançlara bağlı değişebilen bu geçiş dönemleri birçok toplumda ritüellerle tamamlanır. Gennep'e göre bu üç aşamada meydana gelir. Ayrılma, dönüşüm (geçiş/eşiksellik) ve bütünleşme (Özbudun, Şafak, Altuntek 2014, 311). Ayrılma dönemi; kişilerin geçmiş dönem, konum, statü ya da kimliklerinden ayrılma evresidir. Bu süreçte bir tür arınma görülür ve bunlar da birçok ritüelistik davranış ile karakterize edilir. Eşiksellik artık kişinin ne eski statüsünde olduğu ne de yeni statüye geçtiği dönemdir. Bu durum Turner tarafından Betwixt & Between (ne o, ne bu, ikisinin ortası) şeklinde bir ifade ile tanımlanmaktadır ve genellikle birey bu durumda birçok sınırlandırmayla karşılaşır. Bütünleşme evresi ise artık bireyin yeni statüsüne geçtiği evredir. Birey yeni statüde kabul gören, icap edilen donanımlara erişmiş olur (Turner,1966,94).

Turner "The Ritual Process" isimli kitabında ağırlıklı olarak bu liminal (eşiksellik) kavramı üzerinde durur. Bu evrenin simgesel yönlerinden çok sosyal yönlerini keşfetmeye çalışır ve bu evreyi, "yapılar-arası durum" olarak tanımlar. Turner, türdeşlik, eşitlik, anonimlik, cinsiyetler arasındaki ayrımın en aza indirgenmesi, mülksüzlük,

hiyerarşisizlik, dış görünüme ehemmiyet vermeme, servete bağlı ayrımlardan cömertlik, yoksunluk, yalınlık, genel boyun eğcilik, acı ve ızdırabın kabulü gibi özelliklerle belirlenen eşiksellik evresini paylaşanların bir komünitas oluşturduklarını belirtir (Turner,1966,131). Latince yoldaşlık anlamında gelen cominiustan türeyen bu terim, liminal evre sırasında ritüel gerçekleşirken insanların tüm hiyerarşik kalıpları yıktığı ve değişik bir sosyal yapı oluşturdukları birlikteliğe ve bundan doğan birliktelik hissine verilen addır (Özbudun, Şafak, Altuntek 2014, 311). Kısacası Turner, insanların bir araya geldiği, beraber hissettiği ve sosyal farklılıkları bir kenara bıraktığı, günlük yaşam baskılarından kurtulduğu duruma, “karşı yapı” (anti-structure) ve ritüel yoldaşlık tecrübesine de “komünitas” demektedir.

Karşı-yapı evresi ve komünitas durumunu Çori Bori Ziyaret Evi’ndeki birçok ritüelde görmek mümkündür. Özellikle aynı ev içinde farklı inançları benimseyen insanların ritüele katılırken bu evreyi sağladıklarını söyleyebiliriz. Çori Bori’de bu sürece kurban kesilerek başlanır. Bilindiği gibi insanlar arasında ya da dinde kutsal ve kutsal dışı arasındaki bağı sağlayan çeşitli araçlar vardır. Bu araçların amacı bir anlamda karşısındaki ile irtibat kurmaya çalışıp, ona saygı göstermek anlamına da gelmektedir. Bu durum her döneminde karşımıza çıkmaktadır. Doğanın etkinliği ve gücü karşısında çaresiz kalan insan kendini koruma adına çoğu zaman yüce, ulu buldukları, inandıkları tanrısal varlıklara kurban adamışlardır. Günümüzde de insanlar kötü bir olayla karşılaştığı zaman veya bir sıkıntısı, derdi olduğunda “Şu zorlu günler biterse kurban keseceğim, kurban adayacağım” diyerek adakta bulunmaktadır. Çori Bori Ziyaret Evi’ne gelenler için de kurban, hem insanlar arasında hem de ilahi olan ile bağ kurmanın ve saygı göstermenin bir çeşidi olarak okunabilir. Çünkü buraya gelenler Arap Ağa üzerinden Allah’ın lütfunu kazanmak, affına sığınmak, dilekte bulunmak, şifa istemek gibi bazı Çori Bori Ziyaret Evi’ne özellikle yaz aylarında çok sayıda kişi gelmektedir. Genç nüfusun oldukça az olduğu bu bölgede, göçe bağlı olarak yaz ve kış nüfusları arasındaki fark oldukça belirgindir. Yazın özellikle İstanbul ve Almanya başta olmak üzere birçok yerden insanlar köylerine gelmektedir. Dolayısıyla Çori Bori Ziyaret Evi, yurt dışından tatilini memleketlerinde geçirmek isteyenlerin de yoğun olarak gelip kurban kestikleri yer haline gelmiştir (Görsel 1).

Görsel 1. Çori Bori ziyaret evine yurtdışından gelen yabancı plakalı araçlar (Emrah Tuncer, 12 Temmuz 2018)

Ziyaret evi ve ahırın hemen arkasındaki arazide kurban kesilir. Her ne kadar gelen misafirlerin yardımcı olduğu görülse de kurbanın kesilmesi, postunun çıkarılması, bölünmesi işlemi genelde türbe sahibi M.A. tarafından gerçekleştirilmektedir (Görsel 2). Kesilen genelde küçükbaş hayvan olmasının yanında maddi durumu elvermeyenler kümes hayvanlarını da kurban edebilmektedirler.

Görsel 2. Çori Bori ziyaret evinde kurban kesimi (Emrah Tuncer, 12 Temmuz 2018)

Parçalara ayrılan bu etler ise genelde bu evde oturan M.A.'nin annesi, eşi ve ziyarete gelen diğer kadınlar tarafından sacda kavrularak misafirlere pilav ve salata ile ikram edilir (Görsel 3). Kesilen kurban eti eğer çoksa ve artmışsa aynı zamanda her misafire evine götürmek üzere verilir.

Görsel 3. Çori Bori ziyaret evinde pişirilen kurban etinin misafirlere sunulması (Çiğdem Tüncer, 12 Temmuz 2018)

Çori Bori Ziyaret Evi'ne gelenler hep birlikte evin gölgesinde zaman geçirirler. Sosyal, inançsal ve kültürel farklılıklarını bir kenara bırakan insanlar burada yan yana otururlar. Namaz saatlerinde namaz kılmak isteyenler gidip ziyaret evi içinde namazını kılar. Ev sahibi gelen Sünni misafirleri için evde namaz kılmaları için çok sayıda seccade bulundurur. Evde bulunan diğer kişiler ise varsa ev/mutfak işlerine yardımcı olur ya da dışarda sohbet ederler (Görsel 4).

Görsel 4. Çori Bori ziyaret evinin önünde oturan misafirler (Emrah Tüncer, 12 Temmuz 2018)

Yemek yedildikten sonra ev sahibi tarafından evin bir odasında çıkartılan yeşil beze sarılı kutsal fes, sıraya giren ve sırası gelen herkesin vücuduna sürülür (Görsel 5) . Mırıldanan dualar ve istekler eşliğinde kutsalı üç defa öpüp başına koyan kişi tekrardan dışarıya diğer misafirlerin yanına gider. Komünitas açısından en belirgin durum bu andır.

Görsel 5. Çori Bori ziyaret evine şifa bulmaya gelen ziyaretçilere ev sahibi tarafından fesin sürülmesi ritüeli (Emrah Tüncer, 12 Temmuz 2018)

Kadın, erkek, çocuk, Alevi, Sünni gibi kimlik ve farklılıkların ortadan kalktığı odada herkes sıraya girerek önündeki ritüelin bitmesini bekler (Görsel 6). İnsanlar bu etkinlik içinde olağan sürenin ve sosyal yapıların dışına çıkarlar burada her zaman karşılaşılan hiyerarşik yapı büyük oranda ortadan kalkar ve farklı bir toplumsal yapı meydana gelir.

Görsel 6. Misafirlerin fesin sürülmesi ritüelini beklemeleri (Emrah Tüncer, 12 Temmuz 2018)

İnsanların bir araya gelerek birlikte hissettiği ve farklılıklarını kenara bıraktığı yani komünitas durumuna en yakın olarak ifade edilebilen bu anın Victor Turner'ın belirttiği liminal (eşiksel) evre ye denk geldiğini söyleyebiliriz. Bu anın etnik, inançsal farklılığı ortadan kaldırdığını, bu süreci yaşamış yani bu ritüele katılmış birinin de bundan sonra bazı önyargılarını ortadan kaldırıp dayanışmanın artmasında ve ayrımcılığa yol açan söylemlerin azalmasında etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Bu durum bu köydekilerin işlettiği Golan Kaplıcalarında da yaşanmaktadır. Yani Yoğunağaç (Golan) Köyü sadece bu ziyaret evi aracılığıyla değil bu köyde yer alan Golan Kaplıcaları aracılığıyla da bir komünitas sağlar. Burası da kuralların bir süreliğine ortadan kalktığı veya askıya alındığı bir yer olarak nitelendirilebilir. “Kötü/günahkâr biri suya girerse kaplıca suyu kurur” inancının olduğu bu tesiste, farklı inanç ve kültüre sahip insanlar yan yana olmaktadır. Buraya gelen kişiler buradaki havuzları birlikte kullanıp, ortak mekânda dinlenirler. Tanımadıkları insanlarla sohbet edip evden getirdikleri yiyecekleri paylaşırlar.

Sonuç

Genel anlamda bu bölge tarihsel süreç içerisinde farklı çekişmelere sahne olmuş, zamanla farklı etnik kökenden insanların bir arada yaşadığı ve farklı inanç sistemlerinin geliştiği bir alan haline gelmiştir. Zaman içerisinde toplumun kültürel kodlarına dayalı olarak farklı şekillerde çeşitli inanç biçimleri ortaya çıkmış olsa bile toplumsal dayanışmayı sağlayacak şekilde organize olabilmişlerdir. İşte Yoğunağaç (Golan) Köyü'nde toplumsal yapıya ait sınırların aşıldığı eşiksel ve eşikimsi deneyimlerin yaşandığı, ritüellerde birliktelik ruhunun baskın geldiğini ve bu durumun farklı örneklerle yaşamsallaştığını görebilmekteyiz. Dolayısıyla insanların bir arada yaşadığı, birbirlerini tanıdığı, yüz yüze ilişkiler kurduğu, ortak bir geçmişi paylaştıkları ve değişimin çok yavaş gerçekleştiği geleneksel toplum örneği gösteren bu köyde görüleceği üzere güçlü gelenekler, toplumsal iletişim ve kontrol mekanizmaları hayli fazladır. Aynı zamanda köyler arası dayanışma duygusunu oluşturan bu bağlar, köyden köye farklılık gösterse de komünitas süreçlerini yakınsayan örneklere sıkça rastlanılmaktadır. Dolayısıyla bu örneğin siyaset üretme anlayışına, genç kuşaklara aktarılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Boran, Mustafa (2017). Menakıbnamelerin Yapısalcı Yöntemler ile İncelenmesi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi
- Eken Küçükaksoy, Merve (2017). Müziğin Performans Sürecindeki “Sihirli Birliktelik”: Müzikal Komünitas. Rast Müzikoloji Dergisi , 5 (3) , 1732-1744 .
- Geertz, Clifford (2010), Kültürlerin Yorumlanması. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Karaman, Kasım (2010). Ritüellerin Toplumsal Etkileri, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Isparta,2010(21): 237-237

İnce, G. (2009). Hatay'da Bulunan Ziyaret-Yatır Yerleri İle İlgili İnanışlar Ve Bu Ziyaretler Etrafında Oluşan Efsaneler. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi: Sakarya.

Ocak, Ahmet Yaşar (2010). Osmanlı Sufiliğine Bakışlar Makaleler-İncelemeler. İstanbul: Timaş Yayınları.

Özbudun, Sibel, Balkı Şafak, N. Serpil Altuntek (2014). Antropoloji-Kuramlar ve Kuramcılar. Ankara: Dipnot Yayınları.

Turner, Victor (1966). *The Ritual Process: Structure and Anti-structure*. Cornell University Press: New York

Yıldırım, Ali, Şimşek, Hasan (2008). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yayın Geliş Tarihi: 2021-05-18

Yayın Onay Tarihi: 2021-12-04

DOI No: 10.35343/kosbed.939111

Ümran GÜMÜŞ •

Mehmet Emin YARDIMCI ••

Şevket Alper KOÇ •••

Bir Oyun Teorisi Analizi: Yeniçeriler ve Tağşiş Uygulaması

A Game Theory Analysis: Janissary and Implementation of Debasement

Özet

Altı asırdan daha uzun bir süre varlığını devam ettiren Osmanlı İmparatorluğu, yönetim sisteminden askeri sisteme; hukuk sisteminden eğitim sistemine ve esnaf sisteminden sağlık sistemine kadar geniş bir alandaki muazzam bir medeniyete sahipti. Bu medeniyetin temel taşlarının analiz edilmesi, sosyal, ekonomik, siyasal, hukuki, askeri ve daha birçok alanda gelişmenin sağlanması açısından çok büyük bir önem taşımaktadır. Bu noktadan hareketle bu çalışmanın temelindeki oyun teorik model, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleriyle ilgili bir değerlendirmeye odaklanmaktadır. Tağşiş uygulamasının azaltılmasıyla isyanların bastırılmasında ne kadarlık bir sürdürülebilir bir faydanın sağlanacağı araştırılmaktadır. Sonuçlar, böyle bir faydanın sürdürülemez bir niteliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Medeniyeti, Tağşiş, Yeniçeri, Ekonomi, Matematik

Jel Kodları: C7, N0

Abstract

The Ottoman Empire, which existed for more than six centuries, ranged from the administrative system to the military system; It had a tremendous civilization in a wide range, from the legal system to the education system and from the trades system to the health system. Analyzing the cornerstones of this civilization is of great importance in terms of ensuring development in social, economic, political, legal, military and many other fields. Based on this point, the theoretical model underlying this study focuses on an evaluation especially about the last periods of the Ottoman Empire. It is explored how much sustainable benefit will be achieved in the suppression of the rebellions by reducing the application of adulteration. The results show that such a benefit is unsustainable.

Keywords: Ottoman Civilization, Devalue, Janissary, History, Economy, Mathematics

Jel Codes: C7, N0

• Araştırmacı, mail: umrangumus47300@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7538-6970

•• Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü, mail: emin.yardimci@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2896-8342

••• Prof. Dr, Kocaeli Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü, mail: alperkoc@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0824-7054

Giriş

Altı asırdan uzun bir süre varlığını devam ettiren Osmanlı İmparatorluğu muhteşem bir medeniyete sahipti. Bu nedenle Osmanlı Medeniyetinin incelenmesi büyük önem taşıyan hassas bir konudur. Bu çalışmanın temelindeki oyun teorik model, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleriyle ilgili bir değerlendirmeye odaklanmaktadır. Tağşiş uygulamasının azaltılmasıyla isyanların (özellikle de yeniçeri isyanlarının) bastırılmasında ne kadarlık bir sürdürülebilir bir faydanın sağlanacağı araştırılmaktadır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle teorik bir çerçevede Osmanlı Tağşiş uygulamaları ve yeniçeriler hakkında genel bir değerlendirme yapılmaktadır. Bundan sonraki kısımda da oyun teorik model sunulmaktadır.

1. Genel Hatlarıyla Yeniçeri Ordusu

Osmanlı ordusunda devlet hazinesinden maaş alan kapıkulu askerlerinin en önemli grubu yeniçerilerdir. Yeniçeriler savaş esnasında padişahın emrinde ve idaresinde görev alırlardı. Yeniçeri Ocağı'nda Hristiyan çocukların devşirilerek askeri zümre içine dâhil edilmeleri ilk defa Osmanlı döneminde gerçekleştirilmiştir. Çandarlı Halil tarafından kurulan yaya ve müselleme teşkilatı Osmanlı ordusunda yeniçeri ocağından önce faaliyete başladı. Yaya ve müsellemler, Türk reyanın çocuklarından teşekkül edildi Yeniçeri Ocağı'nın kurulmasında Anadolu Selçuklu Devletinin ordu teşkilatı örnek alınmıştır. Selçuklu ordusunda piyade teşkilatında Türkler, İranlılar ve Araplardan oluşan gruplardan farklı olarak Rum, Ermeni sair Hristiyanlarda mevcut idi. Yabancı askerler, askerlik çağındaki savaş esirlerinden oluşmaktaydı (İlgürel, 1986:385).

II.Mehmed döneminde yeniçeri ordusu yaklaşık 10.000 kişiydi. Kanuni Sultan Süleyman devrinde ise 12-13.000 kişilik asker sayısına ulaşıldı. III. Murad'ın padişahlığından sonra 1595 yılında yeniçeri ordusu 25.000'e yükseldi. Bu durum maaş ödemelerinde mali sistemde yaşanan darlıklar nedeniyle sorunlara yol açtı. 17. yüzyıldan sonra Yeniçeri Ocağında bozulma ve düzensizlikler başladı. Yeniçeriler esnafılık ve ticaret gibi görevleri dışındaki mesleklerle iştiğal etmeye başladılar. Devşirmelerin dışında Türk ve yabancıların ocağa girmesi, disiplinsizlik ve emre uymama gibi olumsuzluklara neden oldu. Tımar sisteminin önemini yitirmesi nedeni ile oluşan otorite eksikliğini giderilmesi için kapıkullarının kullanılması sonucunda devşirme sistemi yetersiz kalmıştır. Yozlaşmanın diğer nedeni ise yeniçerilerin esnaflığa başlamasıdır (Beydilli, 2013:454).

Yeniçeriler II. Mehmed'in ilk padişahlık döneminde Şahabettin Paşa'nın Macaristan muhasarasındaki hatalı tutumu yüzünden arkadaşlarının kırıma uğradığını öne sürerek isyan ettiler. Bu isyanın diğer bir nedeni ise paranın değerinin düşürülmesidir. 1446'da Buçuk Tepe isyanı olarak adlandırılan bu hadise daha sonraki dönemlerde, Osmanlı'nın mali ve ekonomik yapısında meydana gelen olumsuz durumlarda sık sık tekrarlandı (Afyoncu vd, 2010:20).

Kurulduğu dönemde sadece merkezde görev alan yeniçeriler Kanuni döneminden sonra taşrada yaygın olarak görev aldılar. Asayişin temini ve sipahilere karşı yeni bir güç oluşturulması amacı ile taşrada faaliyet alanları genişletildi. Yerel yöneticilerle

koordinasyon içerisinde kolluk görevlerine taşrada da devam ettiler. Celali isyanlarının bastırılması, taşrada görevli yeniçerilerin önemli önceliği arasında idi (Çiftçi, 2011:36).

2. Osmanlı'da Tağış Uygulamalarına Genel Bir Bakış

Tağış madeni paranın muhteviyatındaki altın ve gümüş miktarının azaltılmasıdır. Osmanlı'da mali darlıklar döneminde bu yöntemin sıklıkla uygulandığı görülmektedir. 1584 yılında 100 dirhemden 450 akçe kesilmektedir. 1586'da tağış yapılarak 100 dirhemden 800 akçe kesilmiştir. Akçenin ağırlığı 0,68 gramdan 0,38 grama indirilmiştir. 1669 yılında akçe ağırlığı 0,23 gramdır. Akçenin gümüş içeriğindeki azalma sonucunda fiyatlar önemli ölçüde yükselmiştir. Bu dönemde tağışların nedenleri arasında: Celali isyanları, ateşli silahların kullanımına geçiş, İran tağışı, vergi gelirlerinin azalması, gümüş madenlerinin kapatılması gibi olaylar sayılabilir (Erdem, 2016:15).

1559 yılından sonra Anadolu'nun asayişini sağlayan yeniçeriler, toprak ağalarının gelirlerini ele geçirmişti. 1595'te başlayan Celali İsyanlarında kendilerinden beklenen yararlılıkları gösteremediler. Bu döneme kadar Anadolu'daki isyanlarda oldukça etkin olan Altı bölük sipahileri 20 ve 30 kişilik gruplara bölünerek birçok mevkiye baskınlar düzenledi. Tımar sisteminin bozulması sonucunda artan tehditleri ortadan kaldırmak için devlet kapıkulu askerlerinin sayısını arttırmıştır. Askerlere bağlanan maaşlar artan pahalılık ve tağışlar karşısında yükseltilemedi. Geçimini sağlayamayan kapıkulu zümresi askerlik vasfını yitirerek ek iş bulma zorunluluğuna yöneldiler (Akdağ, 1947:301).

Celali isyanları döneminde İran ve Avusturya savaşlarının uzun sürmesi ve yeniçerilerin bu savaşlara katılmaları neticesinde Anadolu'da kontroller giderek azalmıştır. 1602 yılında sipahilerin İstanbul isyanında başarısız olmalarından sonra Anadolu'da; Ankara, Konya, Bursa, Balıkesir, Aydın, Kütahya bölgelerinde "Büyük Kaçgun" olarak adlandırılan hadiselerle yol açtılar (Akdağ, 1958:69).

1558 yılında Yeniçeriler enflasyon ve tağış etkisi ile azalan maaşlarının sorumlusu olarak gördükleri Rumeli Beylerbeyi ve Baş defterdarın kellesini istediler. 1593, 1595, 1600, 1601 ve 1603 yıllarında beş defa tekrarlanan yeniçeri hareketlerinin en önemli nedeni tağış sonucunda ortaya çıkan enflasyon buna bağlı olarak maaşlardaki reel kayıplardır (Onaran, 2018:31). Yeniçerileri beklentisi satın alma gücünün azalmasını sağlayan tağış uygulamasının geri alınması veya tağış oranı ölçüsünde maaşlarında artış yapılmasıdır (Pamuk,2003:115).

Paranın değerini yitirmesi, Lonca mensupları, tüccar, zanaatkar gibi kesimlerin aleyhine bir durum oluşturmakta idi. Maaşların değeri düşürülmüş akçe olarak verilmesi yeniçerilerin başkaldırışı ile sonuçlanmıştır. Devlet bu tutuma karşı paranın ayarını korumak amacındadır. Avrupa sikkelerinin dolaşıma girmesi ile para ikamesi sorunu ortaya çıkmıştır (Özcan,2005:260).

17.yüzyılın sonlarında teknik gelişmelerin etkisi ile yeni bir reform uygulanmıştır. Avrupa gümüş sikkeleri esas alınarak yeni kuruşlar darp edildi. Kuruşların kullanımı piyasada olumlu karşılandı. Mali sistemin düzelmesi ile bu dönemde tağış yöntemi uygulanmadı. Taşrada yeni darphaneler açıldı (Bölükbaşı,2014:407).

18. yüzyılın ilk 60 yıllık döneminde yaşanan istikrar, 1768-1774 Rus savaşında yaşanan başarısızlık sonucunda ortadan kalktı. Dış borçlanma olanağının olmaması ve iç borçlanmanın yeterli seviyede sağlanamamasından dolayı tağşişler yeniden gündeme geldi. 18. yüzyılda kuruşun gümüş miktarı 15,874 gram iken 1785'te 14,431 gramdır. İstikrar döneminde gümüş ağırlığı %10 oranında gerilemiştir. Bu oran kabul edilebilir niteliktedir. Rus savaşı döneminde 1789 yılında kuruşun gümüş içeriği 6,542 grama düşürüldü. Bu durumda %60'lık değer kaybı meydana geldi. III. Selim döneminde yeni bir ayar değişimi yaşanmadı. II. Mahmud döneminde 1844 yılına kadar gümüş içeriği 0,95 grama kadar düşürüldü. Değer kaybı bununla kadar %95'e ulaştı (Bölükbaşı,2016:96).

II. Mahmud döneminde yapılan tağşişler, 3 ayda bir maaş alan yeniçerilere ayarı düşürülmüş sikke ile ödeme yapılmasına neden oldu. Balkanlarda milliyetçi hareketleri başlamıştı. Sırp isyanı (1804) ve Mora isyanları (1815) esnasında yeniçerilerin bu bölgede son derece pasif ve dağınık bulunmaları neticesinde isyanları bastırmakta başarısız oldukları görülmüştür. Yeniçerilerin yetersizliği düzenli bir ordu sistemine geçilmesi sürecini hızlandırdı. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı kaldırıldı. Eşkinci Ocağı adı verilen düzenli ordu sistemine geçildi (Karal, 1970:146).

Yeniçeriliğin lağvedilmesi sonucunda toplumsal muhalefet azalmıştır. Osmanlı devletinin en büyük tağşişleri ocağın kapatılmasından sonra gerçekleştirilmiştir. Tağşişlere en çok karşı çıkan grup yok edilmiştir. Ocağın kapatılmasının ilk etkisi talep daralmasına bağlı ekonomik durgunluk olarak baş gösterdi (Onhan ve Güney, 2018:50).

1844 yılından sonra tağşişlerin yarattığı olumsuz durum, kalpazanlığın yaygınlaşması, halkın paraya olan güveninin yitirmesi gibi nedenlerle yeni bir para sistemi oluşturulması zorunlu bir hal almıştır. Para sisteminde; 1 altın lira=100 gümüş kuruş karşılığı esas alınmıştır (Erdem, 2016:19).

3. Model

Devlet, isyanların ve siyasi istikrarsızlığın azaltılması amacıyla tağşiş düzeyinin \mathfrak{R} düzeyinde azaltılmasına yönelik teklifte bulunmaktadır. Yeniçeri, devletin teklifinin kabul edilmesi halinde f düzeyinde fayda sağlayacaktır. Lâkin teklifin reddedilmesi halinde yeniçeri, dıştaki zaman olanağından ötürü ψ düzeyinde fayda sağlayacaktır.

Devletin teklifinin kabul edilmesi durumunda yeniçeri, devleti ikna etmek amacıyla c kadar maliyete katlanarak isyanları azaltmaya çalışacaktır veya hiçbir maliyete katlanmadan isyanlara müdahale etmeyecektir. Ancak yeniçerinin hangisini tercih edeceğini devlet gözlemleyememektedir. Yeniçerinin gözlemleyebildiği unsur, oluşan isyan düzeyidir. İsyân düzeyi ya düşük düzeyde olacaktır ya da yüksek düzeyde gerçekleşecektir. İsyân düzeyinin düşük düzeyde gerçekleşmesi durumunda devlet, yeniçeriye güvenecektir. Ancak isyan düzeyinin yüksek düzeyde gerçekleşmesi durumunda devlet, q olasılıkla yeniçeriye güvenecektir; $1 - q$ olasılıkla da yeniçeriye güvenmeyecektir

Devlet, yeniçerinin söylediklerine ikna olması durumunda (μ) düzeyinde fayda sağladığı inancındadır. Bu durumda devlet, (μ) fayda seviyesi ile azalan tağşiş seviyesi

arasındaki fark kadar kazanç sağlamaktadır $\mu - \mathfrak{R}$. Şayet teklif kabul edilirse yeniçeri, azalan tağış düzeyi ile isyanların azaltılması amacıyla katlandığı maliyet düzeyi arasındaki fark kadar kazanç sağlayacaktır: $\mathfrak{R} - c$ veya $\mathfrak{R} - 0$.

Yeniçerinin dıştaki imkanlardan elde edebileceği fayda seviyesi, yeniçerinin isyanların bastırılmasında destek sağladığına devletin ikna olması halinde devletin elde edeceği fayda seviyesi ile yeniçerinin isyanları bastırmak için elden çıkardığı maliyet seviyesi arasındaki farktan daha düşüktür: $\mu - c > \psi$

Yeniçerinin isyanların bastırılmasında destek sağladığına devletin ikna olması halinde devletin elde edeceğini düşüneceği fayda seviyesi, azalan tağış düzeyinin maliyetinden daha yüksektir: $\mu - f > 0$

Yeniçeriye dıştaki olanaklardan daha yüksek seviyede kazanç sağlanması (dolayısıyla da devletin yeterli seviyede tağış düzeyini azaltması) ile yeniçerinin isyanların azaltılması hususunda devlete destek sağlaması ve bunun için de belli bir düzeyde maliyete katlanması rasyoneldir. Aksi takdirde yeniçerinin isyanlara müdahale etmemesi ve devletin de tağış düzeyini azaltmaması rasyoneldir.

Devletin yeniçerinin dıştaki olanaklardan daha fazla fayda sağlaması için ($f = f^*$) yeterli seviyede fayda sağlayacak şekilde teklif ettiği varsayılın: $f^* > 0$. Fakat devlet, (yalnızca bir defa bile olsa) yeniçerinin isyanların azaltılmasında destek sağladığına ikna olmazsa destek sağlamayacaktır. Yeniçeri, dıştaki imkânlardan daha yüksek seviyede fayda sağladığı sürece devletin teklifini kabul edecektir. Aksi durumda yeniçeri dıştaki imkânlara yönelecektir.

Oyuncular (devlet ve yeniçeri), kısasa kısas olan yavuz stratejilere sahiptirler. Bu, oyuncuların hiçbir şekilde affetme lükslerinin olmadığı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bir sefer bile öteki oyuncunun stratejisini değiştirdiğini gözlemleyen oyuncu, sonraki tüm süreçte stratejisini değiştirecektir. Ya hep birlikte kazanacaklardır ya da hep birlikte kaybedeceklerdir.

Oyuncular mükemmel tam bilgiye sahiptirler ve ardısal bir şekilde hareket etmektedirler. Oyunun mükemmel Nash dengesi, geriye doğru çıkarsama tekniğiyle bulunmaktadır. Oyunun ikinci periyodunda yeniçeri hareket etmektedir.

$f_T = f^*$ ve $f_T \geq f$ yeniçeri teklifi kabul edecektir fakat hiçbir maliyete katlanmadan isyanlara müdahale etmeyecektir. Devletin f_T^* teklifinde bulunduğu varsayımı altında yeniçerinin devleti ikna etmek amacıyla maliyete katlanarak isyanları azaltmaya çalışmasının oyun sürecinin bütününde optimal olmasının koşulu altında yeniçerinin kazancı şu şekilde dengededir:

$$M_T = \frac{f_T^* - c}{1 - \delta} \quad (1)$$

Zaman maliyetini gösteren iskonto oranı (δ), yalnızca $0 \leq \delta \leq 1$ aralığında değer alabilmektedir.

Devletin q ihtimalle ikna edilmesi halinde sonraki tüm periyotlarda da aynı şartlarla süreç ilerleyecektir. Ancak $1 - q$ ihtimalle devlet ikna olmazsa sonraki tüm süreçte devlet $f = 0$ teklifini sunacaktır. Bundan dolayı sonraki tüm süreçte yeniçeri, dıştaki imkanları kullanacaktır. Yeniçeri açısından maliyete katlanma pahasına olsa da isyanları azaltmaya çalışmasının optimal olması durumunda elde edeceği getirinin beklenen değerine ilişkin fonksiyon şu şekildedir:

$$f_T^* + \delta[pf_T^* + (1-p)\psi] + \delta^2[pf_T^* + (1-p)\psi] + \dots \quad (2)$$

$$f_T^* + \delta[pf_T^* + (1-p)\psi] [1 + \delta + \delta^2 + \dots] \quad (3)$$

$$f_T^* + \frac{\delta[pf_T^* + (1-p)\psi]}{1 - \delta} \quad (4)$$

Şayet şu eşitlik sağlanabiliyorsa yeniçeri açısından devleti ikna etmek amacıyla maliyete katlanarak isyanları azaltmaya çalışmasının optimal duruma gelecektir:

$$\frac{f_T^* - c}{1 - \delta} > u_T^* + \frac{\delta[pf_T^* + (1-p)\psi]}{1 - \delta} \quad (5)$$

$$\frac{f_T^* - c}{1 - \delta} > \frac{f_T^*(1 - \delta) + \delta[pf_T^* + (1-p)\psi]}{1 - \delta} \quad (6)$$

$$f_T^* - c > f_T^*(1 - \delta) + \delta[pf_T^* + (1-p)\psi] \quad (7)$$

$$f_T^* - c > f_T^* - \delta f_T^* + \delta pf_T^* + \delta(1-p)\psi \quad (8)$$

$$-c > -\delta f_T^* + \delta pf_T^* + \delta(1-p)\psi \quad (9)$$

$$(1-p)\delta f_T^* > \delta(1-p)\psi + c \quad (10)$$

$$f_T^* > \frac{\delta(1-p)\psi + c}{(1-p)\delta} \quad (11)$$

Devlet iki farklı durum arasında seçim yapmak durumundadır:

1. Yeniçerinin isyanları azaltmaya destek sağladığına ikna olduğu sürece $f = f_T^*$ şeklinde teklif sunmak ve yalnızca bir kez bile ikna olmaması halinde de taşış düzeyini azaltmamaktır. Böylece devlet, her periyotta $\mathcal{G} - f_T^*$ kadar fayda elde edecektir.

2. $f = 0$ teklifini sunmaktır. Bu halde yeniçeri dıştaki imkânlarını kullanacaktır. Lâkin bu hâlde devletin bütün periyotlarda elde edeceği fayda seviyesi sıfır (0) düzeyindedir. Devletin yeniçeriye sunacağı optimal tepki fonksiyonu şu şekildedir:

$$\mu - f_T^* > 0 \quad (12)$$

$$\mu \geq f_T^* \quad (13)$$

$$\mu \geq f_T^* > \frac{\delta(1-p)\psi + c}{(1-p)\delta} \quad (14)$$

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nda asayişin ve düzenin bozulmasına neden olan isyanların bastırılmasında paranın tağış oranının düşürülmesi kalıcı bir çözüm olarak gözükebilmektedir. Bu çalışmanın temel amacı da bunu değerlendirebilmektir. Ancak sonuçlar olumlu değildir. Nitekim, oyuncuların optimizasyon işlemlerinden çıkan sonuca göre, devlet isyanları bastırmak amacıyla sürekli bir şekilde paranın tağış oranını azaltması gerekmektedir. Bu yöntem enflasyon oranında artış ve alım gücünde düşüş yaratır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kırım savaşına kadar tağış haricinde kaynak yaratma imkânı sınırlıdır. Zira dış borçlanma olanağı yoktur ve iç borçlanma imkânları yetersizdir. Celali İsyancı ve Balkan isyanları esnasında sıklıkla tekrarlanan tağış uygulamaları sunucunda yeniçerilere maaşlar düşük ayarlı sikke ile ödenmiştir. Yeniçeriler bu isyanların bastırılmasında isteksiz ve başarısız olmuşlardır. Yeniçeriler tağış sistemine karşı olan toplumsal muhalefetin ana unsurudur. Yeniçeri Ocağı kapatıldıktan sonra en büyük tağışlar hayata geçirilmiştir.

Kaynakça

- Afyoncu, Erhan, Uğur Demir ve Ahmet Önel. (2010), Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Darbeler ve İsyancılar, İstanbul, Yeditepe Yayınevi.
- Akdağ, M., (1947), "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozulması", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 16(3), 291-309.
- Akdağ, Mustafa. (1958), "Celâli Fetretî" Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 16, (1/2), 53-107.

Beydilli, Kemal. (2013)“Yeniçeri”,TDV. İA, İstanbul, 43, 450-462.

Bölükbaşı, Ömerül Faruk. (2014), “İstanbul da Köklü Bir Osmanlı Kurumu Darbhâne-i Amire 1750-1800, Osmanlı İstanbul’u”, II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu, İstanbul, 2, 405-415.

Bölükbaşı, Ömerül Faruk. (2016), “1788-1825 Hicrî 1203-1240 Dönemine Ait Bir İcmâl Defterine Göre Darphanenin Maden Temin ve Sikke Darp Faaliyeti”, Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 1,92-119.

Çiftçi, Cafer. (2011) “Osmanlı Taşrasında Yeniçerilerin Varlığı ve Askerlik Dışı Faaliyetleri”, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), 27, 27-58.

Erdem, Ekrem. (2006), “Osmanlı Para Sistemi ve Tağşış Politikası: Dönemsel Bir Analiz”, Bankacılar Dergisi, 50, 10-28.

İlgürel, Mehmet. (1986), “Yeniçeriler”, TDV.İA, İstanbul,13, 385-395.

Karal, Enver Ziya. (1970). Osmanlı Tarihi V., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Onaran, Burak. (2018), Padişahu Devirmek, İstanbul, İletişim Yayınları.

Onhan, Muhammed Emirhan ve Taner Güney. (2018), “Yeniçeriliğin Kaldırılışı ve Sosyoekonomik Sonuçları”, KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi 20 (34),41-52.

Özcan, Ruhi. (2005), “Osmanlı Devleti’nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri”. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 17, 237-266

Pamuk, Şevket. (2003), Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, İstanbul, İletişim Yayınları.

Yayın Geliş Tarihi: 2021-05-18

Yayın Onay Tarihi: 2021-12-22

DOI No: 10.35343/kosbed.939023

Gamze KAĞAN *

Ayşe GÜNSEL **

Serdar BOZKURT ***

Hülya ÇEKMECELİOĞLU ****

Sağlık Çalışanlarının Öz Liderlik Davranışlarının İletişim Becerileri Üzerindeki Etkisi

The Effect of Healthcare Professionals' Self-Leadership Behavior on Communication Skills

Özet

Sağlık hizmetleri yapısı itibariyle pek çok sorunu bünyesinde barındırmaktadır. Bu sorunların çözümü olarak karşımıza çıkan sağlık çalışanlarının iletişim becerileri ise sağlık çalışanlarının öz liderlik davranışları önemli bir öncül olduğu tahmin edilmektedir. Bu çalışmada, sağlık çalışanlarının öz liderlik davranışlarının iletişim becerileri üzerindeki etkisinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla oluşturulan hipotezleri test etmek için 163 adet sağlık çalışanından çevrimiçi anket yoluyla toplanan veriler Smart-PLS programı ile yapısal eşitlik modeli (YEM) kullanılarak incelenmiştir. Araştırma sonuçları, sağlık çalışanlarının öz liderlik boyutlarından davranış odaklı stratejiler ile yapıcı düşünce modelinin sağlık çalışanlarının iletişim becerileri üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlardan yola çıkarak sorunsuz bir sağlık hizmeti için sağlık çalışanlarının öz liderlik ve iletişim becerileri gibi sosyal becerilerini geliştirecek eğitimler verilmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Öz Liderlik, İletişim Becerileri, Sağlık Kurumlarında İletişim, Sağlık Hizmetleri

Jel Kodları: I10, D23

Abstract

Health services contain many problems due to its structure. Communication skills of healthcare professionals emerge as a vital skill in solving those problems; self-leadership behaviors are expected to be essential in terms of communication skills. In this study, we aim to examine the effects of self-leadership behaviors on communication skills based on a sample of healthcare professionals. In order to test the hypotheses created for this purpose, the data collected from 163 healthcare professionals were analyzed using the Smart-PLS program and the structural equation model (SEM). Research results show that the behavior-oriented strategies, and constructive thinking model have significant

* Öğr. Gör. Dr., Üsküdar Üniversitesi, SHMYO, İş Sağlığı ve Güvenliği Programı, mail: gamze.kagan@uskudar.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3715-142X,

** Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İİBF İşletme Bölümü, mail: agnsel@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4427-7322

*** Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, İİBF İşletme Bölümü, mail: serdarbozkurt34@gmail.com, ORCID: 000-0002-4745-9965

**** Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, mail: hulyacekmecelioglu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0123-4939,

effects on communication skills. Based on these results, were commend to provide training programs to improve healthcare workers' social skills, such as self-leadership and communication skills, for a superior health service.

Keywords: Self-Leadership, Communication Skills, Communication in Health Institutions, Health Services

Jel Codes: I10, D23

Giriş

Sağlık hizmetleri, farklı disiplinlerin bir arada çalışmasını gerektiren karmaşık ve dinamik bir yapıya sahip olup; bu yapısı itibariyle pek çok sorunu bünyesinde barındırmaktadır Sağlık hizmetlerinde sıkça görülen çatışma, psikolojik yıldırma (mobbing), şiddet gibi sosyal ilişkilerle ilgili sorunlarda ise etkili iletişimin önemi ortaya çıkmaktadır. Özellikle sağlık çalışanları ile hasta ve hasta yakınları arasında iletişim sorunlarında etkili iletişimin önemi daha da artırmaktadır. Sağlık çalışanı ve hasta arasındaki iletişim sorunlarında hastalar genellikle hatalı ve/veya eksik bilgilendirildiğini, kendilerinin ihtiyaç ve beklentilerinin karşılanmadığını belirtirken, sağlık çalışanları ise hastaların kendilerine güven duymamaları ve endişelerini anlayamama gibi sorunlar nedeniyle hastalarla iletişimden kaçındıklarını ifade etmektedir (Norgaard vd., 2012: 90). Bu doğrultuda, sağlık çalışanları ile hasta/hasta yakınları arasında bu sorunların etkin bir iletişim süreci ile yönetilmesi önemlidir. Aynı zamanda bu zorlu süreçte, farklı iletişim tepkileri gösterebilecek hasta/hasta yakınlarından daha çok, sağlık çalışanlarının duygu ve davranışlarının yönetimi de önem arz etmektedir. Duygu ve davranışların yönetiminde ise kişinin kendi kendini yönetmesi ile ilgili olarak öz liderlik etkeni göze çarpmaktadır. Öz liderlik; kişinin içsel kontrolünü sağlama, endişe ve stresini azaltma ve öz-yeterliliğini artırma gibi olumlu etkileri olan bir davranış biçimidir (Stewart vd., 2011: 193). Öz liderlik davranışlarına sahip bireylerin, başkalarıyla iletişimlerinde daha sağlıklı ve etkili iletişim kurabilecekleri öngörülmektedir.

Sağlık çalışanlarının iletişim becerileri ile ilgili yapılan araştırmalar incelendiğinde az sayıda çalışmanın olduğu ve bu çalışmaların da daha çok hemşirelere yönelik olduğu görülmüştür (Ceylan, 2019: 3). Araştırmalarda sıklıkla sağlık çalışanlarının iletişim düzeylerinin ölçüldüğü ve demografik özellikleri ile karşılaştırıldığı (Akcan, 2018; Ceylan, 2019; Duran, 2019) görülmektedir. Bazı çalışmalarda ise tükenmişlik, motivasyon, duygusal zeka, problem çözme gibi değişkenlerle iletişim becerileri ilişkilerinin incelendiği tespit edilmiştir (Albayrak, 2019; Çoraklı, 2019; Kök, 2016; Ökten, 2019). Bu çalışmada ise hekim, hemşire, sağlık teknikeri, psikolog, diyetisyen gibi çok çeşitli sağlık çalışanı üzerinden veri toplanarak sağlık sektöründeki tüm çalışanlar araştırmaya dâhil edilmiştir.

Sağlık çalışanlarının öz liderlik davranışlarına yönelik araştırmalarda ise; örgütsel bağlılık, iş tatmini, iş performansı, iş özerkliği, kişisel faktörler, benlik imajı, örgütsel vatandaşlık, yenilikçilik gibi kavramlarla ilişkisinin araştırıldığı görülmektedir (Ergöz, 2018; Kayral, 2015; Kutanis, 2018; Uğurluoğlu, 2015; Min vd., 2009; Min vd., 2013). Literatürde sağlık çalışanlarının öz liderlik davranışlarının iletişim becerileri üzerindeki etkisinin henüz etraflıca ele alınmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede çalışmada, sağlık çalışanlarının öz liderlik davranışlarının iletişim becerileri üzerindeki etkisi incelenmiştir. Böylelikle sağlık sektöründe önemli bir boşluğun doldurulması hedeflenmiştir. Araştırma, sağlık hizmetleri alanında çalışan personelin öz liderlik davranışlarının iletişim becerilerine olan etkisini yapısal eşitlik modeli ile (YEM) test etmektedir. Çalışmada öncelikle öz liderlik ve iletişim becerisi kavramına ilişkin literatür incelemesi yapılmıştır. Ardından araştırma bölümü, bulgular ve sonuçlara yer verilmiştir.

1. Kavramsal Çerçeve

Bu bölümde çalışmanın değişkenlerini oluşturan öz liderlik ve iletişim becerileri kavramları sağlık kurumlarındaki yapısı itibarıyla açıklanarak, sonrasında bu kavramların birbiri ile ilişkisi açıklanmaktadır.

1.1. Sağlık Kurumlarında Öz Liderlik

Yaklaşık otuz beş yıl önce, liderlik teorisyenlerinden Manz ve Sims, bireylerin kişisel standartlar belirleyerek, performanslarını bu standartlar açısından değerlendirip, öz değerlendirmelerine dayalı olarak kendi davranışlarını yönetebileceklerini öne sürmüşlerdir. Diğer liderlik yaklaşımlarında liderin izleyicileri üzerinde etkili olması söz konusu iken, öz liderlik yaklaşımında ise bireyin kendi davranış ve düşüncelerinin farkına vararak nasıl etkili olabileceği konusunda ilham vermeyi içermektedir (Maykrantz ve Houghton, 2020: 89).

Öz-liderlik, üç farklı stratejiyi içermektedir. Bunlar; doğal ödül stratejileri, davranış odaklı stratejiler ve yapıcı düşünce modeli stratejileridir. Kısaca bu stratejileri açıklamak gerekirse, *davranış odaklı stratejiler*; çalışanların gerekli ancak kendileri için hoş olmayan görevleri yerine getirirken davranışlarını şekillendirmelerine yardımcı olmak için tasarlanmış kendi kendine empoze eden çeşitli davranışları içermektedir (Maykrantz ve Houghton, 2020: 89). Bu davranışlar; hedef belirleme, motive etme, kendi kendini gözleme, cezalandırma ve keşfetme şeklindedir (Long vd., 2015: 16). Örneğin; kendi kendini motive etme davranışı, bir başarı için kendini tebrik etmek gibi somut olmayan ödülleri veya zor bir görevi tamamladıktan sonra tatil gibi somut ödülleri içerir. Kendi kendini cezalandırma veya düzeltme davranışı ise, bireylerin davranışlarını yeniden şekillendirmelerine olanak tanımaktadır (Abid vd., 2020: 300). *Doğal ödül stratejisi ise*, çalışanların görevlerinin ödüllendirildiği senaryolarla ilgili stratejileri belirtmektedir. Bu strateji, görevle ilgili performansları güçlendirmeye hizmet eden duyguları teşvik etmeyi amaçlamaktadır (Cristofaro ve Giardino, 2020: 6). Aynı zamanda doğal ödül stratejisi, çalışanların faaliyetlerine pozitif sonuçlar ve özellikler kazandırmasına yardımcı olmaktadır. Böylelikle, görevler doğal olarak ödüllendirici hale gelmektedir (Norris, 2008: 44). Örneğin, bir hemşire ölümcül olabilecek bir hastalığa yakalanmış hastalarla ilgilenirken çabalarının/görevlerinin hastanın rahatını nasıl artırdığına odaklanabilir (Abid vd. 2020: 300). *Yapıcı düşünce modeli stratejileri*, çalışanların işlevsiz durumdaki

görüşlerini tanımlayıp, bu görüş ve düşüncelerini olumlu düşünmek amacıyla yeni düşünce biçimleri oluşturmayı içermektedir. Bu strateji sayesinde çalışanlar, performanslarını olumlu şekilde yönlendiren düşünce yapıları oluşturabilirler (Long vd. 2015: 16). Bu stratejiye örnek olarak, olumsuz yıkıcı kendi kendine konuşmanın yerini iyimser kendi kendine konuşma (Norris, 2008: 44) ve başarısız sonuçları düşünmek yerine başarılı bir performansı hayal etme gösterilebilir.

Öz liderlik ile ilgili uluslararası literatür incelendiğinde, kavramın çeşitli değişkenlerle ilişkilendirildiği görülmektedir. En fazla ilişkilendirilen değişkenler ise duygular, iş gören becerileri, iş tatmini, çalışan performansı, yaratıcılık ve yenilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Stewart vd.'nin (2011: 193) çalışmasında yüksek düzeyde bir öz-denetim, öz-yeterlik derecesinin artışının, çalışanın olumlu duyguları ile ilişkilendirilmiştir (Cristofaro ve Giardino, 2020: 1). Öz-liderlik davranışlarının öz yeterliliği artırma, öz-denetim sağlama gibi olumlu etkileri görülen bir davranış biçimi olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle, öz liderlik davranışları gösteren çalışanların, insan ilişkilerinin ön planda olduğu hizmet sektöründe etkili iletişim ve verimli çalışma ihtimallerinin yüksek olması beklenmektedir.

Ülkemizde öz liderlik ile ilgili çalışmalar incelendiğinde ise, öz liderlik kavramının, farklı sektörlerde örgüt iklimi, örgütsel bağlılık, iş performansı ve iş tatmini gibi kavramlar ile ilişkisinin araştırıldığı görülmektedir (Kayral, 2015: 148). Sağlık sektöründe ise Uğurluoğlu (2015) tarafından gerçekleştirilen çalışmada öz liderlik stratejilerinin iş özerkliği, iş tatmini ve demografik değişkenler üzerindeki etkileri incelenmiştir.

1.2. Sağlık Kurumlarında İletişim Becerileri

İletişim, iki veya daha fazla kişinin kendi bakış açılarıyla değerleri, inançları, varsayımları, ihtiyaçları ve çeşitli (kültürel, manevi, aile gibi) seviyeleri, geçmişleri, beklentileri, yorumları, deneyimleri ve hem geçmiş hem de şimdiki düşüncelerini temsil eden, duygular ve davranışlarının dâhil olduğu karmaşık bir süreçtir (Polat, 2009: 19).

Sağlık hizmetlerinde iletişim ise; stresli çalışma ortamı ve iletişim için kısıtlı zaman olanağı gibi zorlu doğası gereği etkili iletişimi teşvik etmek için karmaşık ve zor bir alandır (Bramhall, 2014: 55). Hekim ve hasta ilişkisinin ayrılmaz bir parçası iletişim olmaktadır. Bu ilişki de etkili iletişim kurulabildiğinde hastaların savunmasız kaldıkları hastalıklarıyla başa çıkmalarında daha rasyonel karar almalarına yardımcı olduğu belirtilmektedir (Bramhall, 2014: 55). Hekim-hasta iletişimindeki sorunların son derece yaygın olduğu ve bu durumun hasta yönetimini olumsuz etkilediği belirtilmektedir. Bu çerçevede hekim-hasta iletişiminin kalitesinin; hasta memnuniyeti, tıbbi sonuçlar ve maliyetler, hatta bir hekimin yanlış uygulama iddiası yaşama olasılığı üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu açıklanmaktadır (Ashbury vd. 2001: 5). Böylelikle sağlık hizmetlerinde iletişim becerilerinin; hasta ile hekim arasında iyileşme ilişkisinin geliştirilmesi, hastaların duygularına cevap verilebilmesi, bilgi alışverişinde bulunulması, belirsizliğin yönetilmesi, bilinçli kararlar verilebilmesi ve hastanın kendi kendini yönetmesini sağlama şeklinde işlevlerinin olduğu söylenebilmektedir (Levinson vd., 2010: 1314).

1.3. Sağlık Çalışanlarının Öz Liderlik Davranışları ile İletişim Becerilerinin İlişkisi

Sağlık çalışanının iletişim becerilerinin etkinliğine yönelik yeterli eğitim almadıklarında olumsuz psikolojik durumları yaşayabildiği belirtilmektedir (Ramirez vd. 1996; Taylor vd. 2005). Sağlık hizmetlerinde iletişimin ne kadar önemli olduğu kabul edilse de, uygulamada sağlık çalışanının iletişim becerilerine gereken önem verilmediği görülmektedir (Özmen, 2019: 1). Yeterli iletişim becerileri olmayan sağlık çalışanlarının olumsuz psikolojik durumlar yaşaması sebebiyle, olumlu psikolojik çalışma ortamı sağlayan öz liderlik davranışları ile iletişim becerileri arasında anlamlı bir ilişki olduğu varsayılmaktadır. Bu çerçevede aşağıdaki hipotezler ve araştırma modeli oluşturulmuştur:

H₁: Sağlık çalışanının öz liderlik davranışlarının (davranışsal odaklı, doğal ödül ve yapıcı düşünce modeli), sağlık çalışanının iletişim becerileri üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir.

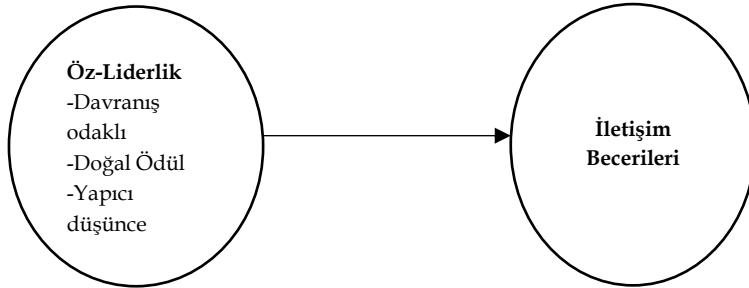
H_{1a}: Sağlık çalışanının davranış odaklı öz liderlik davranışının, sağlık çalışanının iletişim becerileri üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.

H_{1b}: Sağlık çalışanının doğal ödül öz liderlik davranışının, sağlık çalışanının iletişim becerileri üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.

H_{1c}: Sağlık çalışanının yapıcı düşünce modeli öz liderlik davranışının, sağlık çalışanının iletişim becerileri üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.

2. Araştırmanın Yöntemi

Şekil 1: Araştırma Modeli

Araştırmanın modeli Şekil 1’de gösterilmiş olup, bu modelin test edilmesi amacıyla yapısal eşitlik modeli (PLS-YEM) kullanılmıştır. PLS-YEM, bileşen tabanlı bir analiz yöntemi olarak çok değişken model analizlerini tek seferde yapmaya olanak sunmakta olan bir yaklaşımdır (Açıkgöz ve Günsel, 2014: 44). Açıklayıcı tarzda dizayn edilen bu çalışmada sağlık çalışanının öz liderlik davranışlarının iletişim becerileri üzerindeki etkisinin ölçülmesi hedeflenmektedir. Açıklayıcı araştırma modeli; araştırılan nesnelerin değişim ilkelerini inceleyerek olayları anlamayı amaçlayan araştırmalardır. Bu tür araştırmalarda; mevcut bir kuramın açıklamalarını zenginleştirmek, mevcut bir kuramı test etmek, bir açıklamayı kabul veya reddetmek söz konusu olabilir. Bu şekilde değişkenler arasındaki ilişkiyi açıklamaya ve anlamaya çalışır (Usta, 2012: 147).

Bu çerçevede, araştırmanın evrenini İstanbul (Anadolu Yakası)’da çalışan sağlık çalışanı oluşturmaktadır. Çalışmanın gerçekleştirildiği dönemdeki Covid-19 salgınının

kısıtlamaları nedeniyle, veri toplama yöntemi sadece internet üzerinden çevrimiçi (online) anket yoluyla gerçekleştirilmiştir. Çevrimiçi (online) anket, veri toplama sürecini diğer örnekleme tekniklerine kıyasla daha hızlı hale getirmektedir. Nihayetinde erişilebilirlikleri esas alınarak kolayda örnekleme yöntemi ile 163 sağlık çalışanına ulaşılmıştır.

2.1. Veri Toplama Aracı

Araştırmada anket yöntemi kullanılmıştır. Anket formu; genel bilgiler formu, Öz Liderlik ve İletişim Becerileri ölçeklerinden oluşmaktadır. Genel Bilgi Formu; sağlık çalışanın demografik bilgilerini içeren (cinsiyet, medeni durum, yaş, mesleki unvan, çalıştığı kurum tipi, mesleki tecrübe, kurum tecrübesi, uzmanlık alanı, nöbet tutması) 9 sorudan oluşmaktadır. Öz liderlik ölçeği için Houghton vd'nin (2012) geliştirdiği kısaltılmış Öz-Liderlik Anketi (ASLQ) kullanılmıştır. Ölçekte her bir faktör (Davranış Odaklı, Doğa Ödül ve Yapıcı Düşünce Modeli) için üç ifade olmak üzere 9 ifade yer almaktadır. İletişim Becerileri Ölçeği için ise Ashbury vd., nin (2001) hekimlerin hastalarla olan iletişim becerilerine yönelik geliştirmiş oldukları ölçekten yararlanılmıştır. Ölçeğin "iletişim stratejilerini kullanma konusunda güven" boyutundan yararlanılarak, ölçek dilimize uyarlanmıştır (Ashbury vd. 2001). Ölçekler tümü 6 dereceli Likert tipi ölçekle değerlendirilmiştir (1-Hiç Katılmıyorum; 6-Tamamen Katılıyorum) .

3. Araştırmanın Bulguları ve Yorumları

3.1. Ölçüm Geçerliliği ve Güvenirliği

Hipotez testlerine geçmeden önce araştırma verilerinin geçerlilik ve güvenilirliklerine bakılmaktadır. Bu amaçla öncelikle cronbach alfa, kompozit güvenilirlik (CR) ile açıklanan ortalama varyans değerleri hesaplanmaktadır (bknz Tablo 1). Cronbach alfa, CR ile AVE değerlerinin tamamı, beklenen eşik değerlerini aşmaktadır. Bununla birlikte her bir sorunun kendi faktörü üzerine 0.60'ı aşan bir standardize yük ile yüklendiği de görülmektedir. Dolayısıyla verilerimizin, içsel tutarlılık, yapısal geçerlilik ve yakınsak geçerliliği sağladığı ortaya çıkmaktadır.

Tablo 1: Güvenilirlik ve Geçerlilik Tablosu

	Cronbach's Alpha	CR	(AVE)
Davranış odaklı Öz Liderlik	.945	.964	.900
Doğal ödül Öz Liderlik	.860	.914	.780
Yapıcı düşünce Öz Liderlik	.893	.949	.902
İletişim Becerileri	.981	.983	.867

İlaveten, ayrışma geçerliliğini test etmek amacıyla Fornell ve Lacker (1981) kriterlerinden faydalanılmaktadır (bknz tablo 2). Tablo 2'ye bakıldığında her bir değişkene ait karekök AVE değerinin değişken çiftleri arasındaki korelasyon değerlerinden yüksek olduğu görülmekte olup; ölçümlerin ayrışma geçerliliğine de sahip sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 2: Fornell ve Larcker Ayrışma (Diskriminant) Analizi

	Davranış odaklı Öz Liderlik	Doğal ödül Öz Liderlik	İletişim Becerileri	Yapıcı düşünce Öz Liderlik
Davranış odaklı Öz Liderlik	.949			
Doğal ödül Öz Liderlik	.844	.883		
İletişim Becerileri	.640	.615	.931	
Yapıcı düşünce Öz Liderlik	.765	.815	.786	.950

1.1. Hipotez Sonuçları

Araştırma hipotezlerini test etmek amacıyla kısmi en küçük kareler (PLS) yol analizi kullanılmıştır. Hipotez testlerinin istatistiksel açıdan anlamlılıklarını değerlendirmeye yönelik olarak Smart-PLS 3.0 programında yeniden-örnekleme metodu (bootstrapping) kullanılmıştır. Bu yöntem, özgün verinin yerini almak üzere tesadüfi olarak seçilmiş 5000 alt-örnekleme vakası oluşturmayı içermektedir. Rasgele seçilen her bir alt-örnekleme için yol katsayıları (β) ve t-istatistiği değerleri hesaplanmaktadır (Açıkgöz ve Günsel, 2014: 48).

Tablo 3: Yol Analizi Sonuçları

	Örneklem (O)	Hipotez No	Sonuç
Davranış odaklı -> iletişim becerileri	.204*	H _{1a}	Desteklendi.
Doğal ödül -> iletişim becerileri	-.209	H _{1b}	Desteklenmedi.
Yapıcı düşünce modeli -> iletişim becerileri	.801**	H _{1c}	Desteklendi.

*: $p < 0.05$, **: $p < 0.01$

Tablo 3’de araştırma hipotezlerine dair, yol analizi sonuçları verilmektedir. Sonuçlar sağlık çalışanlarının öz liderlik davranışlarından davranış odaklı ($\beta = .204$, $p < .05$) ile yapıcı düşünce modeli ($\beta = .801$, $p < .000$) boyutlarının sağlık çalışanlarının iletişim becerileri üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Buna göre, H_{1a} ile H_{1c} hipotezleri desteklemektedir. Bununla birlikte, sağlık çalışanının öz liderlik davranışlarından doğal ödül davranış boyutu ile sağlık çalışanının iletişim becerileri arasında ise istatistiksel olarak anlamlı ancak negatif bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Buna göre, H_{1b} hipotezi desteklenmemektedir.

3.2. Yapısal Model

PLS yapısal modelinde içsel değişkenler belirleme katsayısı (R^2) NFI ile SRMR değerlerinden faydalanılmaktadır. R^2 0-1 arasında bir değer almakta ve veri setinin regresyon doğrusunu ne ölçüde açıkladığını göstermektedir. R^2 küçük ($.02 \leq R^2 < .13$), orta ($.13 \leq R^2 < .26$) ve büyük ($.26 \leq R^2$) etki çaplı olarak kategorize edilmektedir (Açıkgöz ve

Günsel, 2014: 49). Araştırmanın bağımlı değişkeni olan iletişim becerileri için $R^2 = .63$. Diğer bir ifadeyle, sağlık çalışanının öz liderlik davranışının iletişim becerileri üzerindeki değişimin %63'ünü açıklamaktadır. Buna göre, iletişim becerileri değişkeninin etki çapı yüksek düzeydedir (Tablo 4).

Tablo 4: Yapısal Model Uyum Göstergeleri

Uygunluk Göstergeleri	Değer
R^2	İletişim becerileri: .631
SRMR	.61
NFI	.857

Bununla birlikte uyum indislerine bakıldığında SRMR (Standardized Root Mean Square Residual) .061 ile .80'in altında bir değer; ve nihayetinde NFI (Normative Fit Index) de .857 ile iyi kabul edilen .80'a yakın bir değer almaktadır. Bu bulgular, yapısal modelimizin gerekli kriterleri karşıladığını ortaya koymaktadır.

Sonuç

Çalışanlar arası veya çalışan ile hasta arasında yaşanan sorunlarda ya da bu ilişkiler sebebiyle oluşan stresli durumlarda kişilerarası etkili iletişim becerilerinin önemi ortaya çıkmaktadır. Hayatın her aşamasında olduğu gibi, çalışma hayatında da iletişim, bireyler arası ilişkileri kolaylaştırıcı bir rol üstlenmektedir. Özellikle dinamik ve karmaşık bir yapısı ve insan hayatıyla doğrudan ilişkisi olan sağlık hizmetlerinde de iletişimin önemi daha da artmaktadır. Verimli bir şekilde sağlık hizmeti sunabilmenin en önemli yolu sağlık çalışanı ve hastalar arasındaki etkili bir iletişimden geçmektedir. Sağlık hizmetinin asıl muhatabı olan hasta ve hasta yakınlarının zor durumlarda farklı tepkiler gösterebilmelerinin olağan olduğu göz önüne alındığında, bu alanda hizmet sağlayıcıları olan sağlık çalışanlarının iletişim becerilerine sahip olması gerekliliği ortaya çıkmaktadır (Mutlu vd. 2019: 175). Bu gereklilikle birlikte sağlık çalışanlarının duygu ve davranışlarını kontrol edebilmeleri, kendi kendilerini yönetebilmeleri de önem arz etmektedir. Stres yönetimi, öz kontrol ve öz yeterlilik ile ilişkili bir beceri olarak öz liderlik davranışları ise çalışma hayatında sorunların üstesinden gelebilme ve duyguları yönetebilme konusunda önemli bir unsur olarak göze çarpmaktadır. İşte bu noktada da, çalışanların öz liderlik davranışları ile etkili iletişimin desteklenebildiği öngörülmektedir.

Bu kapsamda araştırmada, sağlık çalışanlarının öz liderlik davranışları ile iletişim becerileri arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Araştırmanın sonucunda sağlık çalışanlarının öz liderlik davranışlarının iletişim becerileri açısından önemli bir öncül olduğu; ayrıca sağlık çalışanlarının öz liderlik davranışlarını geliştirerek, iletişim becerilerine olumlu bir katkı sağlanabileceği ortaya konulmaktadır. Çalışmanın sonuçlarına göre; öz liderlik boyutlarından, davranış odaklı ile yapıcı düşünce modeli boyutların iletişim becerileri üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Başka bir ifadeyle, kendi kendini motive etme, gözlemlenme, cezalandırma gibi davranış odaklı öz liderlik davranışı gösteren bireyler ile iyimser yönde kendi kendine konuşma ve başarılı bir performansı hayal etme

gibi yapıcı düşünce modeli öz liderlik davranışı gösteren bireylerin iletişim becerileri konusunda daha etkin bir süreç geliştirilebileceği görülmektedir.

Beklenenin aksine bulgular, doğal ödül davranışı ile iletişim becerisi arasında istatistiksel olarak anlamlı ancak negatif bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Buna göre sağlık çalışanlarının doğal ödül öz liderlik davranışlarının sağlık çalışanlarının iletişim becerisini negatif yönde etkilediği görülmektedir. Bu durumda, sağlık çalışanın performansını güçlendirmek için duyguların teşvik etmeye çalışmak gibi doğal ödül davranışı sergilerken, iletişim becerileri konusunda daha az etkin olabileceği gerçeği ortaya çıkmaktadır. Doğal ödül davranış biçimine örnek ile açıklamak gerekirse, ölümcül olabilecek bir hastalığa yakalanmış hastalarla ilgilenen sağlık çalışanı, görevlerinin hastanın rahatını nasıl artırdığına odaklanırken, iletişim becerilerini gösterme noktasında daha zayıf kalacağı mümkün olabilmektedir.

Öz liderlik kapsamında gerçekleştirilen az sayıda çalışma incelendiğinde, sağlık çalışanlarına sosyal becerilerini geliştirecek olan öz liderlik davranışları, iletişim becerileri ile ilgili eğitimlerin verilmesinin sağlık hizmetlerinde kaliteyi arttıracak görüşü karşımıza çıkmaktadır (Kağan ve Günsel, 2019: 201). Ayrıca Kayral'ın (2015: 148) çalışmasında, sağlık çalışanlarının öz liderlik davranışlarının geliştirilerek, iş performanslarına ve iş memnuniyetlerine olumlu katkısı olacağını belirtmiştir. Bir başka çalışmada ise, çalışanların kendi kendine hedef belirleme, gözleme, ödüllendirme ve cezalandırma gibi öz liderlik davranışlarının geliştirilmesinin yararlı olacağını belirtmektedir (Politis, 2006: 213). Bu çalışmada ise, çalışanların kendi kendini gözleme, ödüllendirme gibi davranış odaklı öz liderlik davranışlarının iletişim becerilerini etkilediği ortaya çıkmıştır. Bu sonuçtan yola çıkarak sağlık çalışanların öz liderlik davranışlarının etkili iletişime katkıda bulunduğu, böylelikle daha sağlıklı bir çalışma ortamı sağlayarak çalışma yaşamında yarar sağlayabileceği görülmektedir.

Tüm bu bilgiler ışığında, karmaşık ve dinamik yapısı gereği pek çok sektörden daha zorlayıcı bir alan olan sağlık sektöründe uygun çalışma ortamının da çalışanların davranışları ile yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Özellikle içinde bulunduğumuz salgın döneminde sağlık çalışanlarının işlerinin ne kadar zor ve önemli olduğu daha net ortaya çıkmıştır. Yine bu dönemde sağlık çalışanlarının en etkin motivasyon kaynağının yine kendileri olduğu düşünülmektedir. Sağlık çalışanlarının işlerini etkili şekilde sürdürmelerinde ve kendilerini motive etmelerinde öz liderlik davranışlarının önemli olduğu görülmektedir. Öz liderlik davranışlarının da sağlık çalışanlarının iletişim becerilerini etkileyici bir faktör olması verimli çalışma koşulları için öz liderlik davranışları ve iletişim becerilerinin geliştirilmesi gerekliliği bu çalışmada ortaya konulmuştur.

Son yıllarda sağlık çalışanlarına iletişim becerileri ile ilgili eğitimler verilmeye başlanmıştır, ancak bu eğitimler henüz yeterli seviyeye ulaşmamıştır. Sağlık çalışanlarına yönelik öz liderlik, iletişim becerileri gibi sosyal becerilerini geliştirecek eğitimlerin mesleğe başlamadan önce verilmeye başlanması ve mesleki tecrübeleri sırasında devam ettirilmesi sorunsuz bir çalışma ortamı için önem arz etmektedir. Ayrıca bu eğitimlerde öz liderlik davranışı ve iletişim becerisi yüksek olan çalışanlara farklı ödüller verilerek bu davranışlar teşvik edilebilir (Ceylan, 2019: 3). Bireyin kendisinin farkına varması, düşünce yapısını olumlu yönde değiştirmesi, kendi kendini gözlememesi, motive etmesi ve kendi

eksiklikleriyle yüzleşmesi konusunda cesareti konularında eksiklikler olabilir. Ancak bu gibi becerileri geliştirici faaliyetler ile bu zorluklar aşılabılır ve kişinin profesyonel yaşamı boyunca güçlendirilebilir (Asnani, 2009: 360). Bu becerilerin geliştirilebileceğini ise sağlık kurumu yöneticileri ve politika yapıcıların kabul edip, desteklemeleri daha büyük önem arz etmektedir. Hatta kurumlar, sağlık çalışanlarını kariyerleri süresince bu becerilerini geliştirmeye teşvik edici belgelendirme çalışmalarından da yararlanabilir (Levinson vd. 2010: 1316).

Son olarak sağlık sektöründe bu tip davranışları geliştirecek daha uzun süreli çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu noktada sadece sağlık çalışanları üzerinde değil, sağlık hizmetinden yararlananların da görüşlerini ve algılarını ölçecek çalışmalar yapılması önerilmektedir (Chant vd. 2002: 199).

Kaynakça

- Abid, Ghulam, Arya Bindu, Arshad Amara. Ahmed Saira. ve Farooqi Saira (2020). "Positive personality traits and self-leadership in sustainable organizations: Mediating influence of thriving and moderating role of proactive personality". *Sustainable Production and Consumption* 25: 299-311.
- Açıkgöz Atif ve Ayşe Günsel (2014). "Yeni Ürün Geliştirme Projelerinde Yönlendirici Yönetim Anlayışı, Motivasyon ve İnovasyon Becerisi". *Girişimcilik ve İnovasyon Yönetimi Dergisi*, 3 (2): 33-60.
- Ashbury, Fredrick D., Iverson, Donald C. ve Boris, Kralj (2001). "Physician Communication Skills: Results of a Survey of General/Family Practitioners in Newfoundland". *Medical Education Online*, 6 (1): 4521, DOI: 10.3402/meo.v6i.4521.
- Akcan, Şükrü (2018). *Sağlık Çalışanlarında İletişim Becerileri (Konya İli Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Albayrak, Fatoş. (2019). *Sivas Numune Hastanesi'nde Çalışan Hemşirelerin İletişim Becerilerinin Motivasyon ve Tükenmişlik Düzeyine Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Asnani, MR. (2009). "Patient-Physician Communication". *West Indian Med Journal*, 58 (4): 357.
- Bramhall, Elaine (2014). "Effective communication skills in nursing practice". *Nursing Standard*, 29 (14): 53-59.

- Ceylan, Şerafettin (2019). Sağlık Çalışanlarında Etkili İletişim Becerilerinin Değerlendirilmesi. Uzmanlık Tezi, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Tepecik Sağlık Uygulama ve Araştırma Merkezi Aile Hekimliği Kliniği, İzmir.
- Chant Simon, Jenkinson Tim, Randle Jacqueline, Russell Graham ve Webb Chrissine (2002). "Communication skills training in healthcare: a review of the literature". Nurse Education Today, 22: 189-202. doi:10.1054/nedt.2001.0690
- Cristofaro, Matteo ve Giardino Pier Luigi (2020). "Core Self-Evaluations, Self-Leadership, and the Self-Serving Bias in Managerial Decision Making: A Laboratory Experiment". Administrative Sciences, 10 (64). DOI:10.3390/admsci10030064
- Çoraklı, Yasemin (2019). Hemşirelerin İletişim Becerilerinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Duran, Seçil (2019). Sağlık Çalışanlarının İletişim Becerilerinin ve Göçmenlerle Yaşadıkları İletişim Zorluklarının Belirlenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Yozgat Bozok Üniversitesi-Kırıkkale Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yozgat.
- Ergöz, Merve (2018), Öz Liderlik ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Bir Devlet Hastanesinde Araştırma. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Houghton, Jeffery D., Dawley, David ve Diliello, Truffy C. (2012). "The Abbreviated Self-leadership Questionnaire (ASLQ): A More Concise Measure of Self-leadership". International Journal of Leadership Studies, 7 (2): 216-232.
- Kağan, Gamze ve Ayşe Günsel (2019). "Sağlık Sektöründe Hekimlerin Öz Liderlik Davranışı Geliştirmelerinin Önemi", International Social Innovation Congress Proceedings Book, 16-17 October 2019, İstanbul / Türkiye.
- Kayral, İbrahim H. (2015). "Öz Liderlik Becerilerinin, Sağlık Çalışanlarının İş Tatminleri ve İş Performanslarına Etkisi". Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, 18 (2): 143-159.
- Kök, Ayşe (2016). Hemşirelerde Problem Çözme ve İletişim Becerilerinin Değerlendirilmesi (Denizli İli Örneği). Yüksek Lisans Tezi, Okan Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Kutunis, Pınar (2018). Kendi Kendine Liderlik Tarzının İş Tatmini ve İş Özerkliği Üzerindeki Etkisini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Levinson Wendy, Lesser Cara S. ve Epstein Ronald M. (2010). "Developing Physician Communication Skills For Patient-Centered Care". Health Affairs, 29 (7): 1310-1318. doi: 10.1377/hlthaff.2009.0450.

- Long, Choi Sang; Alifiah Mohd Norfian; Kowang, Tan ve anvd Ching, Chan Wei (2015). "The Relationship between Self-Leadership, Personality and Job Satisfaction: A Review". *Journal of Sustainable Development*, 8 (1): 16-23.
- Maykrantz, Sherry A. ve Houghton Jeffery D. (2020). "Self-leadership and stress among college students: Examining the moderating role of coping skills". *Journal of American College Health*, 68 (1): 89-96. DOI: 10.1080/07448481.2018.1515759
- Min, Byung Chul; Lim Sung Won; Kim Han Kyoul and Rhee Hyun Sill (2013). "The Influence Factors and Effects of Self-leadership: Focusing on Members of the Hospitals". *Health Policy and Management*, (23) 1: 66-77.
- Min, Soon; Jeong, Young Joo; Kim, Hye Sook; Ha, Soon Yeop; Ha, Yun Ju and Kim, Eun A (2009). "The moderating effect of self-leadership in relationship between self-image and work performance of nurses". *Journal of Korean Academy of Nursing Administration*, 15 (3): 355-364.
- Mutlu, Tonguç Osman; Akoğlu, Halil Erdem; Şentürk, Halil Evren; Ağılönü, Ali ve Özbey, Ömer (2019), *Antrenör Adaylarının İletişim Ve Liderlik Becerilerinin İncelenmesi*, *Spormetre*, 17 (1): 167-177. DOI: 10.33689/spormetre.467828
- Norgaard, Birgitte; Ammentorp, Jette; Kyvik, Kirsten Ohm ve Kofoed, Poul-Erik (2012). *Communication Skills Training Increases Self-Efficacy of Health Care Professionals*, *Journal of Continuing Education in the Health Professions*, 32 (2): 90-97.
- Özmen Erol (2019). "Sağlık Hizmetlerinde İletişim", Erişim Tarihi: 23 Eylül 2019, <http://sagliktailetisim.com/erol-ozmen/saglik-hizmetlerinde-iletisim/>
- Ökten, Merve (2019). *Hemşirelerin Duygusal Zeka Düzeyleri ile İletişim Becerileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Politis, John D. (2006). "Self-leadership behavioural-focused strategies and team performance". *Leadership & Organization Development Journal*, (27) 3: 203-216.
- Polat, Mustafa (2009). *Conflict Management and Effective Communication: Types of Conflict Confronted and The Skills, Needs, and Attitudes of Students in Handling Conflicts*. Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ramirez AJ, Graham J, Richards MA, Cull A. ve Gregory WM (1996). "Mental health of hospital consultants: the effects of stress and satisfaction at work". *The Lancet*, 347 (9003): 724-728.
- Stewart, Greg L. Courtright Stephen H. ve Manz Charles C. (2011). "Self-Leadership: A Multilevel Review". *Journal of Management*, 37 (1): 185-222.

Taylor, Cath; Graham, Jill; Potts; Henry W W, Richards Micheal A ve Ramirez Amanda J (2005). "Changes in mental health of hospital consultants since the mid-1990s". The Lancet. 366 (9487): 742-744.

Uğurluoğlu, Ozgur; Saygılı, Meltem; Ozer, Ozlem ve Santas, Fatih (2015). "Exploring the impacts of personal factors on self-leadership in a hospital setting". The International Journal of Health Planning and Management, 30: 3-13.

Usta, Aydın (2012). "Sorunsaldan Sonuçlara Bilimsel Araştırma Süreci: Bir Araştırma Raporu Modeli rneği". OD Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 3 (5): 135-161. ISSN: 1309-9302.

Yayın Geliş Tarihi: 2021-12-03

Yayın Onay Tarihi: 2021-12-04

DOI No: 10.35343/kosbed.1032019

Fikriye Ceren Bostancı •

Avrupa Birliği Savaş Gruplarında Benoit Hipotezinin Geçerliliğinin Test Edilmesi

*Testing the Validity of the Benoit Hypothesis in the
European Union Battlegroups*

Özet

Kamusal mal özelliği taşıyan savunma için yapılan harcamalar ekonomik büyüme amacı gütmemesine rağmen çarpan etkisi yardımıyla ekonomik büyümeye sebep olabilmektedir. Bu konu için ilk çalışmalar Benoit tarafından 1973 ve 1978 yıllarında yapılmıştır ve bu konu iktisatçıların çoğunun ilgi odağı haline gelmiştir. Bu çalışmada seçilmiş Avrupa Birliği Savaş gruplarında Benoit Hipotezinin geçerliliği panel nedensellik analizi yöntemleriyle test edilmiştir. Sonuçlara göre hiçbir ülke grubunda Benoit Hipotezi lehine bir kanıt bulunamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Benoit Hipotezi, Panel Nedensellik Analizi, Ekonomik Büyüme, Savunma Harcamaları

Jel Kodları: B22, C23

Abstract

Although defense expenditures as public goods, do not aim at economic growth, it can cause economic growth with the help of multiplier effect. The first studies on this subject were made by Benoit in 1973 and 1978 and this issue has become the focus of attention of most economists. In this study, the validity of the Benoit Hypothesis in selected European Union Battlegroups was tested by panel causality analysis methods. According to the results, no evidence in favor of the Benoit Hypothesis was found in any battlegroup.

Keywords: Benoit Hypothesis, Panel Causality Analysis, Economic Growth, Defense Expenditures

Jel Codes: B22, C23

Giriş

Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisine bakıldığında; bir insanın kendini gerçekleştirebilmesi, başkalarınca benimsenmesi, başka insanlar ile iletişim kurabilmesi, bir yere ait olabilmesi için ilk önce kendisini, ailesini ve sevdiklerini güven içinde hissetmesi gereklidir. Bu açıdan bakıldığında insanoğlunun var olduğu ilk günden beri savunma, insan hayatının her alanında çok önemli bir faktör olmuştur. Tarih boyunca ilk insanlar kişisel savunmalarını yaptıkları ilkel silahlar ile gerçekleştirmişlerdir. Devlet olgusu ortaya çıkıp insanlar toplum olarak yaşamaya başladıklarında ise savunma bir devlet görevi haline gelmiştir ve savunmaya çok ciddi yatırımlar yapılmıştır. Günümüzde ise her ülkenin savunma stratejisi kategorilerine göre farklılık göstermektedir. Az gelişmiş ülkeler savunma ihtiyacını kendi bünyesinde karşılayamadıkları için savunma ithalatı yapmaktadırlar. Gelişmekte olan ülkelerin bazıları savunma ihtiyaçlarını aynı şekilde ithalat yoluyla yapabilirken bazıları kendi savunma mekanizmalarını geliştirebilmektedirler. Gelişmiş ülkeler ise savunmalarını daha çok siyasi ve ekonomik duruşuyla sağlarken az gelişmiş ve geliştirmekte olan ülkelere savunma ihracatı yapmaktadırlar. İktisat alanında ise savunma harcamalarının ülke ekonomilerine etkileri ile ilgili çalışmalar Benoit (1973)'ün öncü çalışması ile başlamıştır. Benoit, yapmış olduğu bu çalışmada Türkiye'nin de içinde bulunduğu 44 adet geliştirmekte olan ülkeleri ele almış ve savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki ortaya çıkarmıştır. Benoit; sosyal yapıdaki ilerlemeler, altyapı ve teknik gelişmeler sayesinde savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi olacağını dile getirmiştir (Benoit,1973:2-10). Benoit, bu ilk çalışmasını 1978 yılında geliştirmiş ve savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi artırdığı sonucuna ulaşmıştır ve bu sonuç İktisat literatürüne Benoit Hipotezi olarak geçmiştir. Benoit Hipotezi, 1973 ve 1978 yıllarında yapılan bu iki çalışmadan sonra İktisatçılar tarafından en çok çalışılan bir konu olmuştur. Ampirik çalışmalar sonucunda bir fikir birliğine varılamaması ve geliştirilen güncel ekonometrik tekniklerin bu konuya rahatça uygulanabilirliği bu hipotezin popülerliğini oldukça artırmıştır.

Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki ile ilgili çalışmalar temel olarak Askeri Keynesyen yaklaşım ve Neo-Klasik yaklaşımdan beslenmektedir. Keynesyen Harcama Teorisini temel alan Askeri Keynesyen Yaklaşım, savunma harcamasındaki artışların çarpan etkisi yoluyla talepleri etkileyeceğini bu durumun da kapasite kullanımını genişleterek ekonomik büyümeye neden olacağını savunmaktadır (Looney, 1994: 46-47). Neo-Klasik yaklaşım ise Askeri Keynesyen Yaklaşımın tersine ekonomik büyümeyi negatif olarak etkileyeceğini dile getirmektedir (Dunne vd.,2001:7). Dolayısıyla Askeri Keynesyen yaklaşım, Benoit Hipotezini desteklerken Neo-Klasik yaklaşım bu hipotezi desteklememektedir.

Bu çalışma, literatürde yapılan çalışmalardan farklı olarak Avrupa Birliği Savaş Grupları üyesi olan İtalyan-Rumen-Türk Savaş Grubu, Kuzey Savaş Grubu, Polonya Savaş Grubu, İspanyol-İtalyan Amfibi Savaş Grubu ve 107. Savaş Grubu özelinde Panel nedensellik analizi yardımıyla gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın ilk kısmında Benoit Hipotezi literatürüne yer verildikten sonra ikinci bölümde kullanılan ekonometrik yöntem

anlatılmıştır. Son bölümde ise ekonometrik analiz bulguları ifade edilmiştir. Sonuç bölümünde ise ilgili gruplarda Benoit Hipotezinin geçerli olup olmadığı tartışılmıştır.

1.Literatür

Benoit'in 1973 ve 1978 yıllarında yaptığı çalışmasından sonra savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki iktisatçıların odağı haline gelmiştir. Bilgisayar programlarının gelişimi ile daha ileri ekonometrik tekniklerin geliştirilmesi ile birlikte çok çeşitli ampirik analiz sonuçları ortaya çıkmıştır. Aşağıdaki tabloda literatür özeti yer almaktadır.

Tablo 1: Literatür

Yazar	Yıl	Ülke	Yöntem	Sonuç
Joerding (1986)	1962-1977	57 gelişmekte olan ülke	Granger Nedensellik Testi	Ekonomik büyümeden savunma harcamalarına doğru tek yönlü nedensel ilişki söz konusudur. Benoit Hipotezi geçerli değildir.
Dunne vd. (2001)	1960-1996	Türkiye ve Yunanistan	Granger Nedensellik Testi	Yunanistan'da savunma harcamaları büyümeyi pozitif yönde etkilerken Türkiye'de negatif yönde etkilemektedir.
Hatemi-J vd. (2018)	1988-2013	ABD, Çin, Fransa, Japonya Rusya ve Suudi Arabistan	Hatemi-J (2011)	Ekonomik büyüme savunma harcamalarının artmasına neden olmamaktadır.
Saba ve Ngepah (2019)	1990-2015	35 Afrika ülkesi	Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi	Askeri harcamalar ekonomik büyümeyi negatif olarak etkilemektedir. Bu nedenle Benoit Hipotezi geçerli değildir.
Yıldız ve Yıldız (2019)	1990-2015	İran, İsrail, Suudi Arabistan, Umman ve Türkiye	Konya (2006)	Panel genelinde,ekonomik büyümeden askeri harcamalara tek yönlü nedensellik ilişkisi söz konusudur. Ülke özelinde ise sadece İran'da değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Gölpek, Köse ve Doğan (2020)	2000-2016	G8 ülkeleri	Dumitrescu ve Hurlin (2012)	Değişkenler arasında nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. İlgili dönemde G8 ülkelerinde Benoit Hipotezi geçerli değildir.
Kanca ve Yamak (2020)	1980-2017	Türkiye	ARDL Sınır Testi-Toda-Yamamoto (1995)	Savunma harcamaları ve ekonomik büyüme değişkenleri arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi söz konusudur.
Özer (2020)	1960-2017	Türkiye	Banerjee vd. (2017) FADL Eştümleşme Testi ve Toda ve Yamamoto (1995)	Değişkenler arasında nedensellik ilişkisi söz konusu değildir. Türkiye'de söz konusu dönemde Benoit Hipotezi geçerli değildir.

Yazar	Yıl	Ülke	Yöntem	Sonuç
Aydın (2021)	1960-2017	Türkiye	ARDL Sınır Testi-Toda-Yamamoto (1995)	Savunma harcamalarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır. Benoit Hipotezi dolayısıyla Keynesyen Harcama Teorisi Türkiye’de ilgili yıllar için geçerlidir.
Demez ve Polat (2021)	1974 – 2019	MINT ülkeleri	Emirmahmutoglu ve Köse (2011)	Panelin geneli için ise savunma harcamalarından büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi söz konusudur. Panel geneli için Benoit Hipotezi geçerlidir. Araştırmacılar ülke özelinde şu sonuçlara ulaşmışlardır: Meksika’da büyüme ve savunma harcamaları arasında çift yönlü, Türkiye’de savunma harcamalarından büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır. Endonezya ve Nijerya’da iki değişken arasında bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.
Koçbulut ve Altıntaş (2021)	1995-2018	17 OECD ülkesi	Hansen (1999)	Çalışma sonucunda eşik değer 0.599 olarak tahmin edilmiştir. İlgili ülke grubunda belirtilen yıllar için 0.599 eşik değerinin üzerindeki durumda savunma harcamaları ekonomik büyümeye pozitif etki yaparken altındaki durumda negatif etki yapmaktadır. Dolayısıyla 0.599 eşik değerinin üzerindeki durumda Benoit Hipotezi geçerliken altındaki durum için geçerli değildir.

2. Ekonometrik Metodoloji

Panel zaman serisi analizinin her aşamasında olduğu gibi panel nedensellik testlerinde de doğru teste karar verilebilmesi için panelin homojen ya da heterojen olduğuna karar verilmesi gerekmektedir. Çalışmada homojen paneller için Panel Granger Nedensellik Testi, heterojen paneller için ise Dumitrescu ve Hurlin (2012) nedensellik testi kullanılmıştır.

Zaman serileri arasındaki nedensel ilişkileri test etmek için öncül çalışma Granger (1969)’dur. Zaman serileri mantığında, x_t ve y_t iki durağan seri olarak ele alındığında 1 numaralı model x ’in y ’nin nedeni olup olmadığını test etmek için kullanılmaktadır:

$$y_t = \alpha + \sum_{k=1}^K \gamma_k y_{t-k} + \sum_{k=1}^K \beta_k x_{t-k} + \varepsilon_t \quad t = 1, \dots, T \text{ için} \quad (1)$$

Bu nedensel ilişki, 1 numaralı model kullanılarak aşağıdaki temel hipotez ile F testini temel olarak araştırılabilmektedir (Lopez and Weber, 2017: 973).

$$H_0 : \beta_1 = \dots = \beta_K = 0 \quad (2)$$

1 numaralı model panel veri için aşağıdaki gibi yazılabilmektedir:

$$y_{it} = \alpha_i + \sum_{k=1}^K \gamma_k y_{it-k} + \sum_{k=1}^K \beta_k x_{it-k} + \varepsilon_{it} \quad t = 1, \dots, T \text{ için} \quad (3)$$

$$i = 1, \dots, N \text{ için}$$

Bu modelde, eğim parametrelere birimlere göre değişmemektedir. Bu panelin homojen olduğu anlamına gelmektedir. Ayrıca, gecikme uzunluğu tüm birimler için aynı olmalı ve dengeli panel üzerinden hareket edilmelidir. Temel hipotez aynı mantık çerçevesinde aşağıdaki gibi kurulmaktadır:

$$H_0 : \beta_1 = \dots = \beta_K = 0 \quad (4)$$

4 numaralı temel hipotez F veya Wald testi kullanılarak test edilebilmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2017: 153).

Dumitrescu ve Hurlin (2012), heterojen panelde nedenselliği tespit etmek için 5 numaralı model üzerinden hareket etmektedir:

$$y_{it} = \alpha_i + \sum_{k=1}^K \gamma_{ik} y_{it-k} + \sum_{k=1}^K \beta_{ik} x_{it-k} + \varepsilon_{it} \quad t = 1, \dots, T \text{ için} \quad (5)$$

$$i = 1, \dots, N \text{ için}$$

Testin temel hipotezi aşağıdaki gibi oluşturulmaktadır:

$$H_0 : \beta_{i1} = \dots = \beta_{iK} = 0 \quad \forall i = 1, \dots, N \quad (6)$$

Dumitrescu ve Hurlin (2012) testi, bazı birimler için nedensellik olabileceğini varsaymaktadır ancak bu durum tüm birimler için zorunlu değildir. Test istatistiğinin hesaplanması aşamasında Dumitrescu ve Hurlin (2012) şu prosedürü önermektedir:

1. 5'de örtük olarak verilen N adet bireysel regresyon tahmin edilir ve $H_0 : \beta_{i1} = \dots = \beta_{iK} = 0$ hipotezi üzerinden bireysel Wald istatistikleri hesaplanır.
2. Bireysel Wald istatistiklerinin ortalaması hesaplanır.

Sonuç olarak Dumitrescu ve Hurlin (2012) test istatistiği 7 numaralı eşitlikte olduğu gibi gösterilmektedir (Lopez and Weber, 2017: 973-974).

$$\bar{W} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N W_i \quad (7)$$

Wald istatistikleri W_i 'nin birimler boyunca bağımsız ve özdeş dağıldığı varsayımı altında; T, N 'e kıyasla daha büyük iken standardize istatistik \bar{Z} denklem 8'de olduğu gibi hesaplanmaktadır:

$$\bar{Z} = \sqrt{\frac{N}{2K}} \times (\bar{W} - K) \xrightarrow[T, N \rightarrow \infty]{d} N(0, 1) \quad (8)$$

$T > 5 + 3K$ iken sabit T değeri için, yaklaşık standardize istatistik \tilde{Z} aşağıda gösterildiği gibi standart normal dağılmaktadır:

$$\tilde{Z} = \sqrt{\frac{N}{2K} \times \frac{T-3K-5}{T-2K-3}} \times \left(\frac{T-3K-3}{T-3K-1} \times \bar{W} - K \right) \xrightarrow[N \rightarrow \infty]{d} N(0, 1) \quad (9)$$

3. Model, Veri Seti ve Analiz Sonuçları

Bu çalışmada, savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi homojen paneller için Panel Granger Nedensellik Testi, heterojen paneller için ise Dumitrescu ve Hurlin (2012) Nedensellik Testi ile test edilmiştir. Homojen paneller ve heterojen paneller için sırasıyla 10 ve 11 numaralı modeller üzerinden hareket edilmiştir.

$$\Delta \text{lngsyih}_{it} = \alpha_i + \sum_{k=1}^K \gamma_k \Delta \text{lngsyih}_{it-k} + \sum_{k=1}^K \beta_k \Delta \text{savunma}_{it-k} + \varepsilon_{it} \quad (10)$$

$t = 1, \dots, T$ için
 $i = 1, \dots, N$ için

$$\Delta \text{lngsyih}_{it} = \alpha_i + \sum_{k=1}^K \gamma_{ik} \Delta \text{lngsyih}_{it-k} + \sum_{k=1}^K \beta_{ik} \Delta \text{savunma}_{it-k} + \varepsilon_{it} \quad (11)$$

$t = 1, \dots, T$ için
 $i = 1, \dots, N$ için

Modelde kullanılan *gsyih* değişkeni, her bir ülkenin 2015 \$ değerleriyle hesaplanan GSYİH değerini ifade etmektedir. *savunma* değişkeni ise her bir ülkenin 2019 \$ değerleriyle hesaplanan savunma harcamalarını ifade etmektedir. *gsyih* değişkeni Dünya Bankası istatistiklerinden (World Development Indicators-WDI), *savunma* değişkeni ise Stockholm International Peace Research Institute'den elde edilmiştir.

Analiz, Avrupa Birliği Savaş Grupları özelinde yapılmıştır. Analize konu olan gruplar, üye ülkeleri ve zaman dilimleri aşağıdaki tabloda özetlenmiştir:

Tablo 2: Avrupa Birliği Savaş Grupları

Grup	Ülkeler	Zaman Aralığı
107. Savaş Grubu	Almanya,Finlandiya ve Hollanda	1970-2020
İtalyan-Rumen-Türk Savaş Grubu	İtalya, Romanya ve Türkiye	1990-2020
İspanyol-İtalyan Amfibi Savaş Grubu	İtalya, İspanya, Portekiz ve Yunanistan	1960-2020
Kuzey Savaş Grubu	Estonya, Finladiya, İrlanda, İsveç ve Norveç	1995-2020
Polonya Savaş Grubu	Almanya, Letonya, Litvanya, Polonya ve Slovakya	1995-2020

Nedensellik testlerinin uygulanabilmesi için serilerin durağan olması gerekmektedir. Bu nedenle analizin başında, *İngsyih* ve *İnsavunma* serilerinin durağanlıkları uygun panel birim kök testleriyle araştırılmıştır. Birim kök testi sonuçları aşağıdaki tabloda özetlenmektedir.

Tablo 3: Panel Birim Kök Testi Sonuçları

107. Savaş Grubu		
Değişken	Uygun Birim Kök Testi	Sonuç
İngsyih	Robust Breitung	I(1)
İnsavunma	Robust Breitung	I(1)
İtalyan-Rumen-Türk Savaş Grubu		
Değişken	Uygun Birim Kök Testi	Sonuç
İngsyih	Robust Breitung	I(1)
İnsavunma	Robust Breitung	I(1)
İspanyol-İtalyan Amfibi Savaş Grubu		
Değişken	Uygun Birim Kök Testi	Sonuç
İngsyih	Peseran CADF	I(1)
İnsavunma	Peseran CADF	I(1)
Kuzey Savaş Grubu		
Değişken	Uygun Birim Kök Testi	Sonuç
İngsyih	Robust Breitung	I(1)
İnsavunma	Im, Pesaran ve Shin	I(1)
Polonya Savaş Grubu		
Değişken	Uygun Birim Kök Testi	Sonuç
İngsyih	Robust Breitung	I(1)
İnsavunma	Breitung	I(1)

Panel birim kök testleri sonucunda ilk farklarında durağan çıkan *İngsyih* ve *İnsavunma* değişkenleri panel nedensellik analizine sırasıyla Δ İngsyih (büyüme) ve Δ İnsavunma olarak girmiştir. Nedensellik testi sonucu aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 4:Panel Nedensellik Testi Sonuçları

107. Savaş Grubu					
Δ lnsavunma \rightarrow Δ lngsyih			Δ lngsyih \rightarrow Δ lnsavunma		
1 Gecikme			1 Gecikme		
Test İstatistiği	Test İstatistiği Değeri	Olasılık Değeri	Test İstatistiği	Test İstatistiği Değeri	Olasılık Değeri
Wald	0.870	0.351	Wald	0.364	0.546
İtalyan-Rumen-Türk Savaş Grubu					
Δ lnsavunma \rightarrow Δ lngsyih			Δ lngsyih \rightarrow Δ lnsavunma		
1 Gecikme			1 Gecikme		
Test İstatistiği	Test İstatistiği Değeri	Olasılık Değeri	Test İstatistiği	Test İstatistiği Değeri	Olasılık Değeri
\bar{Z}	-0.4745	0.6351	\bar{Z}_N	4.7648	0.0000
\tilde{Z}	-0.4993	0.6176	\tilde{Z}_N^{Hnc}	4.0376	0.0001
İspanyol-İtalyan Amfibi Savaş Grubu					
Δ lnsavunma \rightarrow Δ lngsyih			Δ lngsyih \rightarrow Δ lnsavunma		
2 Gecikme			2 Gecikme		
Test İstatistiği	Test İstatistiği Değeri	Olasılık Değeri	Test İstatistiği	Test İstatistiği Değeri	Olasılık Değeri
Wald	0.468	0.791	Wald	12.165	0.002
Kuzey Savaş Grubu					
Δ lnsavunma \rightarrow Δ lngsyih			Δ lngsyih \rightarrow Δ lnsavunma		
1 Gecikme			1 Gecikme		
Test İstatistiği	Test İstatistiği Değeri	Olasılık Değeri	Test İstatistiği	Test İstatistiği Değeri	Olasılık Değeri
Wald	2.702	0.100	Wald	0.262	0.609
Polonya Savaş Grubu					
Δ lnsavunma \rightarrow Δ lngsyih			Δ lngsyih \rightarrow Δ lnsavunma		
1 Gecikme			1 Gecikme		
Test İstatistiği	Test İstatistiği Değeri	Olasılık Değeri	Test İstatistiği	Test İstatistiği Değeri	Olasılık Değeri
Wald	0.002	0.961	Wald	1.231	0.267

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere İtalyan-Rumen-Türk Savaş Grubu haricindeki tüm paneller homojen panellerdir. Dolayısıyla bu panellere Panel Granger Nedensellik Testi uygulanmıştır. Grupların hiçbirinde savunmadan büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Dolayısıyla tüm savaş gruplarında Benoit Hipotezi geçerli değildir. Diğer gruplardan farklı olarak İtalyan-Rumen-Türk Savaş Grubu ve İspanyol-İtalyan Amfibi Savaş Grubu'nda büyümeden savunma harcamalarında doğru anlamlı bir nedensellik ilişkisi söz konusudur. Dolayısıyla bu ülkelerde savunma kararları büyümeyi teşvik edecek şekilde alınmamaktadır. Tüm ülke gruplarında ise ekonomik büyüme politikaları hedeflerinden bağımsız olarak savunma politikaları gerçekleşmektedir. İtalyan-Rumen-Türk Savaş Grubunda bireysel olarak sadece Romanya'da ekonomik büyümenin savunma harcamalarını pozitif yönde artırdığına dair kanıt vardır. İlgili sonucu göre ekonomik büyüme %1 arttığında bir sonraki dönem savunma harcamaları %1.66 artmaktadır. İspanyol-İtalyan Amfibi Savaş Grubunda panel homojen olduğu için

birimler ayrı ayrı değerlendirilememektedir. Panel olarak büyüme %1 arttığında savunma harcamaları grupta yer alan ülkelerde %0.74 artmaktadır.

Sonuç

Benoit'in 1973 ve 1978 yıllarında yaptığı öncü çalışmalarından sonra savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır ancak literatürde konu hakkında herhangi bir fikir birliği bulunmamaktadır. Ekonometrik tekniklerin daha fazla gelişmesiyle bu literatürün daha fazla ilerleyeceği beklenmektedir. Bu çalışmada seçilen Avrupa Birliği Savaş Gruplarında Benoit Hipotezinin geçerliliği ilgili zaman dönemleri için araştırılmıştır. Çalışma sonuçlarına göre çalışmaya konu olan tüm savaş gruplarında Benoit Hipotezinin geçerliliği lehine bir kanıt bulunamamıştır. Yani tüm gruplarda büyüme ve savunma harcamaları birbirlerinden bağımsız olarak hareket etmektedirler. Ancak İtalyan-Rumen-Türk Savaş Grubunda yer alan Romanya'da ve İspanyol-İtalyan Amfibi Savaş Grubunda ekonomik büyümenin savunma harcamalarını arttırdığına yönelik kanıtlar bulunmuştur.

Almanya, Finlandiya ve Hollanda'nın oluşturduğu 107. Savaş Grubu kapsamında bakıldığında dünya siyasetinde oldukça güçlü bir konumda olan bu ülkelerde diğer harcamaların yanında savunma harcamaları oldukça küçük bir yer kapladığı için ve politik duruşlarıyla savunma stratejilerini belirledikleri için yansızlık hipotezini desteklemesi doğaldır. İtalya, Romanya ve Türkiye'nin oluşturduğu İtalyan-Rumen-Türk Savaş Grubu'nda panel olarak büyümeden savunma harcamalarına doğru bir nedensellik çıkmıştır. Ülke özelinde ise sadece Romanya'da büyümeden savunma harcamalarına doğru bir nedensel ilişki bulunmuştur. Zaman aralığının 1990'dan itibaren başladığı dikkate alınırsa Sovyetler Birliği'nden ayrılan Romanya'nın hızla büyümesiyle savunma harcamalarına önem verdiği burada kanıtlanmaktadır. İtalya, İspanya, Portekiz ve Yunanistan'dan oluşan İspanyol-İtalyan Amfibi Savaş Grubu denize kıyısı olan ülkeler olmaları bakımından çıktı miktarı artıka savunma harcamalarına yatırım yapmaları olasıdır. Son olarak yansızlık hipotezinin geçerli olduğu Kuzey Savaş Grubu ve Polonya Savaş Grubu'nda genellikle sosyal demokrat bir ülke olmaları ve özellikle NATO'nun Polonya'ya olan desteğinden ötürü yansızlık hipotezi çıkması mantıklıdır. Bu ülkeler ekonomik büyümelerini başka kanallar aracılığı ile sağlamaktadırlar.

Kaynakça

- Aydın, Bayram (2021). "Türkiye Ekonomisi için Benoit Hipotezinin Geçerliliği". *Savunma Bilimleri Dergisi*, (39): 1-27.
- Benoit, Emile (1973). *Defense Spending and Economic Growth in Developing Countries*. Lexington: Lexington Books.
- Benoit, Emile (1978). "Growth and Defense Expenditure". *Economic Development and Cultural Change*, 26(2), 271-280.
- Demez, Selim ve İbrahim Halil Polat (2021). "MINT Ülkelerinde Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Nedensellik Analizi". *Business & Management Studies: An International Journal*, 9(3): 1032-1044.

- Dumitrescu, Elena-Ivona ve Christophe Hurlin (2012). "Testing for Granger Non-causality in Heterogeneous Panels". *Economic Modelling* 29(4):1450-1460.
- Dunne, Paul, Nikolaidou, Eftychia, Vougas, Dimitrios (2001). "Defence Spending and Economic Growth: A Causal Analysis for Greece and Turkey". *Defence and Peace Economics*, 12(1), 5-26.
- Gölpek, Filiz, Zeynep Köse ve Fırat Cem Doğan (2020). "Savunma Harcamaları ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Analizi: G8 Örneği". *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 12(22): 139-150.
- Granger, Clive William John (1969). "Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-spectral Methods". *Econometrica*, 37(3): 424-438.
- Hatemi-J, Abdunasser, Tsangyao Chang, Wen-Yi Chen, Feng-Li Lin ve • Rangan Gupt (2018), "Asymmetric Causality Between Military Expenditures and Economic Growth in Top Six Defense Spenders", *Quality & Quantity*, 52(28): 1193-1207.
- Joerding, Wayne (1986). "Economic Growth and Defense Spending Granger Causality". *Journal of Development Economics*, 21(1): 35-40.
- Kanca, Osman Cenk ve Rahmi Yamak (2020). "Türkiye Ekonomisi Açısından Benoit Hipotezinin Testi". *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19(3): 823-839.
- Koçbulut, Özgür ve Halil Altıntaş (2021). "Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: OECD Ülkeleri için Panel Eşik Değer Analizi". *Yönetim Ve Ekonomi*, 28(2): 533-555.
- Looney, Robert E. (1994). *The Economics of Third World Defense Expenditures*. London: Jai Press.
- Lopez, Luciano ve Sylvain Weber (2017). "Testing for Granger Causality in Panel Data" *The Stata Journal*, 17(4): 972-984.
- Özer, Mustafa Orhan (2021). "Savunma Harcamaları ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Türkiye İçin Bir Fourier Eşbütünleşme Testi Uygulaması". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 23(1): 186-197.
- Saba, Charles Shaaba ve Nicholas Ngepah (2019). "Military Expenditure and Economic Growth: Evidence From a Heterogeneous Panel of African Countries". *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 32(1): 3586-3606.
- Yerdelen Tatoğlu, Ferda (2017). *Panel Zaman Serileri Analizi Stata Uygulamalı*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Yıldız, Barış ve Gizem Akbulut Yıldız (2019). "Ortadoğu Ülkelerinde Askeri Harcamalar ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Bootstrap Panel Granger Nedensellik Analizi", *Sayıştay Dergisi*, (112):53-74.

Yayın Geliş Tarihi: 2021-05-25

Yayın Onay Tarihi: 2021-06-28

DOI No: 10.35343/kosbed.942713

Arda ERCAN *

Refik Levent TEZCAN **

Rusya'nın Suriye Politikasının Geçmişten Günümüze Etkileri

Effects of Russia's Syria Policy from Past to Present

Özet

Suriye devleti ve bulunduğu Orta Doğu coğrafyası Rusya bakımından hem tarihsel açıdan hem de jeo-stratejik açıdan ciddi öneme sahiptir. Bu bölgede ABD'nin varlığı ve yürüttüğü politikalar Rusya ve yakın ilişkiler kurduğu Suriye açısından belirleyici olmaktadır. Bununla beraber Rusya'nın Suriye özelinde geliştirdiği politikaların arkasında yer alan amaçlar temelde üç başlık çerçevesinde toplanabilir: sıcak denizlere inme, din - mezhep üzerinden nüfuz elde etme, bölgede yer alan ABD ve diğer ülkelerin pozisyonlarına göre değişken/esnek pragmatik politikalar geliştirmek. Rusya'nın neden bölgede Suriye'ye bu kadar yoğun destek verdiğini anlamak için bölgenin ve Suriye'nin hem Rusya hem ABD ve Batı ile olan ilişkilerini iyi anlamak, tarafların geliştirdikleri politikaların yönünü tayin edebilmek için tarihsel süreci iyi analiz etmek gerekir.

Anahtar Kelimeler: Suriye, Rusya, Politika, Orta Doğu, Jeo-strateji.

Jel Kodları: Z12, Z18, Z19

Abstract

Syria state and its Middle-East geography has very crucial importance for Russian Federation both historical and geo-strategically. In this area, existence of USA and its Middle-East policies are main determinant to Russia and its close ally Syria. Moreover, three main titles/interests that are produced solely background of Syria policies can be referred basically here: access to warm water ports, religious patronage and producing flexible/reactive policies with pragmatist way against the West and USA. In order to understand why Russia supports Syria so keenly in the region, it is necessary to understand relations of the region and Syria with both Russia and USA/West and also historical process should be analyzed well to foresee direction of parties' policies.

Keywords: Syria, Russia, Policy, Middle East, Geostrategy.

Jel Codes: Z12, Z18, Z19

*Dr., Kocaeli Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, mail: arda.ercan@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2813-8699

** Araştırmacı, mail: leventtez@gmail.com ORCID: 0000-0001-5329-5875

Giriş

Orta Doğu tarihi insanoğlunun tarihi olmuş ve ilk uygarlıklar bir ucu “Verimli Hilal” olarak adlandırılan Suriye Çölü’nden Fırat nehrine, diğer ucu doğu Akdeniz’den Nil’in suladığı vadiye kadar uzanan, yarım ay şeklindeki bu bölgede ortaya çıkmıştır. Verimli Hilal’in batısını ise Suriye oluşturmaktadır (Hourani, 1997: s. 122). Dolayısı ile hem tarihsel hem de konum açısından önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. Bu nedenle ABD ve Rusya gibi büyük güçlerin mücadelesine bu coğrafyada şahit olmak şaşırtıcı gelmemelidir.

Araştırma Realist perspektif ile birlikte Pozitivist metodolojiyle yapılmış; ilgili alandaki teorik tartışma, inceleme ve değerlendirmelerin yanında kitap, makale, haber, rapor, bildiri, istatistiki verilerden de yararlanılmıştır. Suriye dış politikası bağımlı değişken (dependent variable) olarak işlenirken arkaplanda yer alan Rusya – ABD rekabeti bağımsız değişken (independent variable) olarak çalışmada yer almıştır.

Birinci bölümde Suriye ve Rusya’nın özellikle Sovyetler döneminden başlayıp ilerleyen, Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla doksanlı yıllarda sekteye uğrayan ilişkilerinin 2000’li yıllarda tekrar tesisi anlatılmaktadır. Suriye’nin neden diğer Ortadoğu devletlerinden farklı şekilde Batı paktına mesafeli kaldığı ve Rusya’ya yakın durduğu incelenmiştir.

İkinci bölümde Rusya için Ortadoğu bölgesinin ve Suriye’nin neden önemli olduğu meselesi üç alt başlık çevresinde toplanmaktadır. Birincisi tarihsel süreçte de süregelen “Sıcak Denizlere İnme İsteği”, ikincisi “Ortodoks Patronajlığı” ve son olarak bazı Pragmatist yaklaşımlardan kaynaklanan beklentilerin karşılanmaya çalışılmasıdır.

Üçüncü bölümde ise Rusya’nın her ne pahasına olursa olsun Suriye Rejimi ile uzun zamana yayılan işbirliği ve müttefikliğinden Arap Baharı sonrasında başlayan iç savaş sürecinde de vazgeçmemesi, aksine desteğini ve etkinliğini bölgede arttırması sonucu oluşan muhtemel kayıp/kazanımları değerlendirilmiştir.

1. Tarihsel Bağlamda Ortadoğu ve Suriye

Orta Doğu, Prof. Dr. Tayyar Arı’ya göre en geniş anlamda batıda Fas’dan başlayarak doğuda Umman Körfezi’ne kadar uzanan ve Kuveyt, Bahreyn, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman’ı içine alan, kuzeyde Türkiye, Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerini kapsayan, ayrıca İran, Afganistan ve Pakistan’ın da dahil edildiği, güneyde ise Suudi Arabistan’dan Yemen’e uzanan Arap yarımadasını çevreleyen ve ortada Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail ve Filistin’in yer aldığı bir coğrafya olarak tanımlanmaktadır. (Arı, 2005: s. 25). Nitekim bu bölge, Antik Yunan’da “*üç kıtaman buluştuğu yer*” şeklinde tarif edilmiş. Süreç içerisinde ilgili bölgenin coğrafi kimliği siyasallaşarak “*Büyük Suriye İdeolojisi*”ne hizmet eden bir araç olarak kullanılmıştır (İnce, 2017: s. 262).

Bölge jeopolitik teorisyenlerin de dikkatlerini çeken bir bölge olagelmıştır. Mackinder’in “dünya adası/kalpgah”¹ olarak tanımladığı alan ve Spykman’ın “kenar

¹ Halford Mackinder’in “Kara Egemenlik Teorisi”nde yer alan, başta “Pivot Bölge” olarak isimlendirdiği bu bölge Avrasya ve Afrika’yı kapsamaktadır. Dünya nüfusunun önemli bir kısmının yaşadığı ve gıda kaynaklarına

kuşak" (Arı, 2018: s. 171-175)² olarak tanımladığı bölgeler buradadır. Ayrıca Mahan'a göre bir dünya imparatoru olmak için önemli deniz ticaret yollarına hakim olmak gerektiğine göre, Hürmüz Boğazı, Aden Körfezi ve Babel Mendep Boğazı ve Süveyş Kanalı bu bölgede yer almaktadır. Bu bölgede egemenlik kurmayı başaran bir devletin dünya gücü olması sorgulanamaz. Geçmişte Osmanlı İmparatorluğu, sonra Birleşik Krallık, Soğuk Savaş döneminde ise bölgeyi doğrudan ve dolaylı etkileri altına alan ABD ve SSCB, bu sayede dünya gücü olmuşlardır (Mahan, 1949: s. 1-25; Gerace, 1991: s. 349-358; Arı, 2005: s. 27).

Bu bağlamda Suriye coğrafi olarak Bereketli Hilal'in merkezinde yer alması nedeniyle tarih içerisinde önemini sürekli olarak muhafaza etmiştir. Akdeniz'deki kıyılarıyla denizci milletlerin ilgi odağı olurken, stratejik konumuyla da doğudan batıya ve batıdan doğuya doğru ilerleyen fetihlerin güzergahı olmuştur. Suriye, kutsal yerlere ulaşmadaki önemli konumu nedeniyle Hıristiyan, Musevi ve Müslümanlar için hayati bir yere sahip olmuştur. (Yıldırım, 2016: s. 27).

1.1. Tarihsel Süreci ile Rusya - Suriye İlişkileri

Rusya, Ortadoğu'ya yabancı bir ülke olmamıştır. Bunun nedeni Rusya'nın tanımına göre güneyinde bulunan Türkiye, İran ve Afganistan'ın Ortadoğu'da yer almasıdır. Aynı zamanda bulunduğu coğrafi konum nedeniyle hem bölge ülkeleri ile hem de müslümanlarla yakın ilişkiler kurmuştur. Rus Çarları, 1677-1917 yılları arasında Kafkasların ve Karadeniz'in kontrolü amacıyla Osmanlı İmparatorluğu ile 13 defa savaşmışlar, 1872 yılında Rus Donanması kısa bir süreliğine Beyrut'u işgal etmiştir (Kreutz, 2002: s. 50). 19'ncü yüzyılın başlangıcına kadar Rusya'nın Akdeniz'e serbest erişimine tek engel İngiltere olmuştur. İngiltere, Hindistan alt kıtasında sahip olduğu imparatorluğu korumak için, Rusya'nın Boğazları kontrolünü veya Akdeniz ile Basra Körfezi arasındaki karayolu hakimiyetini engellemek için karardır. Bununla birlikte İstanbul, İstanbul Boğazı ve Çanakkale Boğazı, Çar'ın dış politikasının temel hedefi olarak kalmıştır (Rubinstein, 2006: s. 77).

I. Dünya Savaşı süresince Osmanlı egemenliği altındaki Suriye ve Irak'ın paylaşılması için yapılan Sykes-Picot Antlaşması Anglo-Fransız anlaşması gibi görünse de Rus Dış İşleri Bakanı Sergei Sazanov Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımında yer almıştı. Dolayısıyla bu gizli antlaşmalarda Rusya'ya da Boğazların sözü verilmişti. Ancak 1917 yılında meydana gelen Bolşevik Devrimi sonrasında Sovyet Rusya, Çar tarafından yapılan antlaşmaları geçersiz kılmıştır (Trenin, 2018: s. 17). Eğer devrim olmasaydı sözkonusu

erişimi olan, denizden uzak, kara ile çevrili bir bölgedir. "Dünya Adası" sadece Doğu Avrupa'nın açık ovaları üzerinden gelen kara saldırılarına karşı savunmasız olduğu için bu bölgenin kontrolü ile "Dünya Adası/Kalpgah" (*Heartland*) denizden gelecek saldırılara karşı erişilmez hale geleceği için bu bölgede hakim olan önce bölgenin sonra dünya hakimiyetini garanti altına alacağı ifade edilmiştir. Mackinder'in teorisi Mahan'ın "Deniz Egemenlik Teorisi" ile çelişmekteydi. Tanım için ayrıca bkz.: "Heartland". Britannica. <https://www.britannica.com/science/region-geography/02.03.2021>.

² "Kenar Kuşak" (*Rimland*) ismiyle Nicholas J. Spykman tarafından tanımı ve kapsamı verilen bu bölge; Doğu Avrupa'dan başlar, Türkiye, İran, Pakistan ve Çin'i de içine alarak Doğu Sibirya'ya kadar uzanan ve Kara ile Deniz güçleri arasında konumlandırılabilir bir coğrafyayı içermektedir. Eski Dünya'ya ya da "Kenar Kuşak" a hakim olan güç, Avrasya'ya hakim olur. Avrasya'ya hakim olan ise Dünya'ya hakim olur. Spykman'ın "Kenar Kuşak Teorisi", Mackinder'in "Dünya Adası/Kalpgah" teorisini eleştirmektedir.

antlaşmaya göre İstanbul ve Çanakkale Boğazları ile Doğu Anadolu Bölgesi Ruslara verilecekti.

Suriye, 1920 yılına kadar bir ülke olarak mevcut olmamış ve bugünkü Suriye, Lübnan, Ürdün, Filistin ve İsrail'in bulunduğu topraklar tarihe Bilad-ı Şam olarak geçmiştir. Bu topraklar Osmanlı Devleti sınırları içindeyken 1916'da imzalanan Sykes-Picot paylaşım antlaşması gereğince Suriye ve Lübnan Fransa'nın, geri kalan topraklar ise İngiltere'nin mandasına girmiştir (Yılmaz, 2020: s. 96). Lenin ve diğer Sovyet Liderler, Doğu'nun Müslüman emekçilerini emperyalist sömürgeci zalimlere karşı savaşta onlara katılmaya çağırmıştır. Bir süre Moskova'da Dışişleri Bakanlığı'na paralel olarak görev yapan Komintern, Avrupanın sömürgeci kurallarının altını oyma işinde Ortadoğu'daki Komünist partileri desteklemeye başlamıştır (Trenin, 2018: s. 17).

Ekim 1917 Devrimi'nden sonra Bolşevikler farklı bir ideoloji benimsemiştir. Lenin tarafından imzalanan bir bildiri "Arapların tüm Müslümanların olduğu gibi kendi ülkelerinin sahibi olmaya ve kendi geleceklerine kendilerinin istedikleri gibi belirlemeye hakları olduğu" ifade edilmiştir. Takip eden Stalinist dönemde, politik problemler, Avrupa ve Uzakdoğu'da devam eden savaşlar ve milli bağımsızlık hareketlerinde gelişen değerleri reddetmesiyle Ortadoğu ile ilişkiler 1950'lerin ortalarına kadar uzun bir süre dondurulmuştur. Kruşçev'in başa gelmesi ve Mısır Devlet Başkanı Cemal Abdül Nasır'ın siyasi dönüşü ile SSCB'nin Ortadoğu'daki politik ve askeri varlığı için yeni bir dönem açılmıştır (Kreutz, 2002: s. 50).

Fransa, İkinci Dünya savaşı sonrasında bölgeden çekilirken 1946'da Suriye Cumhuriyeti'nin kurulmasını da sağlamıştır. Suriye Cumhuriyeti bağımsızlığını kazanır kazanmaz 1 Şubat 1946'da SSCB ile gizli bir antlaşma imzalamıştır. Aslında Uluslararası arenada Suriye'ye Sovyetler Birliği tarafından diplomatik ve politik destek sağlanacağı ve ülkenin milli ordusunun kurulması için Sovyet askeri yardımı yapılacağını belirtilen gizli antlaşmanın Suriye'nin bağımsızlığını kazanmadan önce yapıldığı ifade edilmektedir (Aghayev and Katman, 2012: s. 2067; Manlove, 2018: s. 3). İkinci Dünya Savaşı sonunda Suriye Fransa'dan ayrılarak tam bağımsızlığına kavuşmakla birlikte, çok uzun bir süre Suriye siyasi istikrara kavuşamamıştır. 1945-1949 arasında nisbeten sakin geçen Suriye'nin siyasi hayatı, 1949'dan itibaren tekrar kaotik bir ortama girmiştir. 1949-1953 yılları arasında Suriye'de üç defa hükümet darbesi, 21 kabine değişikliği olmuş ve bu arada iki defa askeri diktatörlük kurulmuştur (Armaoğlu, 2019: s. 506).

Edip Çiçekli 25 Şubat 1954'de askeri bir darbe sonrası iktidardan indirilmiştir. Bu tarihten sonra Suriye'nin siyasi hayatında, 1955'ten itibaren antiemperyalist söylemi olan Nasır'ı destekleyen Baas Partisinin ağırlığı hissedilmeye başlamıştır. Nasır'ın Bağdat Pakti'na³ cephe alması, silah alışverişi ve İsrail'e karşı caydırıcı mesaj verme amacına

³ Şubat 1955 yılında - şimdiki adı CENTO (*Central Treaty Organization*) olan - ABD desteğiyle kurulan, Batı ekseninde yer alan İngiltere, Türkiye, Irak, Pakistan tarafından oluşturulan ve Sovyetlerin Orta Doğu'da güçlenmesini önlemek için karşılıklı savunma/güvenliği sağlama amacıyla tesis edilen kuruluş. Suriye Batı karşıtı politikaları ve hakim olan siyasi/ideolojik görüş sebebiyle bu pakta üye olmaktan kaçınmış; bu durum Suriye'yi Sovyetlerin gözünde potansiyel müttefik haline getirmişti. Nitekim Kasım 1955'te Moskova'da iki ülke kapsamlı bir ticaret anlaşması imzalamıştır: Kelkitli, 2016: s. 361.

binaen Sovyetler'e doğru kayması, Baas ile Nasır'ın münasebetlerinin gelişmesine yol açmıştır (Armaoğlu, 2019: s. 506; Aghayev and Katman, 2012: s. 2066-2067; Mercan, 2016: s. 241; İnce, 2017: s. 271). 1956 yılında meydana gelen Süveyş bunalımı ile Fransa ve İngiltere'nin Mısır'a saldırılarının sonucu Suriye ile Mısır daha çok birbirine yaklaşmış, bunun yanında Arap dünyasında hem Batı aleyhtarlığını ve hem de sol akımların tesirini artırmıştır. Suriye'de 1956'da komünizme sempati duyan Savunma Bakanı Halit El-Azm ve Genelkurmay Başkanı Fransız Komünist Partisi üyesi Albay Afif-El Bızri döneminde SSCB ile yakın ilişkiler oluşturulmuştur.

Suriye siyasi tarihinde pek çok kez ordunun yönetime el koyması durumu yaşanmış, bunu farkedene Batılı güçler bunu kullanmış, bu durum da Suriye hakkında "Batı Karşıtlığı"nın oluşmasına yol açmıştır. İşte bu noktadan hareketle Sovyetler buradaki fırsatı kullanmıştır. Ancak komünizm ideolojisini yaymak için doğru ya da yeterli işçi kitlesine sahip olmayan Suriye'de onun yerine Sovyetler, ABD'ye karşı menfaati gereği antiemperyalist söylemleri desteklemiştir. Bu söylemler ciddi taraftar toplamış, "Batı karşıtlığı"nın oluşmasında belirleyici olmuş, nihayetinde Suriye siyasi hayatına kalıcı etkisi olmuştur. 1950'li yıllarda ordu içinde Nasırcı-Baasçı-Komünist fraksiyonlar yer almıştır. 1943 yılında Arap Milliyetçisi ve sosyalist söylemleriyle öne çıkan Selahattin Bitar ve Michael Eflak tarafından kurulan Baas Rejimi Suriye'de 60'lı yıllardan itibaren etkisini giderek arttırarak Baas ideolojisini Suriye'nin resmi yönetimine taşımıştır (Robby, 2020: s. 18-20; İnce, 2017: s. 271-275). Esasen bu noktada Baas taraftarı olanların halkı temsiliyet bakımından çoğunluğu değil, azınlığı temsil etmesi, başka bir deyişle yönetimdeki temsiliyete ilişkin demografik dağılım, Suriye bağımsızlığını kazanmadan önce uygulanan Fransız politikasına (Robby, 2020: s. 11; İnce, 2017: s. 265 – 266; Mercan, 2016: s. 243) işaret etmektedir.

1963 darbesi sonrasında Baas partisi'nin yönetimi ve askeriye kontrol altına alınmasıyla, yeni yönetim Sovyetler Birliği ile ilişkilerini geliştirmek istedi. Başlangıçta iki ülke arasındaki şüphe Sovyetlerin Arap Sosyalizmi'ne olan güvensizliğine dayanıyordu. Bu güvensizlik Marksist doktrin Suriye Kongresinde yer alınca değişti. Sovyet desteğinin ilk zamanlarında yardımlar, politik ve ekonomik merkezliydi, ancak Suriye'nin politik durumu ve iklim Sovyetlerin kafasını karıştırdı (Manlove, 2018: s. 4).

İkinci Dünya Savaşı sonunda, Ortadoğu, Sovyet dış politikası için yüksek öncelikli bir yer olmamasına rağmen, Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri arasındaki Soğuk Savaşın, ilk ve en somut belirtilerinin görüldüğü yer olmuştur (Rubinstein, 2006: s. 80). Sovyetler Birliği Ortadoğu jeopolitiğine ilk adımını attığında Moskova, Filistin'in bölünmesi ve İsrail'in kurulmasında en kuvvetli destekçi olmuştur. 1948'de Sovyetler Birliği Musevi Devletini çok hızlı bir şekilde tanıdı. Stalin'in amacı bir çok bağımsız Arap Devleti üzerinde *de facto* kontrol uygulayan İngiliz İmparatorluğu'nu zayıflatmaktı. Stalin aynı zamanda İsrail'in kutsal topraklarda "sosyalizmi inşa edeceğini" ümit etmekteydi (Trenin, 2018: s. 20). Sovyetler Birliği o tarihlerde kendini engelleyebilecek ülkelerin gücünü direk karşısına almadan bu şekilde politikalarla zayıflatmaya çalışıyordu.

1950'lerde Genel Sekreter Kruşçev'in yönetiminde Ortadoğu'ya yönelik Sovyet Politikası Stalin döneminden farklıydı. Yeni strateji, gelişmekte olan ülkeleri Sovyet Ekonomik ve Politik etkisi altında toplamaya yönelik inisiyatif almaya odaklanmıştı

(Manlove, 2018: s. 3). Nitekim 1946'da Suriye'nin bağımsızlığını kazanır kazanmaz Sovyetler ile başlayan ilişkiler 50'li yıllarda Suriye'de Batı karşıtı ve milliyetçi düşüncelerin yükselmesi ile birlikte ivme kazanmıştır. 1954 yılında Çekoslovakya ile yapılan askeri anlaşma ile Suriye; bir Doğu Bloğu ülkesi ile anlaşma yapan ilk Orta Doğu ülkesi olmuştur. O dönemde yönetimde yer alan seküler Baas rejimini Sovyetler kendi yönetimine daha yakın görmektedir. Bundandır ki Golan'a göre, stratejik müttefiklik açısından Mısır daha kazançlı görülmesine rağmen Orta Doğu politikalarında Suriye daha öncelikli bir konumda değerlendirilmiştir (Golan, 1990: s. 141-142).

Dekolonizasyon, Avrupa İmparatorluklarını sona erdirdi ve dünya sahnesinde yeni bağımsız hareket eden ülke sayısını artırdı. Sovyet liderleri, Arap Doğusu'nda (Güney Asya ve Afrika'da olduğu gibi) bugüne kadar sadece Batı Avrupa'ya açık kolonyal alanlara SSCB'nin girişini kolaylaştıracak ciddi bölgesel anlaşmazlıklar olduğunun farkına vardı (Rubinstein, 2006: s. 82).

Batı "kapitalizm"ni hatırladıklarından daha uzun bir süre tecrübe ettikten sonra, Arap ülkelerindeki birçok bölgesel elit, yardım ve gelişime alternatif bir model olarak "sosyalizm"e -bir süre Sovyetler Birliğine- başvurdu. Moskova antikomünist bildirimleri kabullendi ve devletler arasındaki ikili ilişkilerin kuvvetlendirilmesine odaklandı. Başkan Hafız Esad'ın küçük, tamamiyle destekçi komünist bir partiyi tolere ettiği Suriye'de, Sovyet yönetimi, Esad'ı kızdıracak ya da müttefiğini ABD'ye yaklaştıracak herhangi uygunsuz bir girişimden dikkatli bir şekilde kaçındı (Rubinstein, 2006: s. 82-85). Gerçekte Hafız Esad'ın da Sovyetler ile yakın ilişkileri devam ettirmek için geçerli sebepleri vardı (Aghayev and Katman, 2012: s. 2067). Fakat aynı zamanda SSCB'nin de Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerinde ideolojik olarak komünizm ve sosyalizm'den vazgeçerek, ABD'nin kendini çevreleme politikalarına karşı olarak Pragmatik bir yaklaşımı kullandığını görüyoruz. Burada Suriye ve Rusya'nın yakın müttefikliğe dayanan ilişkilerini hem tarihsel süreçteki jeostratejik ve siyasi zorunluluk yaratan şartlar sebebiyle hem de karşılıklı menfaat anlayışına oturttuklarını değerlendiriyoruz.

1980'in ikinci yarısına kadar takip eden on yıllarda SSCB ve Doğu Avrupalı müttefikleri Arap Milleti'nin ülküsünü, pratikte milli bağımsızlık hareketi gayretlerinin ekonomik ve sosyal gelişime yönelik tüm cephelerinde desteklemiştir. Cezayir, Irak, Suriye, Libya, Güney Yemen ve korunması en güç Filistinliler ile ayrı ayrı diplomatik, ekonomik ilişkileri olmuş ve hatta Sovyet Bloku ülkelerinden onları Batı'nın direk müdahalesi ve ortadan kaldırmasına karşı korumak için askeri yardım istemişlerdir (Kreutz, 2002: s. 51; Mercan, 2016: s. 251; Agahayev and Katman, 2012: s. 2066-2068). Bu dönemde Suriye'de özellikle Hafız Esad döneminde dış politikada yürütülen pragmatist ve denge siyaseti çerçevesinde benzeri durumun "karşılıklı çıkarlar" doğrultusunda devam ettirildiği ifade edilmektedir (Aktaran: Mercan, 2016: s. 251).

Hafız Esad tarzı baskıcı - otoriter yönetimler kendi rejimlerinin bekası için "dış tehdit algısı oluşturma ve rejimi güçlendirme/meşrulaştırma" yolu kullanır (Mercan, 2016: s. 245). Aslında otoriter yönetimlerde gerek iç gerekse dış siyasette liderin özellikleri ve algısı ciddi oranda belirleyici olabilmektedir. Bu noktada Suriye gibi çok farklı mezheplere veya ideolojilere sahip halkın olduğu yerlerde bireyin güvenliği yerine devletin güvenliği öncellenmekte; halkı liderin etrafına toplayarak konsolide etmenin yolu halka "ortak

düşman" göstererek, rejimin bekasının sağlanmasıdır. Bunun da en etkili araçlarından biri liderin "güvenlik bunalımı" "*securitization*" yaratmada kullanılan retorik'ten (*speech acts*) faydalandığı "dış tehdit algısı" yaratmadır (Buzan and Waeuver et al., 1998: s. 25 vd.). Suriye örneğinde bunu; otoriter rejimin dönemselsel olarak dış siyasette sorun yaşanan ABD - Batı, İsrail'e yönelik olarak ABD - Batı veyahut İsrail karşıtlığını iç siyasette kullanması şeklinde yorumlamak mümkündür.

Sovyetler Birliği'nde 1985 yılında Gorbaçov'un iktidara gelmesiyle başlayan Perestroyka Dönemi, Sovyet dış politikasına yeni bir bakış getirmiştir. "Yeni Politik Düşünce" adı verilen bakışla hem Amerikan süper gücü ile Soğuk Savaşı bitirmeyi, hem de Sovyet ekonomik problemlerini azaltmaya çalışmış, Gorbaçov ve danışmanları daha iyi bir Sovyet-İsrail ilişkileri arayışına girmiş ve daha radikal Arap rejimleri ve Filistin'e olan desteği sınırlandırmıştır (Kreutz, 2002: s. 51; Kelkitli, 2016: s. 363). 1990-1991 yıllarında süren Irak-Kuveyt krizinde ve Basra Körfezi'ndeki İkinci Savaş'ta Sovyetler Birliği, Amerika'yı desteklemiştir. Ancak dağılan Sovyetler Birliği daha kuvvetli bir pozisyon alamamıştır.

1.2. Tarihsel Süreçte Bölgede ABD'nin Rusya'ya "Karşıt Güç" Olması Bağlamında Suriye Perspektifi

ABD'nin Orta Doğu'daki etkinliğinin II. Dünya Savaşı sonrası Truman doktrini ile başladığı söylenebilir. Başkan Truman bu doktrinle birlikte bölgedeki Sovyet yayılmacılığını ve komünizmi önlemek için "Çevreleme Politikası"nu başlatmış aynı zamanda bölgedeki enerji kaynaklarına erişimin korunması ve İsrail devletinin kurulması ve korunması hedefleri hayata geçirilerek bölgedeki İngiliz politikalarının yerini Amerikan politikası almaya başlamıştır (Quandt, 2006: s. 59, 61; Gürson, 2016: s. 101) .

Sovyet dış politikası, Büyük Güçler mücadelesinde Orta Doğu dengelerinin belirlenmesinde temel unsur olarak yer almıştır. Ancak burada yer alırken ABD'yi direk olarak karşısına almaktan sürekli olarak çekinmiş, onu kızdıracak, kendine cephe aldırarak pozisyonlara girmemeye gayret etmiştir. Nitekim Orta Doğu krizinin esas nedeni olarak gösterilen Arap - İsrail uyuşmazlığı, Sovyet yaklaşımına göre, esasında İngiltere ve ABD'nin ortaklaşa politikalarının sonucudur. Bir başka ifade ile Londra'da hayata geçirilen Balfour Deklarasyonu ile Orta Doğu'da Filistin toprakları üzerinde bağımsız İsrail Devleti'nin kurulmasını planlayarak, İngiltere emperyalist çizgisini devam ettirmiştir. Ancak, İngiltere, II. Dünya Savaşı sonrası uğradığı güç kaybı neticesinde bölgedeki yerini ABD'ye bırakmıştır (Sicker, 2000: s. 1 - 15). Gerçekten, Başkan Truman 1948'de İsrail Devleti'nin kurulmasına büyük destek vermiştir. Bununla birlikte, İngiltere'nin Orta Doğu'da kurmayı planladığı Bağdat Paketi sonuçta başarıya ulaşamamıştır (Manlove, 2018: s. 3; İnce, 2017: s. 271; Caşın, 2015: s. 530).

Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu ve Akdeniz'deki etkisinin, 1956'daki Süveyş Krizi ile onu takiben 1967 Arap-İsrail Savaşı sonrası artarak büyüdüğü görülür. ABD'nin İsrail'i desteklemesine karşılık Mısır, Sovyetler'e yakın durarak bir "karşı denge" politikası yürütmüş böylece o dönemde en fazla Sovyet yardımı alan Varşova Paketi dışı ülke haline gelmiştir. Sovyetler Birliği gösterdiği desteği karşılığı Mısır'dan askeri üs ayrıcalığı ve Sovyet uçakları için açık hava sahası imtiyazı edinmiştir. Sovyetler bu dönemde Batı karşıtı yönetimlerin iktidara geldiği Irak, Suriye, Kuzey Yemen ve Cezayir'de oluşan fırsatı da

değerlendirerek bu ülkeler ile olan ilişkilerini de geliştirmişti. 1962'de -de günümüzde Suriye'deki Tartus üssü ve burası üzerinden Rusya Federasyonu donanmasının edindiği Doğu Akdeniz mevcudiyetine bağlı olarak kurduğu gibi - Karadeniz Filosu'na bağlı bir Akdeniz donanma gücü oluşturarak, Ortadoğu'daki askeri varlığını daha etkin hale getirmişti. Sovyetlerin Mısır'da kurduğu askeri üs Sovyetler Birliği'nin Akdeniz coğrafyasında kurduğu ilk üssü olmuştur. Sovyetler bu üslerin yardımıyla uçak ve gemilerinin, Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'da gerçekleştireceği hareketlara yönelik, kullanımı ve desteklenmesi anlamında hem stratejik hem de lojistik açıdan kolaylık sağlamış olmaktadır (Erşen, 2019: s. 60).

Bu dönemin başında, 1956 yılına kadar ABD, resmi olarak katılmasa da, desteklediği Bağdat Paketi üzerinden bölgede Mısır ve İsrail'in yakınlaşmasını beklemiş, belirli oranda destek sağlamış fakat Nasırizm (Özalkan, 2018: s. 6)⁴ hareketi ve Süveyş Krizi sonrası önce Mısır ile sonrasında da Nasırizm'in ve Sovyet etkisinin ciddi oranda taraftar bulduğu Suriye ile ilişkiler bozulmuş hatta ABD yönetimi tarafından (1957 Ocak - Eisenhower Doktrini)⁵ bu ülkeler hedefe konmuştur (Quandt, 2006: s. 63).

1970'lerin başlarında Amerika Merkezi Haber Alma Teşkilatı (CIA) Akdeniz'de Sovyet Deniz Kuvvetleri varlığını rapor etmeye başlamıştır. 1973 Haziran ayında bir CIA raporu "Norveç ve Doğu Akdeniz Denizleri'nde ve Kuzey Batı Pasifik Okyanusunda Sovyet Deniz Kuvvetleri faaliyetlerinin Donanma varlığı görevlerine karşı gövde gösterisi olduğu" ve SSCB'nin en yeni ve en iyi silahlanmış gemilerinin bu alanlarda hareket yaptığını" ifade etmiştir. Bu alanlarda yapılan tatbikatlar " ana görevin ABD 6'ncı Filosuna ait uçak gemileri ve denizaltılarına karşı olduğunu" ve "ikinci görevin NATO gemilerini sorgulama" olduğunu ifade etmiştir (Manlove, 2018: s. 4).

1970 yılında Nasır'ın ölümü sonrasında 1972 ortalarında, Enver Sedat'ın 15,000 Sovyet danışmanı ülkeden kovması ABD'ye doğru yapılmış bir hamle olsa da dönemin ABD yönetimi olan Nixon ve Kissinger için yanlış bir zamanlama olduğundan bahsetmek gerekir. Quandt, 1973 tarihli İsrail - Arap savaşı (Mısır ve Suriye'nin başı çektiği Arap ittifakı) ABD & Sovyet ilişkilerine olumsuz şekilde yansımış fakat Mısır'ın uzun dönemli müttefiği Sovyetler ile ters düşmüş olmasının, ABD diplomasisine yaratıcı şekilde ilerlemek için fırsat yaratan bir durum olduğunu ifade etmektedir (Quandt, 2006: s. 67).

Soğuk Savaş dönemi süresince Suriye'nin süper güçlerle ilişkileri bölgesel güvenlik kaygıları çevresinde şekillendi. ABD ve SSCB için Orta Doğu kendi küresel rekabetleri için bir "satranç tahtası" işlevi görmekteydi. İsrail ve Suriye, kendi amaçlarını gerçekleştirmek

⁴ Arapları tek çatı/devlet altında toplamaya çalışan "Arap - Ulus devlet ideali" "Arap Milliyetçiliği" şeklinde Kral Faysal ve Satı el-Husri öncülüğünde Irak'ta kurulmaya başlanıp; Cemal Abdül Nasır liderliğindeki hareket "Nasırizm" ismiyle Mısır'da doruk noktasına ulaşmış ve Irak'ta Saddam Hüseyin'in son teşebbüsleri ile sona eren hareket.

⁵ Ocak 1957 tarihinde ABD Başkanı Dwight D. Eisenhower tarafından duyurulan ve aynı yılın Mart ayında Kongre tarafından onaylanan doktrin. Bu doktrine göre; Sovyetler ve bu bağlamda Komünizm tehdidine karşılık başka bir devletin toprak bütünlüğü, siyasi bağımsızlığı tehlikeye düştüğü zaman, Amerikan ekonomik yardımı veya doğrudan Amerikan Askeri güçlerinin yardımını isteyebilme olanağı sağlanmaktaydı. "Eisenhower Doctrine, 1957". Milestones 1953 - 1960. Office of the Historian. Erişim: 02.03.2021, <https://history.state.gov/milestones/1953-1960/eisenhower-doctrine>.

için bu güçler arasındaki rekabeti kullandılar (Güner, 2016: s. 266-267; Gürson, 2016: s. 102). Belirtmek gerekir ki, Buzan'a göre 4 ya da 5 alt güvenlik yapısının “*sub-complexes*” (Körfez, Arap - İsrail, Libya, Kuzey Batı Afrika...) her biri bağımsız olmasına rağmen birbirleri ile olan ilintileri sebebiyle oluşan Orta Doğu süper güvenlik yapısından “*Middle East super-complex*” kendi deyimiyile “*tuhaf*” sonuçlar çıkabiliyor. Buna örnek olarak ise bu coğrafyada Körfez alt güvenlik yapısına tasniflenen ve İsrail - Arap savaşında müttefik olan Irak ile Suriye'nin ABD ve Rusya tarafında saf tutan ve genelde birbirlerinin aleyhine politika üreten ülkeler olmalarıdır (Buzan, 1983: s. 126).

Sıfır toplamı oyun “*zero-sum game*” mantığında Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'da güçlü bir Suriye'yi kendi yanında görmek istediğinin farkına varan Hafız Esad, bundan yararlanmış; Sovyetler Birliğinden çok sayıda yardım alarak ordusunu güçlendirmiş ancak hiçbir zaman komünist felsefeyi benimsememişti (Gürson, 2016: s.102). Nitekim bu durum aynı zamanda, uluslararası çerçevede, devletlerin birbirine karşı olan kaçınılmaz ve realist perspektif açısından da bir o kadar makul şekilde - iş birliği olduğu durumda dahi - “*güvensizliğini*” (Morgenthau, 1993: s. 29 vd.) göstermektedir.

1978 yılının Mart ayında İsrail ordusunun Güney Lübnan'ı işgal etmesi ve Lübnanlı Hristiyan militanların ülkedeki Suriye birliklerine düzenledikleri saldırılar sonucu, çevresinin sarıldığını düşünen Hafız Esad, 1980 yılında Sovyetler Birliği ile “*Arkadaşlık ve İşbirliği*” antlaşmasını imzalamıştır. Fakat Sovyetler'in 1980'lerin sonuna doğru çöküşe geçmesi Hafız Esad'ı bölgedeki güç dengelerini tekrar gözden geçirmeye itmiş, ABD ile olan ilişkilerini yeniden gözden geçirmeye zorlamıştır. George H.W. Bush'un da Suriye ile iyi ilişkiler geliştirme niyeti, iki ülke arasındaki ilişkilerin yeniden düzelmesini sağlamıştır (Gürson, 2016: s. 104). Nitekim takip eden süreçte bölgede o zamana kadar taraf ülkelerce izlenen politikalar açısından sürpriz denilebilecek gelişmeler yaşanmış; İsrail ve Suriye arasında ABD'nin de dahil olduğu uzlaşma zemini için yollar aranmış, doğrudan başarılı sonuç elde edilemese de 1993 ve 1995 - 1996 yılları arası taraflar tekrar biraraya gelmiş, uzlaşma için genel prensiplere varmaya çok yaklaşmışlardır. Bu süreçte Clinton tıpkı Carter'ın İsrail - Mısır arasında yaptığına benzer arabulucu “*intermediary*” rolü üstlenmiştir (Quandt, 2006: s. 71). Dolayısıyla 1970'lerin başı - 1973 İsrail - Arap savaşı ile kesintiye uğramış olsa da - Sovyetlerin çöküşünü takip eden 1980'lerin sonu ve “*tek kutuplu*” 1990'lar boyunca Suriye yönetiminin bölgedeki güç dağılımına göre belirlediği dış politikadaki eksen kayması ile beraber, bu dönemde ABD - Suriye ilişkilerinin olumlu seyrettiği gözlemlenmektedir.

1987'den önce Gorbaçov'un Prestroyka ve Glasnost politikalarının Orta Doğu'ya yansımaları, Esad ve Suriye dış politikası üzerinde daha fazla gözle görülür hale gelmiştir. Gorbaçov'un Sovyet dış politikasında ABD ile çatışmaksızın çıkarların denge politikası çerçevesinde gerçekleştirilmesine geçilmesiyle beraber, Suriye'ye verdiği desteği azalmıştır (Golan, 1990: s. 261 - 265; Orhan, 2018: s. 89 - 92; Gürson, 2016: s. 128).

Suriye, Sovyet askeri yardımına ve desteğine en çok ihtiyacı olduğu dönemde dahi Suriye'nin çıkarları söz konusuysa, Sovyetlerin zararına politikalar yürütmekten çekinmemiştir. Bu bağımsız duruşun en iyi örneği de Lübnan'da yaşanmıştır. Suriye ile Sovyetler arasındaki gerilimlerin asıl nedeni Esad'ın pragmatik yaklaşımıdır. Esad, pragmatik bakış açısı doğrultusunda, ABD ve Batılı ülkelerle de iyi ilişkiler geliştirerek

bazı fırsatlar yakalamaya çalışmıştır (Gürson, 2016: s. 134). Körfez savaşı sırasında Suriye'nin ABD'ye karşı izlediği "*bandwagon*" siyaseti (Karl P. Mueller et al., 2017: s. 8) bu türden pragmatist yaklaşıma örnek verilebilir.

Suriye, Mısır'da Enver Sedat'ın 1970 yılında cumhurbaşkanlığı görevine gelmesiyle eksen değiştirip ABD ile yakınlaşması, ekonomilerinde liberalleşme politikası başlatması ve ülkedeki yaklaşık 15.000 Sovyet danışmanını kovması sonucunda, 1970'lerin başlarından itibaren Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'daki tek ve kilit müttefiki haline gelmiştir. Suriye Cumhurbaşkanı Hafız Esad birçok kez Moskova'yı ziyaret etmiş Sovyetler Birliği ile askeri yardım ve teknik işbirliği konularında önemli antlaşmalar imzalamıştır (Quandt, 2006: s. 67; Kelkitli, 2016: s. 362).

Tipik olarak, Kuveyt Emiri Mubarek al Sabah 1901 yılında Rusya koruması altına geçmek istediğinde, bu istek esas olarak Rusya'nın bölgede Büyük Britanya'nın tepkisini çekmemek istemesi nedeniyle red edilmişti (Kreutz, 2007: 123). Aynı tutum, tereddüt ve kontrollü hareket tarzı, Sovyet döneminde de takip edilmekteydi. Orta Doğu, Sovyet retoriğinde öncelikli jeo-stratejik ve jeo-ekonomik önemini ve ayrıcalıklı yapısını Moskova için korumuştur. Buna ilaveten Kremlin çeşitli Arap Devletleri ile Baas ideolojisine yeri geldiğinde hamilik yaparak, Filistin'de İngiliz Mandasının son döneminde ve bağımsız İsrail Devleti'nin erken döneminde Haganah ve devamında Ben Gurion yönetimi ile kurduğu yakın ilişkiler döneminde Batı Dünyasını yeni kolonizasyon faaliyetleri nedeniyle suçlayarak Arap Dünyası ile kurduğu iletişimi arttırarak devam ettirmiştir (Sicker, 2000: s. 213-215). Tekrar incelendiğinde, bu hamleler bölgede İngiliz ve Amerikan varlığına karşı koymak için bölgesel statükoyu doğrudan veya dolaylı bir şekilde değiştirmek için değil ancak dolaylı bir gayret olarak görülmeli. Bu tür bir Sovyet manevrasının Irak, Suriye ve Mısır'da Arap Milliyetçiliğinin yüksek dozda üçüncü dünya sosyalizmi ile karışımı olan Baas ve Nasır politik hareketlerinin yükselişi sırasında yapılmış olması "dikkat çekici" şekilde bir tesadüften daha fazlasıdır (Dawisha, 2016: 139).

Yukarıda bahsi geçen rejimler, Orta Doğu'da Sovyetler Birliği ile hem dostluk veya Kremlin'in belirli oranda "uydusu" olarak yakın ilişkiler kurmuşlardır. Bu gerek ideolojik gerekse ekonomik yardımlar veya askeri patronajlık süresince Moskova'nın bölgede Batı varlığını zayıflatmak için mükemmel fırsatları olmasına karşın, Sovyetler Birliği Orta Doğu'da mevcut ihtilaflara ilişkin tansiyonu daha yüksek seviyelere çıkarmak istemedi. Aksine, Sovyet yaklaşımı kendi etki alanını oluşturmak yerine temel olarak Birleşik Devletler ile Arap Devletleri arasındaki bağları zayıflatmaya odaklandı. (Allison, 2009: s. 147-160).

Osmanlı döneminde Güney Suriye olarak bilinen topraklarda bir İsrail devletinin kurulmasından başlayarak bu devletle ardı sıra yapılan savaşlarda kaybedilen topraklardan dolayı İsrail, Suriye dış politikası açısından "öncelikli bir tehdit unsuru" şeklinde algılanmaktadır. Suriye İsrail'e karşı politikasında askeri ve mali yardım aldığı Sovyetler Birliği'ne dayanmış ve Sovyetler'in bölgedeki en önemli müttefiklerinden biri haline gelmiştir. 1967'den itibaren Sovyetlerden aldığı silahlarda büyük bir artış olan ve gayri safi milli hasılasının yaklaşık olarak %20'sini savunma harcamalarına harcayan

Suriye, içeride istediği ekonomik gelişmeyi hiçbir zaman sağlayamamıştır ⁶(Arı, 2005: s. 468).

1980'li yıllarda Suriye, Sovyetler tarafından yoğun şekilde silahlandırılmaya devam eden bir ülke oldu. Ekim 1980'de imzalanan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması, askeri ve siyasal ilişkilerin güçlendirilmesini öngörmekteydi. Antlaşma yirmi yıl süreye sahipti ancak herhangi bir tarafın itiraz etmediği durumda beşer yıllık dönemler halinde uzayacağı ifade edilmişti. 1984'e gelindiğinde Suriye'de 13.000 Sovyet uzman ve danışmanın bulunduğu dile getiriliyordu. Ancak 1980'lerin sonlarında, Suriye Moskova'nın askeri alandaki yardımlarından tatmin olmadığını dile getirdi. Bunun da etkisiyle Şam yönetimi 1987'de bir karşı hamle ile aldığı kararla Moskova'ya yeni üsse yönelik kolaylık sağlamayacağını açıklamaktaydı. Sovyet uzman ve danışmanların sayısı da 3000 dolayına düşürülmüştü. Aslında bu süreçte Moskova'da Gorbaçov dönemi politikaları da Şam yönetimine destek konusunda çekimserdi (Golan, 1990: s. 280 – 281; Manlove, 2018: s. 8; Arı, 2005: s. 472). 1980'li yılların ikinci yarısını, her iki taraf açısından da araya bir "mesafe" koydukları, uzaklaştıkları sürecin başlangıcı olarak değerlendirmek mümkündür.

Putin'in devlet başkanı olması sonrası Rusya, Ortadoğu'ya bölge ülkeleriyle hızla artan ticaret ve diplomatik temaslarla, Batı tarafından dışlanan İran, Suriye gibi ülkelere sağlanan askeri ve siyasi destekle, Hamas ve Hizbullah gibi siyasi aktörlerle sürdürülen diyalogla yeniden "güçlü" şekilde dönmüştür (Erşen, 2017: s. 154). Burada Rusya ağırlıklı olarak Ortadoğu ülkelerine silah ticareti yapmakta, enerji konularında da kendi şirketlerine iş imkanı sağlamaktadır.

Arkady Ostrovsky kitabında Putin'in, Rusya'yı saldırgan ve askeri bir çevrimin tuzağına soktuğunu ve bir savaşın diğerini takip etmesinin şaşırtıcı olmadığı ifade ederken, Realizm ağırlıklı bir politika izlediğinin sinyalini vermektedir. Eylül 2015'de, Rusya Beşar Esad rejimini desteklemek umuduyla Suriye'yi bombalamaya başlamıştır. Bu eski Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı 1979 yılında işgalinden sonra askeri gücün yurtdışında ilk kullanımıydı. (Ostrovsky, 2015: s. 323). Bu çok önemli bir gelişmedir. Çünkü Rusya Federasyonu'nun sınırlarından uzakta icra ettiği ilk askeri harekattır.

Putin'in Suriye desteği geleneksel anlamda iki unsura dayanıyordu: gelişen ekonomi ve Rusya'nın Amerika'ya karşı koyması ile ölçülen uluslararası prestiji. Yani bir anlamda Rusya tek kutuplu düzenden çok kutuplu düzene geçildiğini ispatlamak istiyordu. Ekonomide gelirlerin düşmesi ve tüketimin azalmasıyla Rusya'nın jeopolitik ve askeri gücünü gösterme ihtiyacı çok büyüktü. Rusya askeri gücünü gösterirken aynı zamanda üretimini yaptığı silahların da hareket alanında etkilerini test ediyor ve alıcı ülkelere

⁶ Suriye'ye ait nihai güvenilir veriler SIPRI'de 1990-2010 arası kayıtlıdır. %24,3 ile %13,6 seviyelerinde değişmektedir ve 2003-2010 arası düzenli bir düşüş göstermiştir. Fakat ortalama olarak %20 tutarında seyrettiği söylenebilir. Dönemsel olarak yaklaşık bir değer ile +/- %5 değişkenlik göstermektedir. Daha detaylı analiz için son 10 yılın güncel ve güvenilir verileri gerekmektedir fakat özellikle son yıllarda yaptığı harcama ve bunun gayri safi yurt içi hasılaya olan oranını hesaplamaya yönelik, güvenilir veri olmadığı için kesin ifadeler kullanmak doğru olmayacaktır. Ancak Suriye'deki iç savaşın süresi, çatışmaların boyutu ve seyri, Rusya'nın Rejime askeri desteği (satış hacmi) göz önüne alındığında Suriye'nin hem askeri harcama miktarının hem de bu miktarın gayri safi yurt içi hasılaya oranının ciddi bir artış gösterdiğini tahmin etmek güç olmaz.

pazarlama imkanı buluyordu. Amerikan politikasının zayıf olduğu Suriye bu açıdan mükemmel bir fırsat sağladı (Doster, 2012: s. 59 - 62). Rusya resmi olarak IŞİD ile savaştığını beyan etti, ancak bombalar Batı tarafından desteklenen muhaliflerin bulunduğu sahalara düşüyordu (Ostrovsky, 2015: s. 323). Rusya, Suriye’de bulunma nedenini dünya kamuoyuna IŞİD’le mücadele olarak beyan etse de aslında esas amaç Suriye Rejiminin ve Rusya’nın bölgedeki varlığının ayakta kalmasıydı.

Rusya’nın bugünkü Ortadoğu stratejisinin en hayati amaçlarından birisi de Ortadoğu’da kendi müttefiki olacak, limanlarını ve üslerini kullanabileceği yeni “uydu” devletler ya da rejimler elde etmektir. Bu başka bir ifade ile kuruluş aşamasında İngiltere’yi güçsüzleştirmek için destekledikleri İsrail’in ABD’ye kaptırılmış olmasına da cevap olacaktı. Nitekim Rusya’nın bölgedeki manevraları, Suriye’nin artık bağımsızlığını ve birliğini korumaya çalışan bir ülke olması yerine, Rusya’nın “kendi İsrail’ini kurma” projesinin çalışması şeklinde yorumlanmaktadır (Arıboğan, 2017: s. 156). Suriye Rejimine yönelik ABD tutumu ise - reaktif şekilde düşünüldüğünde son derece makul, olası ve doğal olarak - tam ters yönde gelişmiş, “rakip/düşman”ına bu kadar yakın duran Suriye Rejimini John Bolton 2002 yılındaki konuşmasında “şer ekseninin ötesi” (beyond the axis of evil) olarak tanımlayıp “haydut devlet” (Güner, 2016: s. 273) olarak nitelendirmişti. İlerleyen süreçte ABD - Suriye ilişkilerine projeksiyon yapıp analiz edildiğinde yönetimler değişse ve zaman zaman ABD - Suriye yönetimleri arasında belirli bazı işbirlikleri ya da “yakınlaşma” beklenebilecek dahi olsa Suriye Rejimi’nin Rusya ile olan tarihsel stratejik müttefikliği ve Rusya’nın bölgede kalıcı olacağına dair verdiği güçlü mesajlar uzun vadede ABD ve Suriye arasındaki tansiyonun ancak geçici düşebileceğini, çatışma ve gerilimlerin belirli oranda kaçınılmaz olduğunu göstermektedir.

2. Rusya için Orta Doğu ve Suriye’nin Önemi

2.1. Günümüz Rus Dış Politikası

Mustafa Kibaroglu’na göre, Rusya’nın bire bir ABD ile, genel kapsamı itibarıyla NATO müttefikleri ile ilişkilerinin, bu ülkelerin kendisine uygulamakta olduğu ağır ve kapsamlı yaptırımlara bağlı olarak sıkıntılı bir sürece girmiş olduğu tahlil edilmektedir (Kibaroglu, 2017: s. 87). NATO’nun Doğu’ya doğru genişlemesi, Bulgaristan ve Romanya’nın NATO’ya girmesinin yanında Ukrayna ve Gürcistan’ın da girme girişimleri ile bu ülkelerde meydana gelen renkli devrimleri Rusya, Batı tarafından desteklenen ve kendisine yönelik tehdit şeklinde tanımlamış; 2014’de Kırım’ı ilhak etmiştir. Orta Doğu’da meydana gelen Arap Baharı’nı da renkli devrimlere benzeterek kendine tehdit olarak algılamıştır (Stepanova, 2016: s. 3).

Rusya’nın Batı karşısında uyguladığı politika sadece Ortadoğu ve Avrupa ile sınırlı değildir. NATO genel sekreteri Stoltenberg’in deyimiyle bugün, Rusya Federasyonu Asya, Güney Amerika ve Arktik gibi farklı coğrafyalarda da karşıt güçlerle mücadele etmektedir. Bakıldığında, Moskova bu mücadeleyi ABD ile kıyaslandığında çok daha sınırlı askeri imkanlarla devam ettirmektedir. Moskova bu mücadele içerisinde “bölgesel engelleme” konseptini “Area Denial” (AD) kullanarak, NATO’nun hareket kabiliyetini kısıtlama amacındadır. Bu kapsamda Rusya son yıllarda Akdeniz’de sürekli olarak savaş gemisi bulundurmakta, Suriye’de işlettiği Tartus Deniz Üssü’ne ilave olarak GKRY Limanını, Mısır Limanlarını kullanmakta, Batı ve Orta Akdeniz’de sancak varlık

göstermektedir. Son olarak Sudan'la anlaşma yaparak orada da bir deniz üssü kiraladığı bilgisi medyada yer almıştır. Bu son hamle, Rusya'nın mücadele alanının Akdeniz'le sınırlı kalmayacağına da bir kanıttır (Ateşoğlu - Güney, 2017: s. 74).

Nurşin ATEŞOĞLU GÜNEY'e göre, Rusya'nın 30 Eylül tarihinde IŞİD'e yönelik yürüttüğü hava hareketinde esas hedef, Temmuz 2015 tarihini takip eden süreçte sahada muhalif güçlere bölge kaybeden Esed rejiminin gücünü yeniden ayağa kaldırmaktır. Belirtmek gerekir ki, Moskova'nın Suriye politikası, Rusya'nın Suriye ve Ortadoğu'nun geleceği üzerinde etkili ve kalıcı olma yönünde planlar geliştirdiğini gösteriyor. Bunu bir noktada ABD'nin çevreleme politikasına karşı reaktif bir hareket olarak düşünmek yanlış olmayacaktır (Ateşoğlu - Güney, 2017: s. 78). Bu açıdan Rusya'nın Ortadoğu ve Suriye politikasını pragmatist yaklaşım çerçevesinde tarihsel süreçte iki alt başlığa ayırmak mümkündür.

2.1.1. Sıcak Denizlere İnme İsteği

Rus Çarı I.Petro (1689-1725), tahta geçmesinden itibaren ticaret için büyük limanlara sahip olunması ve sıcak denizlere inilmesi gerektiğini fark eden ilk kişi olmuştur. Zira I.Petro, devletin gelişmesi, dünya hakimiyetini ele geçirmesi için sıcak denizlere açılmanın ve ticareti geliştirmenin birincil öncelik olduğunu anlamıştır (Keleş, 2009: s. 90).

Rusların sıcak denizlere inme politikasının canlı tutulmasının Rusya'ya getirisi büyüktü. Hem ekonomik, hem dini, hem sosyolojik, hem de jeopolitik açıdan Rusya'nın ciddi kazanım potansiyeli mevcut idi. Bunu gerçekleştirmenin yolu ise menfaatlerinin önündeki engel Osmanlı Devleti'nin kaldırılmasından geçiyordu. (Derviş ve Devrisheva, 2015: s. 358).

1877-1878 Türk-Rus Savaşı sonrası imzalanan Ayastefanos Barış Antlaşması Rusya'yı Akdeniz ülkesine dönüştürüyordu. *"Ege Denizi'ne çıkan Bulgaristan vasıtasıyla Rusya da bir Akdeniz Devleti olabilecekti... Bayezid Şehri ve Eleşkirt Ovası da Rusların elinde kalacak olursa Ruslar için İskenderun Körfezi'ne giden yol açılmış olacaktı"* (Kurat, 1990: s. 87-88). Akdes Nimet Kurat, Boğazları ele geçirmeyi bir türlü başaramayan Rusların, İskenderun Körfezi'ne çıkma arzusu ile takip eden yıllarda onların Ermeni meselesine olan ilgisi arasında doğrudan bir bağ olduğunu ifade etmektedir: *"Rusya'nın Ermenilerle ilgilenmesinin en mühim amili, Akdeniz'e çıkması arzusundan neşet etmekte idi. "Boğazlar" vasıtasıyla Akdeniz'e çıkmakta mütemadiyen birtakım engellerle karşılaşan Rusya, Ermenistan sahasını elde ettiği takdirde, İskenderun Körfezi üzerinden Akdeniz'e çıkmak mümkün olacak ve İskenderun'da büyük bir Rus deniz üssü kurulabilecekti"* (Kurat, 1990: s. 212).

Dugin'e göre: "Kuzey ve Doğu'nun soğuk denizlerine çıkış, her ne suretle olursa olsun Güney ve Batının sıcak denizlerine çıkışla tamamlanmalıdır. Rusya, ancak bu durumda jeopolitik bakımdan "yetkin" olabilir." İşte bundan dolayıdır ki, çok sayıda Rus-Türk savaşları yapılmıştır:

Dugin; *"-ki, bunların meyvesini Türkler, ya da Ruslar değil, geleneksel üç imparatorluktan ikisini zayıf düşüren İngilizler toplamışlardır. Rusya'nın Güneye doğru hayati önemdeki son atılımı, SSCB'nin Afganistan'a başarısızca yayılması idi. Jeopolitik mantık mutlak olarak göstermektedir ki, Rusya oraya yeniden dönmeye mecbur kalacaktır. Ancak zorba bir cellattan ziyade güvenilir bir müttefik, koruyucu ve dost olarak dönmek daha uygun olacaktır. Güney ve batı*

sınırları, kıyı hatları haline geldiği zaman ancak, Rusya'nın kıtasal oluşumunun tamamlanmasından bahsedilebilecektir. Burada söz konusu olan hiç de fetihler, yayılmalar veya ilhaklar değildir. Yukarıdaki amacın gerçekleşmesi için, Avrupa ve Asya devletleri ile eşitliğe dayalı anti-Atlantikçi sağlam bir stratejik ittifakın ortaya çıkması bile yeterlidir. Sıcak denizlere çıkış, sadece kanlı savaşlarla değil, tüm kıtasal devletlerin jeopolitik menfaatlerine yararlı olacak şekilde makul bir yolla da elde edilebilir" (Dugin, 2004: s. 14) demiştir.

Ruslar uzun yıllar Akdeniz'e ulaşmanın dünyaya ulaşmak manası taşıdığını düşündüler. İstanbul ve Çanakkale boğazları bu açıdan stratejik öneme sahipti. I.Dünya Savaşında Rusların İngiliz ve Fransızlar ile gizliden gizliye akdettiği İstanbul Antlaşması'nın (1915) arkasındaki temel buydu. Belirtmek gerekir ki, 1914 yılında dahi Rusya'nın toplam ihracatının yarısına yakını, tarım ihracatının ise %90'ına yakını İstanbul&Çanakkale boğazlarından gerçekleştirilmekteydi. Tarih eğer gerçekleşmemiş olasılıklar yönünde alternatif bir seyir izleseydi ve 1917 Ekim Devrimi yaşanmasaydı bununla birlikte Ruslar I. Dünya Savaşının kazananlarından olsaydı, İstanbul ve Çanakkale boğazları için yapılması olası pazarlıklar şüphesiz Rusların menfaatlerine çok daha yakın seyrederdi . Bu açıdan bakıldığında aslında 2000'li yılların - 20. yüzyılda yaşananlar sebebiyle - yüz yıllık bir gecikme sonrası Rusya'nın Akdeniz'e inme politikasının zafere ulaştığı süreç olduğu analiz edilmektedir (Arıboğan, 2017: s. 156). Rusya, Suriye'deki iç savaşa "zamanında" müdahale ederek, Suriye Rejimini destekleyerek Tartus ve Lazkiye'de elde ettiği üsler sayesinde "Sıcak Denizlere İnme" hayalini Dugin'in de 2004 yılında belirttiği şekilde (Dugin, 2004: s. 14, 75, 177 vd.) gerçekleştirmiştir.

2013 tarihinde Rusya Savunma Bakanı Sergey Şoygu, Akdeniz Harekat Komutanlığı'nın kuruluşunu açıklamış; akabinde de "Akdeniz bölgesinin Rusya'nın ulusal çıkarlarına yönelik en önemli tehlikelerin merkezi olduğunu" net bir şekilde ifade etmişti. Söz konusu tehlikeleri yerinde karşılamak maksadıyla Akdeniz'de sürekli gemi bulduran Rus deniz gücüne lojistik destek amacıyla kullanılan Kıbrıs, Malta ve Kuzey Afrika'da İspanya'ya bağlı bir toprak olan Septe limanına ek olarak, artık Suriye'deki Tartus deniz üssü - hem lojistik hem de operasyonel anlamda - bu lojistik ağına merkezine konumlandırılmış oluyordu (Arıboğan, 2017: s. 157).

Tarih boyunca Rus İmparatorluğu coğrafi olarak olumsuz sebepler nedeniyle kuzeyden ve doğudan denizlere sınırlı olarak çıkış yapabildiğinden her zaman güneye Akdeniz'e yani sıcak denizlere inme isteği içerisinde olmuştur. Bunun nedenleri yukarıda da belirtildiği gibi ekonomik, dini ve siyasi olagelmıştır. Akdes Nimet Kurat'ın tespitine göre 1800'lerin sonunda dahi Ermenistan'ın alınıp üzerinden İskenderun Körfezi'ne inilerek bir Deniz Üssü oluşturulması fikri olduğunu (Kurat, 1990: s. 212) tespit ediyoruz. Günümüzde neden Rusya'nın Suriye'deki iç savaşa müdahil olup orada Tartus ve Lazkiye Üslerinde yer elde ettiğini Rus Kadim Paradigmasına bakınca daha iyi anlıyoruz. Esasen ilgili üsler Hmeymim Hava Üssü ile beraber değerlendirildiklerinde hem lojistik hem de stratejik açıdan "güç aktarımı" için gereken zamanı ortadan kaldırmakta, ani müdahale/misilleme olanağı sağlamakta, Rusya'nın bölgede gözetleme ve/veya denetimi açısından "karakol" görevi görmekte ve belirli oranda (Cooper et al., 2018) ciddi caydırıcılık sağlamaktadır. Dahası Suriye Akdeniz'de bulunan coğrafi konumu ile Akdeniz ve Arap dünyasına stratejik bir bölgede köprü işlevi görmektedir. Tartus Limanı ve Hmeymim üsleri

Akdenize çıkmasını sağlayan yegane üslerdir. Suriye, ekonomik gelişme, askeri modernleşme ve altyapısal açıdan ilerlemek için Rusya'ya ihtiyaç duymakta, Rejimin sürekliliğinin devamına yönelik ABD/Batı politikalarına karşıt, Rusya ile eş güdümlü olan politikasına devam etmesi gerekmektedir (Önal ve Mehmetoğlu, 2014: s. 91). Belki de bu noktadan hareket edildiğinde Rusya ve Suriye'nin bölgede kaçınılmaz şekilde fakat belirli oranda bir eşgüdüm veya "karşılıklı bağımlılık" "interdependency" içerisinde olduğu düşünülebilir.

2.1.2. Ortodoks Patronajlığı

Rusya'da durmaksızın artan yayılmacı zihniyet XVII. Yüzyıla gelindiğinde, çok daha derine kök salmıştı. Akdes Nimet Kurat'ın ifadesi ile o dönemde Rusya'da hakim zihniyet şu idi: "*Rusya'da Çarlığın kurulması, Moskova'nın 'Üçüncü Roma' olduğu ve Rusların 'yeni bir İsrail oğulları oldukları telakkisi kök salmışken, aynı zamanda Rusya'nın hakiki bir 'Ortodoks Hıristiyan memleketi' olduğu, Ortodoksluğun ancak Rusya'da en temiz bir şekilde muhafaza edildiği*" zihniyeti de yerleşmişti. Bizans imparatorluğunun yıkılışı, Rumların Floransa Ünyonu ile Ortodoksluğa ihanetlerinin bir cezası şeklinde yorumlanması nedeniyle Rusya'nın yıkılmaması, kuvvetlenmesi için din akidelerinin ve Ortodoksluk-Hıristiyanlık esaslarında gelişen eski rus geleneklerinin, küçük bir değişiklik yapmadan, muhafaza edilmesi gerektiği görüşü de derin bir kök salmıştı (Kurat, 1990: s. 239). Ki böylece Rus Ortodoksluğu, diğer Ortodoksluklara göre daha saf ve değişmemiş olduğu için diğer Ortodokslara üstün kılınabileceği sonucuna varılmaktaydı.

10. Yüzyılın sonunda Ruslar, Ortodoks Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Bu tarihten itibaren Ruslar etnik yapıyı dinleri/mezhepleri üzerinden tanımlar hale gelmiştir. Ruslar, Ortodoks Hıristiyanlığı "Rus kimliği"nin inşası için temel almışlardır. XV. yüzyılda Floransa Konseyinde, Bizans Ortodoksluğu ile Roma Katolik Hıristiyanlığının birleşmesini kabul etmeyen Ruslar kendi bağımsız Ortodoksluklarını kurmaya başlamışlardır.

"İstanbul'un 1453 yılında fethiyle de Moskova Knezliği, Dünya'nın tek bağımsız Ortodoks Hıristiyan devletinin Rusya olduğunu duyurmuştur. Rusların kendilerini dünyada tek Ortodoks devlet olarak görmesi sonrasında bu süreç etnik kimliklerine de önemli tesirler etmiştir. Böylece Rusya'da günümüzde de devam eden "Üçüncü Roma" teorisi ortaya çıkmıştır" (Yılmaz, 2019: s. 6).

Yeni Rus toplumsal yapısının önemli kurumsal enstrümanları arasında, Ortodoks Hıristiyanlık inancı giderek daha belirleyici/tanımlayıcı bir seviyeye yükselmektedir. "Rusya Federasyonu, Sovyetler Birliği'nden farklı olarak XXI. Yüzyıla hakim olan din faktörünü yeniden canlandırmakta, bir Ortodoks Kiliseler ittifakı oluşturmaya çalışmaktadır". Nitekim 1992'de toplanan Rus Ortodoks Kilisesi Kardinaller Konseyi aşağıdaki şu kararı almıştır:

"Ortodoks Kilisesi, tekrar toplum içinde her zamanki yerini almış ve insanların yaşamı ve olayların gidişatı üstünde fikir yürütmek işlevini başlatmış bulunmaktadır... Kilise ne sağ ve ne de sol gruplara ait olup; hiçbir grubun taraftarı değildir; hepsinin üstündedir, hepsini ve toplumu birleştirmeyi amaçlamaktadır. Bizler, toplumun liderlerini ve politikacılarını desteklemeye devam edeceğiz; onlar da toplumun ideallerini inandığımız düzen içinde yürütmeye devam edeceklerdir... Kilise politik mücadelenin içindedir ve her zaman olduğu gibi orada olmaya, yönlendirmeye ve asla pasif kalmamaya kararlıdır."

Bu karar sonucunda 1992 yılı sonbaharında Rus Dışişleri Bakanlığı'nın düzenlediği toplantıya diğer bütün önemli kurumlarla birlikte Ortodoks Kilisesi de davet edilmiştir. Bu toplantıda Rusya'nın dış politikası, hedefleri ve uygulanacak metodlar tespit edilmiştir. Bundan sonra Rusya Federasyonu'nun 1993 yılında kaydettiği atılımların yanı sıra, Ermeni ve Sırlara karşı gösterdiği destek gözden kaçmamalıdır (Caşın, 2015: s. 292). Pek tabiidir ki Rus Ortodoks Kilisesi'ne bu kadar önem verilmesi ve hatta "siyasi yaşamda yer bulma" planı iç siyasetten çok dış politika nezdinde Rus Ortodoks Kilisesi'nin egemen olduğu bir Ortodoks Kiliseler Birliği ve üzerinde egemenlik kurulmaya çalışılan Ortodoks Dünyası fikrine hizmet etmektedir.

Dünyadaki en kalabalık Ortodoks nüfus Rusya'da yaşamaktadır. Rus Ortodoks kilisesine göre nasıl ki Roma'da bulunan Papa Katolik dünyasının hamisi ise, Moskova da Ortodoksların üst otoritesidir. Bu kapsamda Rus Ortodoks Kilisesi Fener Rum Patrikhanesi'nin evrensellik (ekumenik) iddialarını kabul etmemekte ve gerçeğin çarpıtılması olarak değerlendirmektedir (Ülger, 2015: s. 176).

Tarihsel süreçte Rusların, Yunanlılara ve Sırlara zor zamanlarında Ortodoks hamiliği kapsamında destek olduğu bir gerçektir. 1917 Bolşevik Devrimi ile Komünizm yönetimi esnasında Din'in yönetimden çıkarılması sonrasında Ortodoks Kilisesi 1990'larda tekrar etkisini göstermeye başlamıştır. Vladimir Putin'in Rus Ortodoks Kilisesi ile ilişkileri iyi bilinmektedir ve Kilise Patriği Kirill Putin'in başkanlığı için "Tanrı'nın bir mucizesi" demektedir. Putin Rus Ortodoks Kilisesi'ni "Soft Power" olarak kullanmaktadır. Bu kapsamda Batılıların bir bölümü Rusya'nın Suriye'deki müdahalesini Hıristiyanların korunmasına yönelik bir hareket olarak görmekte ve Putin'i takdir etmektedir (Melton, 2016).

Suriye'de %10 oranında hıristiyan halk bulunmaktadır⁷. Lübnan'da bu oran daha da fazladır. Rusların Ortodoksluğun koruyuculuğunu yapma istekleri bu ülkeyle ilişkilerinin de bir sebebi sayılabilir. Arap Baharı döneminde IŞİD'in Hıristiyan topluma karşı yaptığı infazlar da bir yerde Rusya'nın Hıristiyanları koruma içgüdüleriyle Suriye'de yer almasının bir nedenidir demek yanlış olmayacaktır.

2.2. Rusya'nın Pragmatizmi

Rusya, Soğuk Savaş döneminde başlayan Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerinde ilk başlarda ideolojik sebeplerle Komünizmi yaymak isteğinde bulunduysa da Mısır ve Suriye'nin bu konuda çok pragmatik davranışları sonucunda ABD'ye karşı mevzii kaybetmemek için pragmatik bir dış politika izlemiştir. Rusya'nın Suriye'deki maddi çıkarları mütevazidir ve üçüncü sırada gelir. Şam'ın, Moskova ile müttefikliği, Rusya bölgedeki jeopolitik rekabetten çekildiği zaman yirmi yıl önce bitmiştir. Beşer Esad da babası gibi Rus silahları almaya devam etmiş, ama stratejik ortaklıktan ziyade ticari müşteri olarak bunu yapmıştır.

⁷ Suriye'deki 1997 - 2012 etnik/dini nüfus dağılımına göre; %59.2 Sünni Arap, %9 civarı Arapça konuşan Alevi, %8.9 Kürt, %10 civarı Arapça konuşan Hıristiyan (bunlara farklı mezheplere ait Yunan ve Ermeni Ortodokslar da eklenmelidir), %6.5 Dürzi-Nusayri-İsmaili gibi başlıca gruplar sayılabilir. Bunların yanında Çerkezler, Azeriler, Keldaniler gibi diğer azınlıklar da sayılabilir. Demografik dağılıma ilişkin detaylı veriler için ayrıca bkz.: "Syria Country Demographics". Heritage for Peace. <http://www.heritageforpeace.org/syria-country-information/geography/28.02.2021>.

Yapılan borç geri ödeme anlaşması şartları altında, ilişkiler özellikle Rusya için karlı değildir.

Büyük Güçlerin Orta Doğu üzerinde menfaatleri zengin petrol kaynaklarının kontrolü ve korunmasını gerektirirken, Sovyet Rusyası için durum daha farklı olmuştur. Rusların sıcak denizlere inme hedefi çerçevesinde Ortadoğu ile ilgilenmelerinin nedeni genellikle jeopolitik kaygılara dayandırılmıştır. Ancak, bu Rusya'nın jeopolitik amaçlarına yönelik ilk bakışta görünen yüzüdür. Sovyetlerin Batı kadar petrole bağımlılığı olmadığı bilinmektedir. Buna göre Kremlin, Orta Doğu'da nüfuz alanı bulmak ve çıkan petrolün fiyatının arttırılması ile bunun yönlendirilmesi/manipülasyonunu hedeflemektedir (Caşın, 2015: s. 540). Rusya'nın ihtiyacı olmadığı halde petrol ve fiyatlandırılması stratejisine yönelik bu şekilde bir hamle yapma olasılığı dahi "Petro-dolar" üzerinden ABD'nin etkisini kırmaya yönelik reaktif bir hareket, bir karşı strateji olarak görülebilir. İşte konuya bu açıdan yaklaşıldığında; Rusya'nın Suriye politikaları çerçevesinde geliştirdiği pragmatist ve ABD'ye göre pozisyonunu belirlediği reaktif hareket tarzı açık şekilde görülür.

Ancak Tartus limanı, özellikle eski SSCB toprakları dışındaki tek yer olması nedeniyle Rus Donanması için çok stratejik olarak önemliydi. Yaklaşık 50 personel ile deniz üssü olmaktan çok uzaktaydı. Yine de, Suriye krizi Rus Donanmasının varlığını diğerlerine hatırlatmak için bir fırsat oldu. 2011 yılından itibaren Rus savaş gemileri Tartus'a birkaç liman ziyareti yaptılar. Ocak 2013'te, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden itibaren Doğu Akdeniz'de en büyük deniz tatbikatını yapmak amacıyla Rusya'nın dört Donanma'sından gemiler toplandı. Tatbikatın amacı birçok gözlemcinin düşündüğü gibi Rus vatandaşlarını Suriye'den tahliye etmek değildi, ama yirmi yıl aradan sonra Rus Donanması'nın uluslararası sulara geri döndüğü mesajını vermektir (Trenin, 2013: s. 12).

Suriye'de yaşayan binlerce Rus vatandaşı bulunmaktadır. Onlar çoğunlukla birçoğu subay olan ve bir zamanlar Rusya'da eğitim görmüş Suriyelilerin eşleri ve çocuklarıdır. Yalnızca bunların 3000'i Şam'daki Rusya konsoloslukunda kayıtlıdır. Yaklaşık olarak 1000 tanesi Rusya pasaportuna sahip olanlar Suriye'deki savaşın başından beri Rusya'ya gitmiştir, ama büyük bir çoğunluk yerinde kalmıştır (Trenin, 2013: s. 12; Stepanova, 2016: s. 4). Moskova'nın dış politikasında şimdi hem söylemde hem de pratikte yurtdışında bulunan Rus vatandaşlarının refahına daha fazla dikkatini vermesi ile bu gerçekten göz ardı edilemeyecek bir konudur. Rusya, ataları 19'ncü yüzyılda Kuzey Kafkaslarda Rus kuşatmasından kaçarak Suriye ve Orta Doğu'nun diğer bölgelerine giden kabaca 200.000 Çerkes'den dolayı çok daha ihtiyatlı davranmaktadır. Suriye çatışmalarının ortasında, bu insanların binlercesi Rusya'dan Kuzey Kafkasya'ya tekrar yerleşmek için izin talebinde bulunmuştur. Rus Devleti, Kuzey Kafkasya'daki karmaşık etno-politik sorunları arttırmamak için sadece az miktarına müsaade etmiştir (Trenin, 2013: s. 13).

3. Rusya'nın Suriye'deki Kayıp ve Kazanımlarının Değerlendirilmesi

Sovyetler döneminden başlayarak Rusya ve Suriye karşılıklı menfaate dayalı, bölgenin dengelerinin farkında olarak, uzun süreli ve halen devam etmekte olan ciddi bir ekonomik – askeri müttefiklik sürdürmektedirler. Bu durum, Arap Baharı'nı takip eden süreçte başlayan, 2011 yılından bu yana Suriye'de sürmekte olan iç savaşta Rusya'nın Suriye rejiminin yanında yer almasına yol açmıştır. Çalışmada Rusya'nın bölgeye bakış açısı

incelendiğinde ve Suriye rejimi ile olan sıkı ve tarihsel ortaklığı değerlendirilmiştir. Bu noktada Kolobov ve Kornilov'a göre, Rusya bölgeye geri döndüğünde klasik Sovyetler diplomasisini devam ettirmemiş, bunun yerine uluslararası hukuk kurallarından yararlanan, ikili ilişkilere önem veren, uyuşmazlık çözümünde birden fazla tarafın perspektifinden esnek bakış açısı geliştirebilen, beraberinde ekonomik/askeri/teknolojik yardım götüren ve dahası Rus "yumuşak gücünün"de bir uzantısı olan eğitim ve kültürünün ihracı ile eskiye göre daha farklı bir bölge politikası izlemektedir (Kolobov and Kornilov, 2011: s. 32-33; Stepanova, 2016: s. 2-4, 7-10; Doster, 2012: s. 48-53). Bu açıdan Rusya'nın gerek Orta Doğu üzerindeki jeostratejik amaçları gerekse dini veyahut şirketlerinin yaptığı enerji yatırımı ya da askeri satışlar gibi ekonomik yatırımları gereği pozisyon değiştirmesi kısa veya orta vadede mümkün görünmemektedir.

ABD'nin askeri pozisyonu Kuzeydoğu Suriye'de Kürtlerin bulunduğu bölge haricinde daha çok Irak'ta yoğunlaşırken, Suriye'de varlık kaybettiği ifade edilebilir. Buna karşın Rusya Rejimin yanında ve Suriye'deki pozisyonunu Soğuk Savaş döneminden beri kullandığı Tartus Deniz Üssü yanında lojistik amaçla kullanılan Lazkiye Limanı ve Hmeymim Hava Üssü ile birlikte hem lojistik hem de operasyonel anlamda daha da sağlamlaştırmış görünmektedir. Belirtmek gerekir ki Tartus Deniz Üssü 1971 tarihinde Suriye ve Sovyetler arasındaki anlaşma ile kurulmuştur ve halihazırda Rusya'nın elinde bulunan tek deniz aşırı üssüdür. 18 Ocak 2017'de yapılan anlaşma ile üssün kullanımı 49 yıl daha uzatılmıştır (Bodner, 2015). Bu durum tarafların "*realpolitik*" çerçevesinde "karşılıklı güven" olmasa dahi karşılıklı çıkar ve menfaatlerinin uzun vadede de tesisinin devam edeceğini göstermektedir. Bunun yanında Rusya BM Güvenlik Konseyi'ndeki veto hakkını her zaman Suriye rejiminin lehine kullanarak, birden fazla büyük Batı gücüne ve müttefiklerine karşı Suriye rejimine de "*dengeleyici unsur*" sağlamak ve böylece rejimin bekasını sağlamaktadır. Böylece her iki taraf için de "*kazan/kazan*" prensibi korunmuş olmaktadır.

Suriye'deki üslerine yaptığı yatırım, yerleştirdiği silah sistemleri ile Rusya Mahan doktrinine karşı geldiği önceki dönemdeki yaklaşımından vazgeçmiş, donanmasını kendi kıyı şeridine yakın yerde komuta etmek yerine Suriye'deki üsleriyle birlikte savunma hattı menziline Hint Okyanusu ve Kuzey Afrika bölgesine değin arttırmış gözükmektedir. Buna göre halihazırda dört deniz filosu bulunan Rusya beşinci filosunu da Akdeniz'e başka deyişle, Suriye'ye indirmiş bulunmaktadır (Cobb, 2017). Soğuk Savaş döneminde 40-50 civarı gemiyi kapsayan Rus Donanmasının 5. Akdeniz Savaş Gemileri Filotillası 1964-1993 tarihleri arasında ABD'nin 6. Filosuna karşı görev almıştır. 2013 tarihinden itibaren Karadeniz filosuna bağlı olan bu Filotilla "*5th Mediterranean Squadron of Warships*" (Fifth Eskadra) tekrar aktifleştirilmiştir. Karadeniz Donanmasını ziyaret eden dönemin Savunma Bakanı; "Rusya'nın milli çıkarlarına tehdit teşkil eden tüm tehlikelerin kaynağı Akdeniz'dir. Arap Baharının devamında yaşananlar bu bölgenin önemini arttırmıştır" şeklinde bölgenin Rusya için stratejik önemini ifade etmiştir (Fedyszyn, 2013). Mevcut durum analiz edildiğinde Doğu Akdeniz'deki NATO, ABD ve müttefiklerinin varlığına rağmen Rusya'nın "sıcak denizlere inme" politikasını başarması yanında bunu uzun dönemde de kalıcı hale getirmeyi planladığı görülmektedir.

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı sonrası Sovyetler Birliği ve bağımsızlığını kazanan Suriye ile başlayan ilişkilerin ilerleyen süreçte daha da yoğunlaştığı görülmüştür. Özellikle bölgede Batı karşıtlığının artması, ABD'nin her ne pahasına olursa olsun Suriye'nin kaşısında duran İsrail'e destek vermesi gibi sebeplerle oluşan boşluğu Soğuk Savaş sonrası dönemde Rusya iyi görmüş ve rejimi askeri, ekonomik, lojistik açıdan kendisine bağlamıştır. Rusya ve ABD arası ilişkiler eski dönemlerden bu yana - 1990'lar hariç - belirli bir "dengeleme siyaseti" çerçevesinde yürütülmüştür. Suriye ise aslında devletin dış politikasında "Büyük Arap Devleti" ülküsüne sadık gözükmüyormuş gibi görünse de (Mercan, 2016: s. 246-249) her iki taraf da birbirlerine karşı taleplerinde pragmatist ve reaktif "*billiard ball model*" tarzda hareket ettikleri görülmektedir. Suriye'nin bağımsızlığını kazandıktan sonraki Batılı Güçlere karşı tutumu ve buna Batı'nın yaklaşımı müttefiklik ilişkisi çerçevesinde yaptığı tercihler tarihsel süreci belirleyici olmuştur. Tarihsel süreçten günümüze yapılan tercihler ve siyasi manevralar ABD, Batılı müttefiklerinin pek çoğunun etkinliğini yitirmesine sebep olurken Rusya ise tam tersine çok ciddi stratejik seviyede askeri ve ekonomik kazanımlar elde etmiştir. Rusya'nın "sıcak denizlere inme isteği"; bölgedeki hıristiyan azınlığın hamiliğine yönelik "Ortodoks patronajlığı" ve ABD - NATO eksenine karşılık bölgedeki askeri varlığını güçlendirmesi ya da Suriye Rejimi ile yaptığı ticari anlaşmalar/yatırımlar sebebiyle bölgeden kısa veya orta vadede çekilmesi beklenmemelidir. Buna bağlı olarak sorunun niteliği değişse dahi Suriye özelinde fakat arka planında Büyük Güçlerin mücadelesinin devam edeceği açıktır.

Kaynakça

- Aghayev, Elvin and Filiz Katman (2012). "Historical Background and the Present State of the Russian-Syrian Relations". *European Researcher*. 35(11-3): 2066-2070.
- Allison, Roy (2009). "The Russian case for military intervention in Georgia: international law, norms and political calculation". *European Security*. 18(2): 173-200.
- Arı, Tayyar (2005). *Geçmişten Günümüze Ortadoğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Arı, Tayyar (2018). *Uluslararası İlişkiler Teorileri*. Bursa: Aktüel Yayınları.
- Arıboğan, Deniz Ülke: (2017). *Duvar Tarih Geri Dönüyor*. İstanbul: İnkılap.
- Armaoğlu, Fahir (2019). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Buzan, Barry (1983). *People, States and Fear: The National Security Problem in International Relations*. Great Britain: Wheatsheaf Books.

- Buzan, Barry, Ole WAEVER, Jaap de WILDE (1998). *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Çaşın, Mesut Hakkı (2015). *Rus İmparatorluk Stratejisi*. İstanbul: Atlas Kitap.
- Dawisha, Adeed (2016). *Arab Nationalism in the 20th Century: From Triumph to Despair*. New Jersey: Princeton University Press.
- Derviş, Leyla, Khalida DEVRISHEVA (2015). "Çarlık Rusyası'nın Akdeniz Politikası'nın Arka Planı". *Cedrus Akdeniz Uygurulukları Araştırma Dergisi*, 3(3): 351-364.
- Doster, Barış (2012). "Arap Baharı Özelinde Rusya'nın Suriye Politikası." Şu Kitapta: Ed. Barış ADIBELLİ. *Emperyalizmin Oyununda İkinci Perde: Arap Baharı ve Suriye*. Ankara: IQ Kültür Sanat. 47-68.
- Dugin, Aleksandr (2004). *Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım*. Mayıs 2004, İstanbul: Küre Yayınları.
- Erşen, Emre (2019). "Rus Dış Politikasında Ortadoğu: Arap Baharı ve Sonrası". Şu Kitapta: Ed. Tarık OĞUZLU ve Ceyhun ÇİÇEKÇİ. *Küresel ve Bölgesel Güçlerin Ortadoğu Politikaları, Arap Baharı ve Sonrası*. Ankara: Nobel, s: 55 – 82.
- Erşen, Emre (2017). "Rusya'nın Suriye Politikası:Fırsatlar, Riskler ve Tehditler." Şu Kitapta: Ed. Hasan Basri YALÇIN, Burhanettin DURAN. *Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Suriye Stratejileri*. İstanbul: Seta Kitapları, s. 149 – 174.
- Gerace, Michael P (1991). "Between Mackinder and Spykman: Geopolitics, containment, and after". *Comparative Strategy*, 10(4): 347-364.
- Golan, Galia (1990). *Soviet Policies in the Middle East: from World War Two to Gorbachev*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Güner, Reyhan (2016). "Bitmeyen Kavga: Suriye-ABD İlişkilerinin Dünü, Bugünü". Şu Kitapta: Ed. Mehmet Akif OKUR ve Nuri SALIK. *Bağımsızlıktan Arap Baharına Suriye İç ve Dış Politika* Ankara: Nobel, s: 263-289.
- Güney, Nurşin Ateşoğlu (2017). "Türkiye'nin Suriye'den Kaynaklanan Güvenlik Sorunları ve NATO'nun Rolü." Şu Kitapta: Ed. Hasan Basri YALÇIN, Burhanettin DURAN. *Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Suriye Stratejileri*. İstanbul: SETA Kitapları, s. 60-81.
- Gürson, Ali Poyraz (2016). *Büyük Güçlerin Suriye Planı*. Ankara: Kripto.
- Hourani, Albert (1997). *Arap Halkları Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- İnce, Erdal (2017). "Suriye'de BAAS Rejiminin Kuruluşu ve Türkiye". *Tarih ve Günce: Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, I(1): 261-280.

- Keleş, Erdoğan (2009). "Rusya'nın Sıcak Denizlere İnme Politikası (Alman Deniz Yüzbaşı Stenzel'e Göre İstanbul'a En Kısa Yol) İstanbul'a En Kısa Yol". Tarih Araştırmaları Dergisi, 28(46): 89 - 142.
- Kelkitli, Fatma Aslı (2016). "Soğuk Savaş'tan Günümüze Rusya'nın Suriye Politikası: Ortadoğu Kapısını Açık Tutma Gayretleri". Şu Kitapta: Ed. Hasret ÇOMAK, Caner SANCAKTAR, Zafer YILDIRIM. Uluslararası Politikada Suriye Krizi. İstanbul: Beta, s: 359 - 370.
- Kibaroglu, Mustafa (2017). "NATO'nun Suriye Stratejisi." Şu Kitapta: Ed. Hasan Basri YALÇIN, Burhanettin DURAN. Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Suriye Stratejileri. İstanbul: Seta Kitapları, s. 82-94.
- Kolobov, Oleg and Alexander KORNILOV (2011). "Middle East Policy of Russia Under President Medvedev: Strategies, Institutes, Faces". Bilgi Strateji. 3(4): s. 19 - 34.
- Kreutz, Andrej (2007). Russia in the Middle East: friend or foe? London: Greenwood Publishing Group.
- Kreutz, Andrej (2002). "The Geopolitics of Post Soviet Russia and The Middle East". Arab Studies Quarterly. 24(1): 49-61.
- Kurat, Akdes Nimet (1990). Rusya Tarihi / Başlangıcından 1917'ye Kadar. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mahan, Alfred Thayer (1949). The Influence of Sea Power Upon History. Boston: Little Brown Company.
- Mercan, Muhammed Hüseyin (2016). "1970'ten Günümüze Suriye Dış Politikasının Temel Parametreleri". Şu Kitapta: Ed. Mehmet Akif OKUR ve Nuri SALIK. Bağımsızlıktan Arap Baharına Suriye İç ve Dış Politika. Ankara: Nobel, s: 239 - 262.
- Morgenthau, Hans J (1993). Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. New York: McGraw-Hill.
- Orhan, Duygu Dersan (2018). "Rusya Dış Politikasında Orta Doğu: Arap Baharı Sonrası Tehditler ve Fırsatlar". Avrasya Etüdüleri. 53(1): 87 - 116.
- Ostrovsky, Arkady (2015). The invention of Russia, From Gorbachev's Freedom to Putin's War. New York: Viking.
- Önal, Buket, Dilara MEHMETOĞLU (2014). "Putin Rusyası'nın Doğu Politikasında Suriye'nin Yeri ve Önemi". Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. 211, s. 79 - 98.
- Özalkan, Seda (2018). "Tarihsel Perspektiften Arap Milliyetçiliği". İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi. 56: 1 - 7.

- Quandt, William B (2006). "America and the Middle East: A Fifty Year Overview." In: Ed. Leon Carl BROWN. Diplomacy in the Middle East : the International Relations of Regional and Outside Powers. London - New York: I. B. Tauris, 59 - 73.
- Robby, Hadza Min Fadhli (2020). "Arab Nationalism: Past, Present, Future". Journal of Integrative International Relations. 5(1): 1 - 32.
- Rubinsten, Alvin, Z (2006). "The Middle East in Russia's Strategic Prism." In: Ed. Leon Carl BROWN. Diplomacy in the Middle East : the International Relations of Regional and Outside Powers. London - New York: I. B. Tauris, 75-94.
- Sicker, Martin (2000). The Pangs of the Messiah: The Troubled Birth of the Jewish State. London: Praeger.
- Stepanova, Ekaterina (2016): "Russia in the Middle East: Back to a "Grand Strategy" or Enforcing Multilateralism?". Politique étrangère. 2: s 1-14.
- Trenin, Dmitri (2013). The Mythical Alliance, Russia's Syria Policy. Moscow: The Carnegie Papers.
- Trenin , Dmitri (2018).What is Russia Up To In The Middle East? Medford: Polity Press.
- Ülger, İrfan Kaya (2015). "Rusya'da Din-Devlet İlişkileri" Şu Kitapta: Ed. İrfan Kaya ÜLGER. Putin'in Ülkesi Rusya Federasyonu Analizi. Ankara: Seçkin Yayıncılık, s: 171 - 189.
- Yıldırım, Zafer, Hasret ÇOMAK, Caner SANCAKTAR (2016). Uluslararası Politikada Suriye Krizi. İstanbul: Beta.
- Yılmaz, Salih (2019). Putin Dönemi Rusya Dış Politikası ve Güvenlik Doktrinleri. Ankara: Nobel.
- Yılmaz, Salih (2020). Rusya'nın Suriye Politikası. Ankara: İlbilge Yayıncılık.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

- Bodner, Michael (2015). "Why Russia is expanding Its Naval Base in Syria". The Moscow Times. Erişim Tarihi: 23.02.2021, <https://www.themoscowtimes.com/2015/09/21/why-russia-is-expanding-its-naval-base-in-syria-a49697>.
- Cobb, Robert (2017). "Russia's Naval Policy and the War in Syria: Why the Russian Navy's deployment of a carrier strike group to the Mediterranean was a qualified success". The Diplomat. Erişim Tarihi: 22.02.2021, <https://thediplomat.com/2017/04/russias-naval-policy-and-the-war-in-syria/>.
- Cooper, Helene, Thomas Gibbons-NEF, Ben HUBBARD (13.04.2018). "U.S., Britain and France Strike Syria Over Suspected Chemical Weapons Attack". New York Times.

<https://www.nytimes.com/2018/04/13/world/middleeast/trump-strikes-syria-attack.html>/21.02.2021.

"Eisenhower Doctrine, 1957". Milestones 1953 - 1960. Office of the Historian. Erişim: 02.03.2021, <https://history.state.gov/milestones/1953-1960/eisenhower-doctrine>.

"Esad: Suriye'deki Rus askeri üsleri, bölgedeki güç dengesini koruyor". Erişim: 22.02.2021, <https://tr.euronews.com/2020/10/05/esad-suriye-deki-rus-askeri-usleri-bolgedeki-guc-dengesini-koruyor>.

Fedyszyn, Thomas R (2013). "The Russian Navy 'Rebalances' to the Mediterranean: As NATO and the United States deprioritize a former strategic center of gravity, Russia eagerly moves in to fill the void". US Naval Institute Proceedings. 139(12/1,330). <https://www.usni.org/magazines/proceedings/2013/december/russian-navy-rebalances-mediterranean>/23.02.2021.

"Heartland". Britannica. <https://www.britannica.com/science/region-geography> /02.03.2021.

Manlove, Harrison (2018). "Re-Emergence: A Study of Russian Strategy in Syria The Middle East and İmplications". Writing Contest 2018. <https://thestrategybridge.org/the-bridge/2018/9/28/re-emergence-a-study-of-russian-strategy-in-syria-the-middle-east-and-its-implications>/15.02.2021.

Melton, Mark (2016). "Russian Orthodox Church's Flawed Syria Policy". Providence. <https://providencemag.com/2016/02/russian-orthodox-church-flawed-syria-policy>/28.02.2021.

Mueller, Karl P., Becca WASSER, Jeffrey MARTINI, Stephen WATTS (2017). "U.S. Strategic Interests in the Middle East and Implications for the Army". RAND Corporation. 1-16. <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE265.html>/24.02.2021.

Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) Military Expenditure Database: Data for All Countries 1949 - 2019. (Excel Spreadsheet). Erişim: 23.02.2021, <https://www.sipri.org/databases/milex>.

"Tartus Limanı, Sroytransgaz isimli Rus şirketine 49 yılığına kiralandı". Erişim: 23.02.2021, <https://www.denizhaber.net/tartus-limani-stroytransgaz-isimli-rus-sirketine-49-yilligina-kiralandi-haber-88094.htm>.

"US expands 'axis of evil'" (06.05.2002). British Broadcasting Corporation [BBC]. Erişim: 23.02.2021/ <http://news.bbc.co.uk/2/hi/1971852.stm>.

Yayın Geliş Tarihi: 2021-12-20

Yayın Onay Tarihi: 2021-12-23

DOI No: 10.35343/kosbed.1039112

Merve YILDIRIM *

Figen BÜYÜKAKIN **

Kadınların Finansal Okuryazarlığı Üzerine Bir Değerlendirme: Kocaeli Örneği***

*An Evaluation on Women's Financial Literacy: The
Case of Kocaeli*

Özet

Çalışmada Kocaeli kadınlarının finansal bilgi düzeylerini ölçmek, eğitimleri ile finansal kararları ve tutumları arasındaki ilişkileri değerlendirmek amaçlanmıştır. Çalışmanın evrenini tesadüfi olarak seçilen ve Kocaeli'de ikamet eden kadınlar oluşturmaktadır. Söz konusu evrene farklı nitelikte soruların yer aldığı bir anket formu yöneltilmiştir. Anket verilerinden elde edilen sonuçlara göre kadınların demografik özelliklerinin finansal bilgi düzeyleri ile paralel olduğu görülmüştür. Çalışmada katılımcıların finansal bilgilerinin ölçülmesi için Ki-Kare Analizi uygulanmıştır. Elde edilen bulgular, finansal okuryazarlık düzeyi ile kadınların ekonomik ve finansal davranışları arasında anlamlı bir ilişki varlığını ortaya koymuştur. Ayrıca Kocaeli kadınlarının eğitim düzeyleri ile finansal okuryazarlıkları ve uzun vadeli finansal hedeflerini belirlemeleri arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığının değerlendirilmesi için ANOVA Analizinden yararlanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda elde edilen bulgular, katılımcıların eğitim seviyelerinin finansal okuryazarlıkları ve finansal hedefleri üzerinde etkili olduğuna ve aralarında anlamlı bir ilişkinin varlığına işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Finansal Okuryazarlık, Finansal Eğitim, Kadın, Kocaeli

Abstract

In the study, it was aimed to measure the financial knowledge level of Kocaeli women and to evaluate the relationships between their education, financial decisions and attitudes. The universe of the study consists of randomly selected women residing in Kocaeli. A questionnaire with different types of questions was directed to the universe in question. According to the results obtained from the survey data, it was seen that the demographic characteristics of women were in parallel with their financial knowledge levels. In the study, Chi-Square Analysis was applied to measure the financial information of the participants. The findings revealed that there is a significant relationship between the level of financial literacy and the economic and financial behaviors of women. In addition, ANOVA Analysis was used to evaluate whether there is a significant relationship between the

* Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, İnsan Kaynakları ve Eğitim Dairesi Başkanlığı, mail: tanrivermerve@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8689-8752

** Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, mail: bfigen@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0226-7265

*** Bu çalışma, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Politikası Bilim Dalında hazırlanan yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

education levels of Kocaeli women and their financial literacy and determining their long-term financial goals. The findings obtained as a result of the analysis indicate that the educational level of the participants has an effect on their financial literacy and financial goals, and that there is a significant relationship between them.

Keywords: Financial Literacy, Financial Education, Women, Kocaeli

Giriş

Bilindiği gibi, kadın hemen hemen her toplumda aile olgusunun temel yapı taşıdır. Toplumda önemli bir yere sahip olan kadınların en az bütçeyle ev ekonomisini ve aile bütçesini idare etme gibi özellikleri dikkate alındığında erkeklerden çok daha fazla finansal okuryazarlığa ihtiyaçları olduğu anlaşılmaktadır. Ancak yapılan araştırmalar, kadınların finansal bilgiye erişimlerinin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin hepsinde erkeklerin çok gerisinde kaldığını ortaya koymuştur. Bu nedenle kadınların finansal konularda bilinçlenmesi, ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin artması için büyük önem taşımaktadır. Unutulmamalıdır ki, kadınlar güçlenirse aileler güçlenir, aileler güçlenirse ülkeler güçlenir ve ülkeler güçlendiğinde de dünya güzelleşir, daha yaşanabilir bir yer hale gelir.

Bu bağlamda ele alınan çalışmada Kocaeli’de yaşayan kadınların finansal konulardaki yeterliliğine ilişkin bir değerlendirme yapmak amaçlanmaktadır. Bu amaca yönelik olarak da saha analizi kapsamında tesadüfi olarak seçilen oldukça geniş bir katılımcı grubuna çeşitli anket soruları yöneltilerek verilen yanıtlar irdelenmektedir. Çalışmada öncelikle literatür taramasına yer verilmekte, ardından araştırmanın hipotezleri, örnekleme, araştırma bulguları incelenmekte ve son olarak da elde edilen bulgulara ilişkin değerlendirmeler yapılmaktadır.

1. Literatür Taraması

Finansal okuryazarlık, özellikle son dönemlerde hemen hemen her kesimin ilgisini çeken bir olgudur. Bu alanda daha çok finansal bilgi, davranış ve tutum üzerine yoğunlaşan çalışmalar yapılmıştır. Genellikle saha araştırmalarına yönelik olarak tercih edilen anket uygulamalarına dayalı bilgiler içeren bu çalışmalarda, finansal okuryazarlığı etkileyen faktörler ve faktörler arasındaki ilişkiler değerlendirilmiştir. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) tarafından Japonya’da ve Amerika’da yetişkinlere yönelik olarak yapılan araştırmalarda büyük çoğunluğun temel ekonomik konulara ve finansal piyasa işlemlerine hakim olmadıkları anlaşılmaktadır (Altıntaş, 2008: 22).

Finansal okuryazarlık ölçümlerine ilişkin olarak yapılan çalışmaların hemen hemen hepsi farklı kesimlere uygulanan anket verilerine dayandırılmaktadır. Söz konusu

araştırmalarda dikkate alınan örnek kütle ise genellikle öğrencilerden oluşmaktadır: Danes ve Hira (1987) (323 öğrenci); Markovich ve DeVaney (1997) (236 öğrenci); Chen ve Volpe (1998) (1800 öğrenci); Chen ve Volpe (2002) (924 öğrenci); Jorgensen ve Savla (2010) (420 öğrencisi); Sabri ve MacDonald (2010) (2519 öğrenci); Bayram (2014) (600 öğrenci); Ergün ve diğerleri (2014) (275 öğrenci); Özdemir ve diğerleri (2015) (221 öğrenci); Kılıç ve diğerleri (2015) (480 öğrenci); Çam ve Barut (2015) (3520 öğrenci); Coşkun (2016) (336 öğrenci); Elmas ve Yılmaz (2016) (80 öğrenci); Danışman ve diğerleri (2016) (390 öğrenci); Dilek ve diğerleri (2016), (428 öğrenci); Başarır ve Sarihan (2017) (403 öğrenci); Demirkol ve Erduru (2017) (447 öğrenci); Çinko ve diğerleri (2017) (1040 öğrenci); Çevik (2018) (654 öğrenci); Kocabıyık ve Teker (2018) (614 öğrenci); Yücel ve Çiftçi (2018) (300 öğrenci); Erdoğan ve Erdoğan (2018) (146 öğrenci); Gümüş ve Pailer (2019) (268 öğrenci); Kaya ve Güneş (2019) (433 öğrenci); Acaravcı ve Bediroğlu (2019) (930 öğrenci); Ergün ve Serel (2019) (2050 öğrenci); Karadeniz ve diğerleri (2019) (392 öğrenci); Bozkurt ve diğerlerinin (2019) (7895 öğrenci); Şenbayram (2019) (102 öğrenci); Güvenli ve Meydan (2019) (400 öğrenci); Aslan (2020) (360 öğrenci); Sönmez ve Kılıç (2020) (365 öğrenci); Baltacı ve Kütük (2020) (1240 öğrenci); Uyar ve Atalay (2021) (325 öğrenci).Görüldüğü üzere, öğrenci odaklı olarak yapılan çalışmaların yelpazesi oldukça geniştir ve hemen hemen çoğunda da benzer sonuçlara ulaşılmıştır.

Anket uygulanan diğer kesimler de bulunmaktadır. Örneğin Hogart (2002) ABD'deki yetişkinleri, Lusardi ve Mitchell (2006) Amerika'daki tüketicileri, Lusardi ve Mitchell (2007) emeklilik dönemindeki tüketicileri, Lusardi (2008) ABD'de farklı demografik özellikleri olan bireyleri, Van Rooij ve diğerleri (2012) emeklilik planlaması yapan bireyleri dikkate almışlardır. Mercan ve diğerleri (2012) Ulaştırma Bakanlığı bünyesindeki bir şubenin çalışanlarına; Sezer ve Demir (2015) yatırımcılara; Baysa ve Karaca (2016) banka müşterilerine; Yardımcıoğlu ve Yörük (2016) Kahramanmaraş'ta çalışanlara; Çam ve Çam (2016) Doğu Karadeniz Bölgesinde yaşayanlara; Yıldırım ve diğerleri (2017) Karabük'te demir-çelik sektöründe çalışanlara; Altan ve Biçer (2017) sağlık alanında çalışanlara; Aksoylu ve diğerleri (2017) Kayseri'de yaşayanlara; yönelik araştırma yapmışlardır.

Öte yandan Altıntaş (2008) çalışmasında, Türkiye'deki finansal okuryazarlık eğitimini irdelemiştir. Altıntaş (2009) bir diğer araştırmasında bireylerin emeklilik planları yaparken yatırım eğitiminin önemini vurgulamıştır. Türkiye'de ve dünyada finansal erişim düzeyinin analiz edildiği çalışma ise Işık'ın (2011) çalışmasıdır. Van Rooij ve diğerleri (2011) borsa ile finansal okuryazarlık arasındaki ilişkiyi değerlendirmişlerdir. Steen ve MacKenzie (2013) finansal okuryazarlık kavramları ve finansal danışmanlık hizmetleri arasındaki ilişkiyi ele almışlardır.

Yapılan değerlendirmelere göre finansal okuryazarlıkla ilgili pek çok çalışmanın bulunmasına rağmen sadece kadınları dikkate alan çalışmaların sayısının yok denecek kadar az olması (Lusardi ve Mitchell (2008); Lusardi ve Mitchell (2011); Almenberg ve Dreber (2015); Potrich ve diğerleri (2015); Potrich ve diğerleri (2018); Bayrakdaroğlu ve Bilge (2018)) ve kadınların finansal okuryazarlık düzeylerinin erkeklere oranla daha düşük olduğu sonucu dikkate alındığında, kadınlara yönelik olarak yapılan bu çalışmanın orijinalliği ortaya koymaktadır. Çünkü özellikle Türkiye'de kadının aile içindeki önemi ve küçük bütçeyle mucizeler peşinde koşmaya çalışması bu konuda yeterli eğitime sahip olmasını bir zorunluluk haline getirmektedir.

2. Araştırmanın Amacı ve Hipotezleri

Çalışma, Kocaeli özelinde kadınların finansal konulara yönelik yaklaşımlarını tercihlerini, beklentilerini ve finansal okuryazarlık düzeylerini değerlendirebilmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda öncelikle kadınların demografik özellikleri dikkate alınmış, daha sonra finansal piyasalara ve işlemlere olan ilgileri çeşitli analizler yapmak suretiyle incelenmiştir. Saha araştırmasına dayalı olarak anket yoluyla toplanan veriler, Ki-Kare analizi için aşağıda yer alan hipotezler doğrultusunda değerlendirilmiştir:

H₁: Kocaeli'deki kadınların uzun vadeli finansal hedef belirlemeleri, finansal okuryazarlık seviyelerine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H₂: Kocaeli'de yaşayan kadınların enflasyonu, doğru tanımlamaları finansal okuryazarlık seviyelerine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H₃: Kocaeli'de yaşayan kadınların ekonomik ve finansal gelişmeleri takip etmeleri, finansal okuryazarlık seviyelerine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H₄: Kocaeli'de yaşayan kadınların finansal işlerini takip etmeleri, finansal okuryazarlık seviyelerine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H₅: Kocaeli'de yaşayan kadınların kredi kartı kullanımları, finansal okuryazarlık seviyelerine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H₆: Kocaeli'de yaşayan kadınların online bankacılık hizmetlerini kullanmaları finansal okuryazarlık seviyelerine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H₇: Kocaeli'de yaşayan kadınların bireysel emeklilik hesabına sahip olmaları finansal okuryazarlık seviyelerine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

3. Anakütle ve Örneklem

2019 yılı itibarıyla Kocaeli'nin toplam nüfusu 1.953.035'tir. Bu nüfusun 988.098 ile %50,6'sı erkek iken, 964.937 olan kadın nüfusunun oranı ise %49,4'tür. Buna göre Kocaeli'nin hemen hemen yarısı kadınlardan oluşmaktadır. Ancak Kocaeli'de yaşayan kadınların iş gücü katılım oranları yıldan yıla artış gösterse de (2018'de %28,9 iken bu oran 2019 yılında artarak %29,4 olmuştur) erkeklerin oldukça gerisinde bulunmaktadır (www.tuik.gov.tr, Erişim Tarihi: 16.06.2020). Çalışma için dikkate alınacak örnek kütleinin büyüklüğünün belirlenmesi için aşağıda yer alan formül kullanılarak hesaplama yapılmıştır (Kılıç, 2012: 141):

$$n = \left(\frac{Npqt^2}{(N-1)d^2 + pqt^2} \right)$$

Bu eşitlikteki simgelerin ne anlama geldiği aşağıda belirtilmektedir:

N= Evrendeki birey sayısı,

n = Örneklem alınacak birey sayısı,

p = İncelenecek olayın görülüş sıklığı,

q = İncelenecek olayın görülmeysi sıklığı (1-p),

$t = t(1-0.95)$: Kabul edilen anlamlılık düzeyi yani tip 1 (alfa) hata düzeyi = %5'e karşılık gelen değer 1.96,

d = Araştırmacı tarafından kabul edilen örnekleme hatası.

%95 güven aralığı ve %5 hata payı dikkate alınarak yapılan hesaplamada, Kocaeli için 385 kişilik bir kadın örneklem grubunun yeterli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Söz konusu çalışmada ise 392 kişilik bir kadın katılımcı kitlesi seçilmiş ve bu kitlenin Kocaeli'deki kadın nüfusunun evrenini temsil ettiği kabul edilmiştir. Katılımcıların finansal hizmetleri kullanabilen tüketicilerden oluşması gerektiği için 18 yaş üstü bireyler, araştırma kapsamına dahil edilmiştir. Yapılan değerlendirmeler sonucunda 4 kadın katılımcının sonuçları, sorulara yeterli düzeyde cevap vermemeleri nedeniyle analize dahil edilmemiştir. Yapılan eksiltme sonucunda toplam katılımcı sayısı 388 olmuştur. Bu da araştırma için yeterli bir büyüklüktür. Kocaeli'li kadınlardan toplanan anket verileri, Kocaeli'deki tüm kadınlar için genellenebilir niteliktedir.

4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma verileri, yüz yüze gerçekleştirilen anket yoluyla elde edilmiştir. Anket tekniği, nicel bir yöntemdir ve finansal okuryazarlık ile ilgili yapılan ampirik çalışmaların çoğunda da genellikle bu tekniğin kullanımı tercih edilmektedir. Anket formunda öncelikle katılımcıların demografik bilgileri derlenmiştir. Ardından formda katılımcıların finansal davranışlarının ölçülmesi yönünde sorular yer almış ve son olarak katılımcılara finansal okuryazarlık ile ilgili çeşitli sorular yöneltilmiştir (EK-1).

5. Araştırmanın Yöntemi

Kocaeli kadınlarına yönelik olarak uygulanan anketten toplanan bilgiler, SPSS 22 (Statistical Package For Social Sciences) paket programı kullanılarak istatistiksel analize tabi tutulmuştur. Verilerin değerlendirilmesi aşamasında finansal okuryazarlık ölçeğine katılan kadınların öncelikle demografik özellikleri incelenmiş ve bu bağlamda frekans ve yüzde değerleri hesaplanmıştır. Daha sonra katılımcıların finansal bilgilerine, ekonomik ve finansal davranışlarına yönelik çeşitli hipotezler ileri sürülmüş ve iki değişken arasında bağ olup olmadığı Ki-Kare Analizine tabi tutularak test edilmiştir. Ayrıca ele alınan çalışmada, değişkenler arasındaki farklılıkların anlamlı olup olmadığını anlaşılabilmesi için kadınların eğitim düzeyleri ile finansal okuryazarlık ve gelecekteki finansal hedefleri arasındaki anlamlılık ilişkisi ANOVA testine tabi tutulmuştur. Bu sayede üç veya daha fazla sayıdaki grubun birbiriyle karşılaştırılması mümkün olmaktadır. ANOVA analizinin ardından grupların homojenliğinin ölçülmesi için Levene testine başvurulmuştur. Son olarak da varyansların eşit dağılmaması üzerine farklılıkların hangi kategorilerde olduğunu tespit edebilmek amacıyla Tamhane's T2 testi ile ölçüm yapılmıştır. Toplanan verilerin anlamlılık düzeyi ise 0,05 seviyesinde kabul edilmiştir.

6. Araştırmanın Demografik Bulguları

Ankete katılan kadınların, %59,5'i evlidir ve ağırlıklı olarak %31,4 oranı orta yaş grubunda yani 34-43 yaşları arasında yer almaktadır. Bu yaş grubunu %25,5 ile 26-33 yaş aralığı, %18,3 ile 44-51 yaş aralığı, %13,4 ile 18-25yaş ve %11,3 ile de 52 yaş ve üstü takip etmektedir.

Eğitim açısından kadın katılımcıların yapılan değerlendirme sonucunda %46,9'unun üniversite mezunu olduğu, %20,9'unun ise lise mezunu olduğu anlaşılmaktadır. %14,9 oranında da lisansüstü eğitim gören katılımcıların bulunması oldukça dikkat çekicidir. İlkokul mezunu olan kadınların oranı %9 iken ortaokul mezunu olanlar ise %6,2 düzeyindedir. Sadece okuryazar olan kadınların oranı %2,1 ile oldukça düşük seviyelerdedir.

Meslek bakımından kadınların %27,6'sının çalışmadığı, %25,8'inin işçi olarak %23,2'sinin de memur olarak çalıştığı ortaya çıkmıştır. Öte yandan kadınların %9'u esnaf, %8'i öğrenci, %5,7'si de diğer işlerde çalıştıklarını bildirmiştir. Çiftçi olduklarını beyan eden kadınların oranı ise %0,8 ile oldukça düşüktür.

Gelir düzeyi açısından yapılan değerlendirmede, kadınların %28,9'unun aylık gelirinin 5001 Türk Lirası (TL) ve üzeri olduğu anlaşılmıştır. Bunu %12,9 ile hem 2501-3000 TL hem de 3001-3500 TL gelir aralıkları takip etmektedir. Her iki gelir düzeyinin toplamdan aldığı oran birbirinin aynıdır. Bununla birlikte kadın katılımcıların %10,6'sı 3501-4000 TL; %9,3'ü 4501-5000 TL; %8,8'i 4001-4500 TL; %8,5'i 2324-2500 TL; %7,7'si 2324 TL'den az gelir aralıklarında yer alırken %0,5'i de herhangi bir gelir elde edemediklerini ifade etmişlerdir.

Aile içinde ödemeler, çoğunlukla eşler tarafından birlikte karşılanmaktadır. Bu oran %39,2'dur ve oldukça yüksektir. Dolayısıyla eşlerin birbirine destek olmaya çalıştıkları söylenebilir. Anne-baba ve çocuklar olarak tüm aile bireylerinin ödemeleri karşılama oranı ise %19,1 düzeyindedir. Öte yandan ödemeleri sadece erkeklerin karşılama oranı %26,5 iken kadınların oranı %13,9'dur. Bunların dışında ödemelerin karşılanması ise %1,3 oranında diğer aktörler tarafından gerçekleştirilmektedir.

Kocaeli kadınlarının %81,7'si birikim yapmayı önemserken %18,3'ü ise yapmamayı seçmektedir. Buna göre Kocaeli'deki kadınların geleceğin belirsizliği karşısında yoğun olarak ihtiyat güdüsüyle para talebinde bulunmayı tercih ettikleri söylenebilir. Kadınların birikimlerini nereye yönlendirdikleri sorgulandığında, ağırlıklı olarak %40,2 oranında kıymetli madenler ve kıymetli maden hesaplarına yöneldikleri anlaşılmıştır. Bu oranı %16,2 ile gayrimenkul alımları, %15,5 ile döviz alımları ve %13,4 ile de TL hesapları takip etmektedir. Ayrıca TL hesaplarını vadeli ve vadesiz olarak değerlendiren katılımcıların oranı ise %9,8'dir. Öte yandan sabit (%2,8) ve değişken (%2,1) getirili menkul kıymetlere yönelik dağılım, birbirlerine çok yakın oranları yansıtmaktadır.

Bilindiği üzere para biriktirmek çok kolay bir eylem değildir. Kocaeli kadınları ise para biriktirirken çoğunlukla (%20,1 oranındaki katılımcı kitlesi) banka hesapları yoluyla para biriktirmeye çalıştıklarını beyan etmişlerdir. Buna karşın %20,9 oranındaki katılımcılar ise para biriktirmeyi başaramadıklarını ifade etmişlerdir. Para biriktirirken sermaye piyasası araçlarına yönelenlerin oranı %18,6 iken %12,9'u parayı saklamak suretiyle, %12,1'i bireysel emeklilik fonu gibi fonlarla, %15,5'i de mal-mülk edinimi yoluyla para biriktirme yolunu tercih etmektedirler. Bütün bu paylaşım içinde paralarını TL olarak tutmak isteyenlerin oranının düşük olması, aynı zamanda TL'ye olan güvenin azaldığının bir göstergesi sayılabilir.

Söz konusu çalışmanın diğer çalışmalardan en önemli farkı, Kocaeli kadınlarının kendilerini birer finansal okuryazar olarak kabul edip etmediklerini araştırmaktır. Bu

konuya yönelik olarak yapılan sorgulamadan elde edilen verilere göre, katılımcıların yalnızca %4,9'u kendilerinin çok iyi bir finansal okuryazar olduğunu belirtirken %18,6'ı iyi olduklarını, %35,8'i orta düzeyde, %21,9'u ise az bilgiye sahip olduklarını ifade etmişlerdir. Öte yandan %18,8 oranındaki katılımcı kitlesi de herhangi bir bilgisi olmadığını ortaya koymuştur.

7. Katılımcıların Finansal Davranışlarına Göre Analizi

Ele alınan çalışmada, Kocaeli'de yaşayan kadınların ekonomik hayata katılımlarının değerlendirilebilmesi amacıyla, kadınların finans bilgileri ve ekonomik alanda ne kadar aktif oldukları da sorgulanmıştır. Bu bağlamda katılımcıların davranışsal analizlerinin yapılabilmesi için aşağıdaki sorular değerlendirmeye tabi tutulmuştur:

Tablo 1, Kocaeli kadınlarının ekonomik ve finansal değişiklikleri takip edip etmediklerine ilişkin değerlendirmeyi içermektedir. Söz konusu tabloya göre, %36,6 oranındaki katılımcı gelişmeleri ara sıra, %23,5'i ise gelişmeleri nadiren takip etmekte iken %12,4'ü de ekonomik gelişmeleri çok sık takip ettiğini beyan etmişlerdir. Bu sonuçlar bize Kocaeli kadınlarının eğitim seviyelerinin çok yüksek olmasına rağmen (kadınların neredeyse yarısı üniversite mezunudur) finansal gelişmelere karşı ilgilerinin ve duyarlılığının düşük düzeylerde kaldığını göstermektedir. Aynı durum, katılımcıların enflasyona ilişkin verdikleri yanıtlar için de geçerlidir.

Tablo 1: Ekonomik ve Finansal Gelişmeleri Takip Etme Sıklığı

		Frekans	Yüzde
Ekonomik ve Finansal Gelişmeleri Takip Etme Sıklığı	Ara sıra	142	36,6
	Çok sık	48	12,4
	Nadiren	91	23,5
	Sürekli	51	13,1
	Takip etmiyorum	56	14,4
	Toplam	388	100,0
Enflasyon Kavramının Bilinirliği	Fiyatlar genel düzeyindeki sürekli artış	103	26,5
	Her şeye zam gelmesi	84	21,6
	Paranın satın alma gücündeki azalış	201	51,8
	Toplam	388	100,0
Aktif olarak Kullanılan Kredi Kartı Sayısı	Evet	245	63,1
	Hayır	143	36,9
	Total	388	100,0

		Frekans	Yüzde
Sahip Olunan Kredi Kartı Sayısı	0	134	34,5
	1	150	38,7
	2	73	18,8
	3	18	4,6
	4 ve fazlası	13	3,4
	Toplam	388	100,0

Söz konusu tablo (Tablo 1), kadınların kredi kartı kullanımlarını da göstermektedir. Tablodan kadınların %63,1'inin kredi kartı kullanıcısı olduğu %36,9'unun ise hiçbir kredi kartına sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca katılımcıların %38,7'sinin 1, %18,8'inin 2, %4,62'sinin 3, %3,4'ünün de 4 ve daha fazla kredi kartının bulunduğu ortaya çıkmıştır.

Tablo 2: Bir Şeyi Satın Almadan Önce Satın Alma Gücünü Önemseme

		Frekans	Yüzde
Bir Şeyi Satın Almadan Önce Satın Alma Gücünü Önemseme	Kesinlikle Katılıyorum	233	60,1
	Katılıyorum	90	23,2
	Kararsızım	28	7,2
	Katılmıyorum	7	1,8
	Kesinlikle Katılmıyorum	30	7,7
	Toplam	388	100,0
Finansal İşlemleri Düzenli Olarak Takip Etme	Kesinlikle Katılıyorum	161	41,5
	Katılmıyorum	113	29,1
	Kararsızım	52	13,4
	Katılmıyorum	33	8,5
	Kesinlikle Katılmıyorum	29	7,5
	Toplam	388	100,0

Tablo 2 ise katılımcıların herhangi bir varlığı satın almadan önce kendi alım güçlerini dikkate alıp almadıklarını öğrenmek amacıyla oluşturulmuştur. Tablo 2'den katılımcıların büyük çoğunluğunun (%83,3) satın alma ilişkin karar aşamasında alım gücüne sahip olup olmadıklarını önemsedikleri, geriye kalan %9,5 oranındaki katılımcının alım gücünü önemsemedikleri, %7,2 oranındaki katılımcının da bu konuda kararsız kaldıkları gözlemlenmektedir.

Tablo 3: Bireysel Kredi Kullanmanın Nedenleri

	Frekans	Yüzde
Diğer aile bireyelerine yardım için	14	3,6
Ev / araba satın alımı için	53	13,7
Evin çeşitli ihtiyaçları için	53	13,7
Evlilik, eğitim vb. durumlar için	53	13,7
Fatura, kredi kart vb. borçları ödemek için	32	8,2
Kullanmadım	181	46,6
Tatil veya seyahat için	2	,5
Toplam	388	100,0

Koceli’li kadınların bireysel kredi kullanma nedenleri ise Tablo 3’te sorgulanmıştır. Buna göre katılımcıların yaklaşık yarısı (%46,6’sı) herhangi bir kredi talebinde bulunmazken ev-araba satın almak, çeşitli ev ihtiyaçlarını karşılamak, evlilik ve eğitim gibi harcamalarda bulunmak nedenleriyle kredi almak isteyenlerin dağılım oranları (%13,7) birbirine eşit çıkmıştır. Bununla birlikte hanımların %8.2’si fatura ve kredi kartı borçlarının ödemeleri için kredi kullanmayı tercih ettiklerini beyan etmişlerdir. Geriye kalan %3,6 oranındaki katılımcı aile bireyelerine yardım etmek, %0.5 oranındaki katılımcı ise tatil ve seyahat etmek için kredi kullanmayı düşündüklerini belirtmişlerdir.

7.1. Katılımcıların Finansal Davranışlarına Yönelik Ki Kare Analizleri

Çalışmada, Kocaeli’li kadınların finansal okuryazarlık düzeyleri ile finansal davranışları ve kararları arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığını tespit etmek amacıyla anket yoluyla toplanan veriler, Ki-Kare Bağımsızlık Testine tabi tutulmuştur. Bu bağlamda IBM SPSS Statistics paket programı kullanılarak Ki-Kare Analizleri gerçekleştirilmiştir. Ki-kare analiz sonuçları ile önceden belirtilmiş olan hipotezler arasındaki ilişkiler aşağıdaki tabloda (Tablo 4) gösterilmektedir:

Tablo 4: Finansal Okuryazarlığın Etkilerine Dair Ki-Kare Analizleri

	Başarılı		Başarısız		χ^2	P
	f	%	f	%		
Uzun Vadeli Finansal Hedefler Belirleme	210	100	0	0	314,456	,000
Enflasyon	103	100	0	0	96,328	,000
Ekonomik ve Finansal Gelişmelerin Takibi	230	95,4	11	4,6	344,511	,000
Bireylerin Finansal İşlerini Takip Etme Durumları	230	83,9	44	16,1	234,994	,000
Kredi Kartı Kullanımı	230	93,9	15	6,1	329,665	,000
Online Bankacılık Hizmetleri Kullanımı	230	79	61	21	188,270	,000
Bireysel Emeklilik Hesabına Sahip Olma	127	100	0	0	129,695	,000

Tablo 4’e göre, katılımcıların finansal okuryazarlık düzeyleri ile uzun vadeli finansal hedefleri ($p=0,000<\alpha=005$), enflasyonu doğru ifade edebilmeleri ($p=0,000<\alpha=005$), her

türlü ekonomik ve finansal gelişmeleri izleyebilmeleri ($p=0,000<\alpha=005$), bireysel olarak finansal faaliyetlerini takip edebilmeleri ($p=0,000<\alpha=005$), kredi kartı kullanımları, online bankacılık hizmetlerinden yararlanmaları ve bireysel emeklilik hesaplarına sahip olmaları ($p=0,000<\alpha=005$) arasında anlamlı bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Elde edilen Ki-Kare analizi sonuçlarına göre H1, H2, H3, H4, H5, H6 ve H7 hipotezleri $\alpha=0,05$ için kabul edilmektedir.

7.2. Çoklu Regresyon Analizi Bulguları

Ele alınan çalışmada çoklu regresyon analizine başvurmanın amacı, eğitimin hem finansal okuryazarlık hem de alınabilecek uzun vadeli finansal kararlar üzerinde anlamlı bir etkisinin bulunup bulunmadığının ölçülmesidir. Bu nedenle eldeki verilere tek yönlü ANOVA testi uygulanmıştır. Aşağıda yer alan tablolar bu analizlerin sonuçlarını göstermektedir. Buna göre Tablo 5 varyansların homojenliğini diğer bir deyişle eşitliliğini yansıtan Levene Testi sonuçlarını içermektedir. Levene Testi yani varyansların homojenliği için ileri sürülen hipotezler şunlardır:

H_0 : %95 güvenle, grup varyansları homojendir.

H_1 : %95 güvenle, grup varyansları homojen değildir.

Tablo 5: Varyansların Homojenliği Testi 1

Levene Testi	df1	df2	p
17,687	5	382	,000

Söz konusu testin sonuçlarına göre, anlamlılık düzeyi (p değeri) 0,05'den küçük olduğunda en az iki grup arasında anlamlı birer fark bulunduğu, (p değeri) 0,05'den büyük olduğunda ise dikkate alınan gruplar arasında anlamlı bir farklılığın bulunmadığı düşünülmektedir. Tablo 5'de yer alan bulgulara göre yapılan değerlendirmede p değeri 0,05'den küçük çıkmıştır. Bu sonuç, tek yönlü varyans analizi açısından dikkate alınan H_0 hipotezinin reddedilmesini gerektirmektedir. Başka bir deyişle, %95 güvenle grupların ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.

Bu sonucun ardından farklılığın nedeninin sorgulanması için Post Hoc testlerinin uygulanması gerekmektedir. Böylece ortaya çıkan farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığı tespit edilebilmektedir. Uygun Post Hoc testinin seçimi için ise Tablo 5'de yer alan Levene Testinin sonuçları önemli bir gösterge olmaktadır. Buna göre, varyansların homojenliğinin test edildiği Levene Testinden hareketle homojen olmayan bir sonuç ile karşılaşıldığından Post Hoc testlerinden Tamhane's T2 tekniğinin uygulanması anlamlı bulunmuştur. Böylece hangi gruplar arasında anlamlı farklılıkların olduğuna ilişkin tespitler Tablo 6'da gösterilmiştir. Tablo 6'ya göre lise mezunu olanlar ile diğer gruplar arasında anlamlı farklılıkların bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 6: ANOVA Testi 1

I) Eğitim	J) Eğitim	Ortak Farklar (I-J)	Standart Hata	Anlamlılık Düzeyi (P)
Okuryazar	İlkokul	-,68571*	,07961	,000
	Ortaokul	-1,00000	,00000	.
	Lise	-1,93827*	,02691	,000
	Üniversite	-2,92857*	,03574	,000
	Lisansüstü	-4,00000	,00000	.
İlkokul	Okuryazar	,68571*	,07961	,000
	Ortaokul	-,31429*	,07961	,006
	Lise	-1,25256*	,08404	,000
	Üniversite	-2,24286*	,08727	,000
	Lisansüstü	-3,31429*	,07961	,000
Ortaokul	Okuryazar	1,00000	,00000	.
	İlkokul	,31429*	,07961	,006
	Lise	-,93827*	,02691	,000
	Üniversite	-1,92857*	,03574	,000
	Lisansüstü	-3,00000	,00000	.
Lise	Okuryazar	1,93827*	,02691	,000
	İlkokul	1,25256*	,08404	,000
	Ortaokul	,93827*	,02691	,000
	Üniversite	-,99030*	,04473	,000
	Lisansüstü	-2,06173*	,02691	,000
Üniversite	Okuryazar	2,92857*	,03574	,000
	İlkokul	2,24286*	,08727	,000
	Ortaokul	1,92857*	,03574	,000
	Lise	,99030*	,04473	,000
	Lisansüstü	-1,07143*	,03574	,000
Lisansüstü	Okuryazar	4,00000	,00000	.
	İlkokul	3,31429*	,07961	,000
	Ortaokul	3,00000	,00000	.
	Lise	2,06173*	,02691	,000
	Üniversite	1,07143*	,03574	,000

Katılımcıların eğitim düzeyleri ile finansal okuryazarlıkları arasında anlamlı bir farklılığın olup olmadığının tespit edilmesi için de veriler arasında ANOVA Analizi yapılmıştır (Tablo 6). Sonuçlar anlamlı bir ilişkinin varlığını işaret etmektedir.

Ayrıca kadınların eğitim düzeyleri ile finansal kararları arasında anlamlı bir farklılığın varlığı da ANOVA testine tabi tutulmuştur. Bunun için de öncelikle Levene Testi uygulanarak varyansların homojenliği ölçülmüştür. Söz konusu test sonucunda homojenliğin olmadığı ortaya çıkmış ve yeniden Tamhane's T2 tekniğinin kullanılması anlamlı bulunmuştur.

Tablo 7: Varyansların Homojenliği Testi 2

Levene Testi	df1	df2	p
358,844	5	382	,000

Buna göre Kocaeli kadınlarının eğitim düzeyleri ile finansal kararları arasındaki ilişkinin hangi gruplar arasında anlamlı farklılıklar gösterdiğine ilişkin sonuçlar, Tablo 7'de yer almaktadır. Tablo 7, homojen olmayan varsayımlar altında yapılan analize göre, üniversite mezunu olanlarla diğerleri arasında anlamlı bir farklılık bulunduğunu göstermektedir.

Tablo 8: ANOVA Testi 2

(I) Eğitim	(J) Eğitim	Ortak Farklar (I-J)	Standart Hata	Anlamlılık Düzeyi (P)
Okuryazar	İlkokul	,00000	,00000	.
	Ortaokul	,00000	,00000	.
	Lise	,00000	,00000	.
	Üniversite	-,65934*	,03523	,000
	Lisansüstü	-1,00000	,00000	.
İlkokul	Okuryazar	,00000	,00000	.
	Ortaokul	,00000	,00000	.
	Lise	,00000	,00000	.
	Üniversite	-,65934*	,03523	,000
	Lisansüstü	-1,00000	,00000	.
Ortaokul	Okuryazar	,00000	,00000	.
	İlkokul	,00000	,00000	.
	Lise	,00000	,00000	.
	Üniversite	-,65934*	,03523	,000
	Lisansüstü	-1,00000	,00000	.
Lise	Okuryazar	,00000	,00000	.
	İlkokul	,00000	,00000	.
	Ortaokul	,00000	,00000	.
	Üniversite	-,65934*	,03523	,000
	Lisansüstü	-1,00000	,00000	.
Üniversite	Okuryazar	,65934*	,03523	,000

(I) Eğitim	(J) Eğitim	Ortak Farklar (I-J)	Standart Hata	Anlamlılık Düzeyi (P)
	İlkokul	,65934*	,03523	,000
	Ortaokul	,65934*	,03523	,000
	Lise	,65934*	,03523	,000
	Lisansüstü	-,34066*	,03523	,000
	Lisansüstü	Okuryazar	1,00000	,00000
	İlkokul	1,00000	,00000	.
	Ortaokul	1,00000	,00000	.
	Lise	1,00000	,00000	.
	Üniversite	,34066*	,03523	,000

Tablo 6 ve Tablo 8’de yer alan ANOVA Analizi sonuçlarına göre, farklı eğitim seviyelerine sahip olan Kocaeli kadınlarının uzun vadeli finansal hedefler belirlemeleri ile finansal okuryazarlıkları arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılıkların bulunduğu ortaya çıkmıştır. Çünkü her iki durumda da p değeri 0,05’den küçüktür.

Sonuç

Bilindiği üzere finansal piyasalar bilgi temelli piyasalardır. Bu tür piyasalarda işlem yaparken bireylerin kendi finansal pozisyonlarını doğru yönetmeleri ve herhangi bir zarara uğramamaları büyük önem taşımaktadır. Günümüzde bilgi ve iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişmeler, hem finansal piyasaları hem de finansal araçları daha karmaşık hale getirmiştir. Üstelik son yıllarda oldukça sık yaşanan finansal krizler de her kesimden bireylerin birer finansal okuryazar olmasını bir zorunluluk olarak ortaya çıkarmıştır.

Ele alınan çalışmada, toplumun en küçük yapı taşı olan ailenin en önemli bileşenlerinden biri olan kadınların, bilinçli birer finansal okuryazar olup olmadıklarının Kocaeli özelinde değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çünkü kadınların finansal girişimlerde bulunurken doğru kararlar alması ve doğru seçimler yapması zarara uğrama riskini veya kaybetme olasılığını azaltıcı yönde etkilemektedir. Böylece kadınlar toplam refahlarını (reel refah + finansal refah) arttırma fırsatı yakalayabilmektedirler. Diğer bir deyişle, birer finansal okuryazar olan kadınların finansal yaşamları, finansal seçimleri, kararları, davranış ve tutumları bu çerçevede daha sağlıklı bir biçimde şekillenmektedir.

Kocaeli kadınlarına yönelik yapılan değerlendirmeler sonucunda, Kocaeli kadınlarının finansal okuryazarlık düzeyleri ile demografik özellikleri arasında anlamlı bir ilişkinin var olduğu ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Kocaeli’de ikamet eden kadınların eğitim seviyeleri ile uzun vadeli finansal kararları ve finansal okuryazarlıkları arasında da istatistiksel olarak anlamlı farklılıkların diğer bir deyişle ilişkilerin bulunduğu bulguları da elde edilmiştir. Ancak Kocaeli’deki kadınların eğitim seviyeleri çok yüksek olmasına karşın finansal konulara olan ilgileri oldukça düşük düzeydedir. Bu nedenle Kocaeli

özelinden hareketle, genel olarak kadınların finansal okuryazarlık oranının düşük olması ülke ekonomilerini olumsuz yönde etkilemektedir.

Kadınların güçlenmesi ve iyi birer finansal okuryazar olabilmeleri ise finansal konularda eğitim almalarına bağlıdır. Söz konusu eğitimlerin öncelikle devlet tarafından ücretsiz olarak sağlanması fırsat eşitliği açısından büyük önem taşımaktadır. Devletin önderliğinde başlatılan eğitim seferberliği Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Merkez Bankası, Borsa İstanbul, Türkiye Sermaye Piyasaları Birliği, Sermaye Piyasası Kurulu ve Finansal Okuryazarlık ve Erişim Derneği gibi çeşitli kurum ve kuruluşlar tarafından da sürdürülebilir ve daha geniş kitlelere yaygınlaştırılması sağlanabilir. Bu bağlamda politika yapıcılar, gerek gelecek hedeflerini belirlerken, gerekse büyüme ve kalkınma planlarını yaparken her şeyden önce bireylerin var olan finansal bilgi düzeylerini değerlendirebilmeli ve finansal eğitim içeriklerinin ve uygulamalarının bireylerle en erken nasıl buluşturulacağı konusundaki çalışmalara öncelik vermelidirler.

Ayrıca kadınların finansal okuryazarlıklarının arttırılabilmesi ve toplum içinde daha fazla görünür kılınabilmesi için kadınların finansal sosyalizasyon (Cansever ve Kızıldağ, 2021: 882) süreçlerinin de ele alınıp incelenmesi gerekmektedir. Çünkü finansal okuryazarlık davranışı doğuştan kazanılan bir yetenek değildir. Sonradan kazanılmakta ve bu kazanım uzun vadeli bir sürece dayanmaktadır. Bu süreç doğrultusunda da bireylerin finansal sosyalizasyonlarının oluşumunda aileleri, arkadaşları, okulları, takip ettikleri medya araçları, inandıkları dinleri gibi faktörler etkili olmaktadır. Kuşkusuz bireylerin çocukluk döneminde gelir elde etme, bağımsız olarak çeşitli harcamalarda bulunma, tasarruf etme, borçlanma, bütçe oluşturma gibi deneyimler kazanmaları ve bu konularda bilgi edinmeleri ilerleyen yaşlarında finansal konularda daha başarılı olmalarını sağlamaktadır. Bu nedenle ailelerin finansal konularla ilgili olarak çocuklarıyla kuracakları iletişimin, bilgi ve deneyimlerini aktaracak şekilde yapacakları konuşmaların gelecekte çocukların bilinçli birer finansal okuryazar olabilmeleri açısından önemi çok büyüktür. Aile içinde başlayacak olan finansal eğitimin, ileri aşamalarda kamu kurumları, üniversiteler, yerel yönetimler ve çeşitli sivil toplum kuruluşları ile sürdürülmesi, farklı eğitim ve gelişim programları ile şekillendirilmesi, daha fazla kadının bu eğitimlerden yararlanabilmesinin önünün açılması kadınların finansal okuryazarlık düzeylerinin arttırılmasını sağlayabilir.

Kadınların iş hayatında erkeklere kıyasla daha az yer alması, kadınların finansal konulara daha az ilgi duymalarına neden olmaktadır. Bunun için de kadınların ihtiyaçlarına göre hazırlanmış eğitim programlarının geliştirilmesi, medya aracılığı ile yaygın bilgi paylaşımının yapılabilmesi ve hızlı ve kolay yoldan bilgiye erişimin sağlanabilmesi hem kadınların finansal farkındalıklarının hem de finansal okuryazarlıklarının artmasına yol açacaktır. Bu sayede de son dönemlerde daha fazla yaygınlık kazanan finansal dolandırıcılık olaylarından kadınların korunmasının önü de açılacaktır.

Kaynakça

- Acaravcı, Songül Kakilli., Kadir, Bediroğlu. (2019). "Finansal Okuryazarlık: Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Üzerine Uygulama". İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi, 7(2): 30-51.
- Aksoylu, Semra., Derviş, Boztosun., Fatih, Altınışık., Emre Hayri, Baraz. (2017). "A Baseline Investigation of Financial Literacy Levels: The Case of Kayseri Province". Muhasebe ve Finansman Dergisi, (75): 229-246.
- Almenberg, Johan., Anna, Dreber. (2015). "Gender, Stock Market Participation And Financial Literacy". Economics Letters, 137: 140-142.
- Altan, Fatih., Enis Baha, Biçer. (2017). "Sağlık Bakanlığına Bağlı Hastanelerde Çalışan Sağlık Personelinin Finansal Okuryazarlık Düzeyinin Belirlenmesi: Sivas İli Örneği". Business & Management Studies: An International Journal, 5(2): 481-499.
- Altıntaş, Kadir Murat. (2008). Bireysel Yatırımcılar Açısından Finansal Eğitimin Önemi. İstanbul: Sigorta Araştırma ve İnceleme Yayınları.
- Altıntaş, Kadir Murat. (2009). "Belirlenmiş Katkı Esaslı Emeklilik Planlarında Finansal Eğitimin Önemi: Katılımcıların Finansal Okur Yazarlığı Çerçevesinde Alternatif Bir Yatırım Eğitimi Modeli". Zonguldak Kara Elmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5(9): 151-176.
- Arslan, Öznur. (2020). "Üniversite Öğrencilerinde Finansal Okuryazarlık Düzeyinin Belirlenmesi: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Örneği". Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17(1): 227-257.
- Baltacı, Nuri., Eren, Kütük. (2020). "Üniversite Öğrencilerinin Finansal Okuryazarlık Seviyelerinin Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma: Doğu Akdeniz Örneği". Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi, 11 (3): 846-857.
- Başarır, Çağatay., Ahmed Yusuf, Sarıhan. (2017). "Üniversite Öğrencilerinin Finansal Okuryazarlıklarının Belirlenmesi: Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Örneği". Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 15(4): 143-162.
- Bayrakdaroğlu, Ali., Seranay, Bilge. (2018). "Finansal Eğitimin Finansal Okur-Yazarlık Üzerindeki Etkisi: Muğla İlinde Kadınlara Yönelik Bir Araştırma". Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi, 42(19): 97-119.
- Bayram, Seliha Seçil. (2014). "Finansal Okuryazarlık ve Para Yönetimi Davranışları: Anadolu Üniversitesi Öğrencileri Üzerine Bir Uygulama". Business & Management Studies: International Journal, 2 (2): 105-135.

- Baysa, Eray., Süleyman Serdar, Karaca. (2016). "Finansal Okuryazarlık ve Banka Müşteri Segmentasyonları Üzerine Bir Uygulama". Muhasebe ve Finansman Dergisi, (71): 109-126.
- Bozkurt, Eda., Yılmaz, Toktaş., Ali, Altın. (2019). "Türkiye'de Tasarruf ve Finansal Okuryazarlık Üzerine Bir Araştırma", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 18(72): 1580-1605.
- Cansever, Didem., Duygu, Kızıldağ. (2021). "Kadın Girişimcilerin Finansal Sosyalleşmesini ve Finansal Okuryazarlığı Üzerine İzmir İlinde Bir Araştırma". Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14(3): 881-905.
- Chen, Haiyang., Ronald P., Volpe. (1998), "An Analysis of Personal Financial Literacy Among College Students" Financial Services Review, 7(2): 107- 128.
- Chen, Haiyang., Ronald P., Volpe. (2002). "Gender Differences in Personal Financial Literacy Among College Students". Financial Services Review, 11(3): 289-307.
- Coşkun, Selin. (2016). "Üniversite Öğrencilerinin Finansal Davranış ve Tutumlarının Belirlenmesi: Finansal Okuryazarlık Alguları Üzerine Bir Araştırma". İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 5(7): 2257-2258.
- Çam, Alper Veli., Abdülkadir, Barut. (2015). "Finansal Okuryazarlık Düzeyi ve Davranışları: Gümüşhane Üniversitesi Önlisans Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma". Global Journal of Economics and Business Studies, 4 (7): 63-72.
- Çam, Handan., Alper Veli, Çam. (2016). "Finansal Okuryazarlığın Mobil Bankacılık Kullanımındaki Rolü: Doğu Karadeniz Bölgesinde Bir Araştırma". Yönetim Bilişim Sistemleri Dergisi, 1(3): 98-105.
- Çevik, Cemal. (2018). "Ön Lisans Öğrencilerinin Finansal Okuryazarlık Düzeyi Üzerine Bir Araştırma: Kırklareli Üniversitesi Örneği". Ekonomi Maliye İşletme Dergisi, 1(1): 21-38.
- Çinko, Murat., Emin, Avcı., Sinem, Ergun., Mahmut, Tekçe. (2017). "Üniversite Öğrencilerinin Finansal Okuryazarlık Düzeyleri: Marmara Üniversitesi Örneği". Marmara Business Review, 2(1): 25-50.
- Danes, Sharon M., Tahira, K. Hira. (1987). "Money Management Knowledge of College Students". The Journal of Student Financial Aid, 17: 4-16.
- Danışman, Emre., Durmuş, Sezer., Gümüş, Umut Tolga. (2016). "Finansal Okuryazarlık Düzeyinin Belirlenmesi: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma". Kara Harp Okulu Bilim Dergisi, 2(26): 1-37.

- Demirkol, Ömer Faruk., İncilay, Erduru. (2017). "Üniversite Öğrencilerinin Finansal Okuryazarlık Düzeylerinin Tespitine Yönelik Bir Araştırma: Harran Üniversitesi Örneği". İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi, 5 (4): 12-26.
- Dilek, Serkan., Orhan, Küçük., Ali, Eleren. (2016). "Kastamonu Üniversitesi Öğrencilerinin Ekonomi Okuryazarlığı". İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, [Gelecek İçin Bilimsel İşbirliği Uluslararası Konferansı Özel Sayısı], 1865-1878.
- Elmas, Bekir., Hakan, Yılmaz. (2016). "Finansal Okuryazarlık: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Öğrencileri Üzerine Bir Çalışma". Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2 (1): 115-140.
- Erdoğan, Dilek Coşkun., Sedat, Erdoğan. (2018). "Finansal Okuryazarlık Düzeyinin Ölçülmesi Ve Finansal Eğitimin Finansal Okuryazarlık Düzeyi Üzerine Etkisi: Şırnak Üniversitesi Örneği". Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 2 (1): 138-159.
- Ergün, Bahadır., Arzu, Şahin., Erhan, Ergin. (2014), "Finansal Okuryazarlık: İşletme Bölümü Öğrencileri Üzerine Bir Çalışma". Journal Of International Social Research, 34 (7): 847-864.
- Ergün, Kutlu., Alpaslan, Serel. (2019). "Üniversite Öğrencilerinin Finansal Okuryazarlığı: Balıkesir Üniversitesi Örneği". İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 8 (2): 1385-1410.
- Gümüş, Umut Tolga., Pailer, Murat Kutay. (2019). "Öğrencilerin Finans Dersi Alma Durumunun Finansal Okur Yazarlık Seviyesine Etkisi: Bir Nazilli Örneği". OPUS International Journal of Society Researches, 11 (18), 1494-1516.
- Güvemli, Batuhan., Serkan, Meydan. (2019). "Üniversite Öğrencilerinin Finansal Davranışları ve Finansal Tutumları: Trakya Üniversitesi Örneği". Muhasebe ve Finansman Dergisi, (Özel Sayı): 171-184.
- Hogarth, Jeanne M. (2002). "Financial Literacy and Family and Consumer Sciences". Journal of Family and Consumer Sciences, (94): 15-28.
- Işık, İhsan. (2011). Dünyada ve Türkiye'de Finansal Hizmetlere Erişim Ve Finansal Eğitim. [https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/362bbf12-7d95-47eb-9d4d13039893ce5e/finansal_egitim.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-362bbf12-7d95-47eb-9d4d-13039893ce5e-m3fBaY], Erişim Tarihi: 09.07.2021.
- Jorgensen, Bryce L., Jyoti, Savla. (2010). "Financial Literacy of Young Adults: The Importance of Parental Socialization". Family Relations, 4(59):465-478.
- Kaya, Murat., Hidayet, Güneş. (2019). "Üniversite Öğrencilerinin Finansal Okuryazarlık Düzeylerinin Analizi: Bankacılık ve Finans Bölümü Öğrencileri Üzerine Bir Uygulama (Analysis Of The Financial Literacy Levels Of University Students: An

Application On Department Of Banking And Finance)". Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11 (28): 295-305.

Karadeniz, Erdiñ., Levent, Koşan., Erol, Geçgin., Mehmet, Beyazgül. (2019). "Üniversite Öğrencilerinin Finansal Okuryazarlık Düzeylerinin Analizi: Kafkas Üniversitesi Sarıkamış Kampüsünde Bir Araştırma". Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17(2): 325-345.

Kılıç, Selim. (2012). "Örnek Büyüklüğü, Güç Kavramları ve Örnek Büyüklüğü Hesaplaması". Journal of Mood Disorders, 2 (3).

Kılıç, Yunus., Ali, Ata., İbrahim, Seyrek. (2015). "Finansal Okuryazarlık: Üniversite Öğrencilerine Yönelik Bir Araştırma". Muhasebe ve Finansman Dergisi, Nisan Sayısı, 129-150.

Kocabıyık, Turan., Türker, Teker. (2018). "Finansal Okuryazarlık: Süleyman Demirel Üniversitesi Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma". Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi. 2(2): 117-144.

Lusardi, Annamaria. (2008). "Financial Literacy: An Essential Tool For Informed Consumer Choice?". National Bureau Of Economic Research, (14084):1-29.

Lusardi, Annamaria., Olivia S., Mitchell. (2006). "Financial Literacy and Planning: Implications For Retirement Wellbeing". Pension Research Council Working Paper 1, The Wharton School.

Lusardi, Annamaria., Olivia S., Mitchell. (2007). "Financial Literacy and Retirement Preparedness: Evidence and Implications For Financial Education Programs". Business Economics. 42(1): 35-44.

Lusardi, Annamaria., Olivia S., Mitchell. (2008). "Planning and Financial Literacy: How do Women Fare?". American Economic Review, 98(2): 413-417.

Lusardi, Annamaria., Olivia S., Mitchell. (2011). "Financial Literacy and Retirement Planning in the United States". Journal of Pension Economics & Finance, 4(10): 509-525.

Markovic, Charli A., Sharon A., Devaney. (1997). "College Seniors' Personal Finance Knowledge and Practices". Journal of Family and Consumer Sciences, 89: 61-65.

Mercan, Nuray., Emine, Oyur., Ayşenur, Altınay., Yaşar, Aksanyar. (2012). "Ekonomi Okur Yazarlığına Yönelik Ampirik Bir Araştırma". Ekonomi Bilimleri Dergisi, 4(2): 109-118.

Özdemir, Ali., Fatih, Temizel., Harun, Sönmez., Fikret, Er. (2015) "Financial Literacy Of University Studens: A Case Study For Anadolu University, Turkey", International Journal Of Management Economics and Busisness, 11 (24): 97-109.

- Potrich, Ani Caroline Grigion., Kelmara, Mendes Vieira., Daniel, Arruda Coronel., Reisoli, Bender Filho. (2015). "Financial Literacy İn Southern Brazil: Modeling And Invariance Between Genders". *Journal Of Behavioral And Experimental Finance*, Elsevier, 6: 1-12.
- Potrich, Ani Caroline Grigion., Kelmara, Mendes Vieira., Guilherme, Kirch. (2018). "How Well Do Women Do When It Comes To Financial Literacy? Proposition Of An İndicator And Analysis Of Gender Differences". *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, Elsevier, 17(C): 28-41.
- Sabri, Mohamad Fazli., Maurice, MacDonald. (2010). Savings Behavior And Financial Problems Among College Students: The Role Of Financial Literacy In Malaysia. *Cross-Cultural Communication*, 6 (3): 103-110.
- Sezer, Durmuş., Sezgin, Demir. (2015). "Yatırımcıların Finansal Okuryazarlık ve Bilişsel Yetenek Düzeylerinin Psikolojik Yanılsamalar ile İlişkisi". *Journal of Accounting & Finance*, (2015): 69-88.
- Sönmez, Yahya., Ethem, Kılıç. (2020). "Finansal Okuryazarlık Düzeylerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma: Kastamonu Üniversitesi Örneği". *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 10(2): 479-497.
- Steen, Adam., David, MacKenzie. (2013). "Financial Stress, Financial Literacy, Counselling and the Risk of Homelessness". *Australasian Accounting, Business and Finance Journal*, 7(3): 31-48.
- Şenbayram, Emel Aba. (2019). "Finansal Okuryazarlık: Harran Üniversitesi Suruç Meslek Yüksekokulu Öğrencilerine Yönelik Bir Araştırma". *Econharran*, 3(3): 1-21.
- Uyar, Süleyman., Işıl, Atalay. (2021). "Finansal Okuryazarlık Ve Üniversitede Verilen Derslerin Finansal Okuryazarlık Etkisi". *Muhasebe Enstitüsü Dergisi (Journal of Accounting Institute)*, (64): 1-17.
- Van Rooij, Maarten., Annamaria, Lusardi., Rob, Alessie. (2012). "Financial Literacy, Retirement Planning And Household Wealth". *The Economic Journal*, 122 (560): 449-478.
- Van Rooij, Maarten., Annamaria, Lusardi., Rob, Alessie. (2011). "Financial Literacy and Stock Market Participation". *Journal of Financial Economics*, 101(2): 449-472.
- www.tuik.gov.tr/ . Erişim: 16.06.2020.
- Yardımcıoğlu, Mahmut., Ali, Yörük. (2016). "Türkiye'deki Finansal Okuryazarlığın Ve Finansal Farkındalığın Durumu". *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 9(2): 173-208.

Yıldırım, Murat., Fatih, Bayram., Ahmet, Oğuz., Gülay, Günay. (2017). Financial Literacy Level of Individuals and Its Relationships to Demographic Variables". Mediterranean Journal of Social Science, 8(3): 19-26.

Yücel, Sevde., Necati, Çiftçi. (2018). "Üniversite Öğrencilerinin Finansal Okuryazarlık Düzeylerinin Bazı Demografik Değişkenler Açısından İncelenmesi". İnönü University International Journal of Social Sciences (INIJOSS), 7 (1): 143-161.

EK-1 ANKET SORULARI

FİNANSAL OKURYAZARLIK ANKET SORULARI

Anketimiz Kocaeli’nde yaşayan kadınların finansal okuryazarlığı ile ilgili bilgi edinmek amacıyla hazırlanmıştır. Bu amaçla anketimizdeki veriler bilimsel araştırma için kullanılacaktır. Bu nedenle sorulara samimi cevap vermeniz bizim için önem arz etmektedir. Verilerin gizliliği kapsamında anketimiz nüfus bilgileri içermemekte olup soruların cevapları ise hiçbir şekilde paylaşılmayacaktır. Lütfen aşağıdaki sorulara dikkatle cevap veriniz. Katılımınız için teşekkür ederiz.

1. Medeni durumunuz nedir?

Evli Bekar

2. Ailedeki birey sayısı siz dahil kaçtır?

1 2 3 4 ve fazlası

3. Eğitim düzeyiniz nedir?

Okuryazar İlkokul Ortaokul
 Lise Üniversite Lisansüstü-Doktora

4. Yaşınız hangi aralıktadır?

18-25 yaş 26-33 yaş 34-43 yaş 44-51 yaş 52 yaş ve üstü

5. Mesleğiniz nedir?

İşçi Memur Esnaf
 Çiftçi Öğrenci Çalışmıyorum Diğer

6. Çalışıyor iseniz kaç yıldır çalışıyorsunuz?

5 ve daha az 6-10 yıl 11-15 yıl
 16-20 yıl 21 ve üstü yıl

7. Hanenizin en önemli ana gelir kaynağı aşağıdakilerden hangisidir?

Maaş veya ücret Aile bireylerinden yardım alarak
 Serbest meslek veya ticari kazanç Devlet yardımları
 Gayrimenkul gelirleri Diğer gelirler (Yazınız)

8. Aylık geliriniz hangi aralıktadır?

2020 TL’den az 2021-2500 TL arası 2501-3000 TL arası
 3001-3500 TL arası 3501-4000 TL arası 4001-4500 TL arası
 4501-5000 TL arası 5001 TL ve fazlası

9. Ailenin aylık harcamaları toplamı ortalama ne kadardır?

- () 0-2000 TL () 2001-4000 TL () 4001-6000 TL
 () 6001-8000 TL () 8001 -10000 TL () 10001 TL ve fazlası

10. Hanede ödemeleri/harcamaları hangi birey/bireyler karşılamaktadır?

- () Kadın () Erkek
 () Eşler birlikte () Çocuklar
 () Tüm aile bireyleri birlikte (Anne, baba ve çocuklar)
 () Ailenin diğer bireyleri () Ödemeleri yapamıyoruz

11. Birikim (tasarruf) yapmayı önemsiyor musunuz?

- () Evet () Hayır

12. Para biriktirebiliyor musunuz?

- () Evet () Hayır () Ara sıra

13. Eğer biriktiriyorsanız aylık ortalama ne kadar biriktiriyorsunuz?

- () 0-250 TL () 251-500 TL () 501-750 TL
 () 751-1000 TL () 1001 TL ve fazlası

14. Elinizde toplu para bulunduğu hallerde bu parayı öncelikli olarak hangi alanda değerlendirmeyi düşünürsünüz?

- () Sabit getirili menkul kıymetler (**Tahvil, hazine bonosu vb.**)
 () Döviz (**Euro, dolar vb.**)
 () Vadeli/Vadesiz mevduat (**Katılma hesapları**)
 () Türk Lirası
 () Gayrimenkul (**konut, arsa, dükkân vb.**)
 () Değişken getirili menkul kıymetler (**hisse senedi, yatırım fonu katılma belgesi vb.**)
 () Kıymetli madenler (**Altın, gümüş, platin vb.**) ve kıymetli maden hesapları

15. Haftalık, aylık ya da yıllık bütçe yapar mısınız?

- () Evet () Hayır () Nadiren

16. Bütçeye uygun davranır mısınız?

- () Evet () Hayır () Nadiren

17. Paranızı genellikle biriktirme/değerlendirme yöntem ya da yöntemleriniz nedir?

- () Herhangi bir yerde saklayarak (ev ve benzeri)
 () Bankada vadeli mevduat hesabında
 () Arsa, ev, araba veya hayvan gibi mal ya da mülk edinimi yoluyla
 () Bireysel emeklilik gibi fonlarla
 () Finansal yatırım araçlarını kullanarak (Tahvil, hisse senedi ve benzeri)
 () Para biriktiremiyorum.
 () Diğer (Yazınız)

18. Daha önce birikimlerinizden kazanç elde ettiniz mi?

- () Evet () Hayır () Daha önce hiç birikimim olmadı.

19. Daha önce birikimlerinizden zarar ettiniz mi?

- () Evet () Hayır () Daha önce hiç birikimim olmadı.

20. Daha önce aldığınız aşağıdaki finansal kararların hangisi ya da hangilerinden dolayı pişmanlık duydunuz?

- () Tasarruf veya yatırımlar () Kullandığım krediler
() Kullandığım çeşitli sigorta türleri () Borçların yönetimi
() Hiç pişmanlık duymadım () Diğer (Yazınız)

21. Acil paraya ihtiyaç duyduğunuzda nereden para bulursunuz öncelik durumuna göre sıralayınız?

- () Varlık satışı (otomobil, ev, eşya vb.)
() Aile bireyleri veya yakınlardan borç alarak
() Finansal borç
() Ek iş, fazla mesai vb.
() Hiçbir yerden bulamam
() Diğer (Yazınız)

22. Ekonomik ve finansal gelişmeleri ne sıklıkla takip ediyorsunuz?

- () Sürekli () Çok sık () Ara sıra () Nadiren () Takip etmiyorum

23. Ekonomik ve finansal gelişmeleri takip ettiğiniz kaynaklar nelerdir?

- () İnternet () Gazete ve/veya Dergi
() Kendi deneyimlerimden () Televizyon ve/veya Radyo
() Okuldan () Arkadaşımdan
() Aileden () Diğer (Yazınız)

24. “Enflasyon” denilince ilk aklınıza gelen aşağıdakilerden hangisi olur?

- () Fiyatlar genel düzeyindeki sürekli artış
() Paranın satın alma gücündeki azalış
() Her şeye zam gelmesi

25. Bireysel emeklilik sistemi ile ilgili bilgi düzeyiniz nedir?

- () Çok iyi () İyi () Orta () Az () Bilгим yok

26. Bireysel emeklilik sisteminde bir hesabınız bulunmakta mıdır?

- () Evet () Hayır

27. Katılım bankaları ve Sukuk hakkında bilgi düzeyiniz nedir?

- () Çok iyi () İyi () Orta () Az () Bilгим yok

28. Tüketici Hakem Heyetleri ve işlevleri hakkındaki bilgi düzeyiniz nedir?

- () Çok iyi () İyi () Orta () Az () Bilгим yok

29. Aşağıdakilerden hangisi hakkında öncelikle bilgi edinmek isterseniz?

- () Bütçe yapma hakkında () Para harcama hakkında
() Tasarruf yapma hakkında () Krediler hakkında
() Finansal araçlar ve yatırım hakkında

30. Yatırım aracı seçerken en çok önem verdiğiniz üç ölçüt hangisi ya da hangileridir?

- () Getirisinin yüksek olması () Riskinin düşük olması
() Faizsiz olması () Güvenilir olması
() Vergi avantajı olması () Erişim (alım-satım) kolaylığı
() Maliyetsiz alış ve satış imkânı olması

31. Bankada herhangi bir hesabınız bulunuyor mu?

() Evet () Hayır

32. Online bankacılık uygulamalarını kullanıyor musunuz?

() Evet () Hayır

33. Aktif olarak kullandığınız kredi kartınız var mı?

() Evet () Hayır

	Kesinlikle Katılıyorum	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum	Hiç Katılmıyorum
34. Taksit imkanı sağlıyor.					
35. Kredi kartı para taşıma gereksinimini ortadan kaldırıyor.					
36. Geç ödeme imkanı sağlıyor.					
37. Kampanya özelliklerini kullanıyorum.					
38. Prestij sağlıyor.					

39. Kaç adet kredi kartınız bulunmaktadır?

() 0 () 1 () 2 () 3 () 4 ve üzeri

40. Bugüne kadar ki en yüksek kredi kartı borcunuzun ne kadar olduğunu yazınız.

() TL

Kredi kartı kullanımı ile ilgili aşağıdaki ifadelere ne ölçüde katıldığınızı belirtiniz?

41. Kredi kartı hesap ekstrelerinizi (hesap özetleri) inceler misiniz?

() Evet () Hayır () Ara sıra

42. Finansal belge ya da kayıtlarınızı (fatura, dekont, vergi makbuzu vb.) ne kadar süreyle saklarsınız?

() Sürekli saklarım

() Bir süre saklar sonra atarım

() Önemli gördüklerimi sürekli olarak saklarım

() Önemli gördüklerimi bir süre saklar sonra atarım

() Hiç saklamam

43. Bireysel kredi kullanma sebebinizi belirtiniz?

() Fatura, kredi kart vb. borçları ödemek için () Evin çeşitli ihtiyaçları için

() Tatil veya seyahat için () Evlilik, eğitim vb. durumlar için

() Diğer aile bireylerine yardım için () Kullanmadım () Diğer

(Yazınız)

44. Yatırım yapmadan önce aşağıdaki mekanizmalardan hangisi ya da hangileri kararınızı etkiler?

- () E-mail yoluyla gelen bilgilendirme mesajları
() Banka şubesi tarafından sunulan bilgiler
() Broker veya finansman danışmanından tavsiyeler alırım
() İnternette sunulan bilgiler
() Arkadaş veya akrabadan tavsiyeler alırım
() Diğer (Yazınız)

Aşağıdaki ifadelere ne ölçüde katılıyorsunuz?

	Kesinlikle Katılıyorum	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum	Hiç Katılmıyorum
45. Bir şeyi satın almadan önce satın alma gücümü önemserim.					
46. Finansal işlemlerimi düzenli olarak takip ederim.					
47. Uzun vadeli finansal hedefler belirlerim					

48. Finansal okuryazarlık düzeyinizi belirtiniz.

- () Çok iyi () İyi () Orta () Az () Bilgim yok

Yayın Geliş Tarihi: 2021-04-14

Yayın Onay Tarihi: 2021-12-24

DOI No: 10.35343/kosbed.915632

Harika ÖZKAN •

Serap BENLİGİRAY **

İnsan Kaynakları Uygulamalarında Yapılan Ayrımcılıkların Doğallaştırılmasına Eleştirel Bir Bakış***

*A Critical View on the Naturalization of
Discrimination in Human Resources Practices*

Özet

Bu çalışmanın amacı eleştirel bir bakış açısıyla insan kaynakları uygulamalarındaki ayrımcı davranışları ortaya çıkarmak, bu davranışları yapanların gerekçelerini tespit etmek ve ayrımcılığı nasıl doğallaştırdıklarını belirlemektir. Bu amaçla yapılan araştırmanın evreninde tek bir kurumsal şirket yer almıştır. Veri toplama ve analiz aşamasında belge incelemesi, içerik analizi ve derinlemesine görüşme gibi nitel yöntemler kullanılmıştır. Ayrımcılıkların nasıl doğallaştırıldığına analizi John B. Thompson'un doğallaştırma yöntemlerine (meşrulaştırma, taslama, birleştirme, parçalama, şeyleştirme) dayanarak yapılmıştır. Sonuçta genel olarak 58 ifadede meşrulaştırmanın, 34 ifadede parçalamanın, 29 ifadede şeyleştirmenin, beş ifadede birleştirmenin ve dört ifadede de taslamanın (gibi göstermenin) kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eleştirel Bakış, Doğallaştırma, Ayrımcılık, İKY.

JEL Kodları: M10, M12, J71

Abstract

The aim of this study is to reveal discriminatory behaviors in human resources practices with a critical perspective, to determine the reasons of those who do these behaviors and to specify how they naturalize discrimination. There was only one corporate company in the universe of the research conducted for this purpose. Qualitative methods such as document review, content analysis and in-depth interview were used during the data collection and analysis phase. The analysis of how discriminations are naturalized has been made based on John B. Thompson's naturalization methods ((legitimization, dissimulation, unification, fragmentation, reification). As a result, it was concluded that in general, legitimization was used in 58 statements, fragmentation in 34 statements, reification in 29 statements, unification in 5 statements, and dissimulation in four statements.

• Dr. Öğretim Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Tavşanlı Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, mail: harika.ozkan@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5270-3061

** Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, mail: sbenligi@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1004-8318

*** Bu çalışma Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Serap Benligiray danışmanlığında Harika Özkan tarafından "Eleştirel Yönetim Çalışmaları Bakış Açısıyla İnsan Kaynakları Uygulamalarında Ayrımcılık ve Doğallaştırılması" başlığı ile tamamlanarak 04.07.2018 tarihinde savunulan Doktora tezinden türetilmiştir.

Keywords: Critical View, Naturalization, Discrimination, HRM.

JEL Codes: M10, M12, J71

Giriş

İnsanların doğuştan gelen ya da sonradan edindikleri özellikler nedeniyle birçok alanda olduğu gibi iş yaşamında da ayrımcılığa tabii tutuldukları bilinen bir gerçektir. Bu konuyla ilgili güncel çalışmalarda iş yaşamında ırk, etnik köken, renk, cinsiyet, din, hamilelik-doğum vb. konular, medeni durum, cinsel eğilim, engellilik, yaş, hemşehrilik, sosyal sınıf, askerlik durumu, sendikal üyelik, siyasi görüş, fiziksel görünüm, genetik gibi özelliklere dayanan ayrımcılıkların yapıldığı gösterilmiştir (Demir, 2011: 763; Çetin ve Özdemirci, 2011: 1; Avrupa Ayrımcılık Yasağı Hukuku El Kitabı, 2010: 89-119; Fleischer, 2004: 33-34). Bunların yanı sıra iş yaşamında bitirilen üniversite ve hatta bölüm bile ayrımcılık konusu olmaktadır (Emre, 2010, 48; Akgeyik, 2009: 287-288). Ayrıca işin yapılmasıyla ilgili olmayan deneyim sahibi olunmasıyla ilgili istekler, eski hükümlülük haline karşı geliştirilen önyargılar ya da sigara kullanımıyla ilgili kısıtlamalar da çalışanlar arasında ayrımcılık yapılmasına neden olmaktadır.

Ayrımcılığın suç olarak kabul edilmesine rağmen işletmelerde çalışanlara yönelik ayrımcı davranışlar farklı düşüncelerle sergilenmeye devam etmektedir. Hatta işverenlerin veya insan kaynakları bölümlerinin bireylere veya gruplara karşı ayrımcı davranışlarının kendilerince mantıklı nedenleri bulunmaktadır. Bunlar, genellikle örgütün başarılı olması için gerekli olduğu düşünülen gerekçelerdir. Yapılan araştırmalar işverenlerin ya da vekillerinin ayrımcı davranışları örgüt kültürünü korumak, kurumsal bir kimlik oluşturmak, örgüt imajını sağlamak ve güçlendirmek, örgüte bağlılığı sağlamak, takım duygusunu oluşturmak, bilgi kirliliğinden oluşan riskleri azaltmak, örgüt içinde sorunların daha baş göstermeden önüne geçmek, içinde yaşanılan toplumun ahlaki yapısına uymak, iş sağlığı ve güvenliği konusunda belirsizlikleri engellemek, olası bir performans düşüklüğünün önüne geçmek, çevresel belirsizliklerden korunmak, maliyetleri düşürmek, işletme kârlılığını artırmak/güçlendirmek vb. niyetlerle gerçekleştirdiklerini göstermiştir (Göregenli, 2012; Zizzo, 2011; Parlaktuna, 2010; Smith, 2008; Green, 2005; Deem, 2003). Buradan yola çıkılarak ayrımcılığın örgütün yararına ve iyi niyetli düşüncelerle yapıldığı sonucu çıkarılabilir.

İnsanlar genellikle ayrımcılık yaptıklarını kabul etmeyebilir, bazen de iyi bir şey olduğunu düşünerek yaptıklarıyla övünebilirler (Göregenli, 2012: 62). Bu nedenle çoğunlukla yapılan bu ayrımcılıklar normal ve/veya olması gereken davranışlar olarak ortaya çıkar. Bu durum hem ayrımcılığı yapanlar hem ayrımcılığa maruz kalanlar

tarafından fark edilmeyebilir. Bu noktada cevaplanması gereken soru insanların yaptıkları ya da maruz kaldıkları ayrımcılıkları neden fark etmedikleridir. Bunun cevabı karşı karşıya kalınan durumun doğal olarak algılanmasıdır. Çoğu zaman ayrımcılık yapanlar tutumlarının, davranışlarının ya da bu konuyla ilgili aldıkları kararların çok doğal olduğuna ve alternatiflerinin olamayacağına inanırlar. Aynı şekilde düşünen ayrımcılıkla karşılaşan bireyler de karşılaştıkları doğallaştırılmış durumlara genellikle güçlü bir biçimde itiraz bile edemezler. Dolayısıyla yaşanan ayrımcılıklar süreklilik kazanır ve sorunlar da gayet doğal olarak kabul edilerek sürdürülür. Bireylere veya gruplara ayrımcılık yapılması başlı başına bir sorunken, hem ayrımcılığa maruz kalan bireylerin hem de ayrımcılıkları gerçekleştirenlerin bu durumu doğal karşılamaları bir başka önemli sorunu oluşturmaktadır. Bu çok doğal ve sanki olması gereken süreçler gibi görülen uygulamaların/gereçlerin birçok olumsuz sonucu olabilir. İşletmelerin bu sonuçlarla uzun vadede verimli, etken, kârlı ve başarılı olma olasılığı yoktur. Bu da hem örgüt hem çalışanlar açısından mutsuz ve verimsiz iş ortamlarının oluşmasına zemin hazırlayacaktır.

Bir düşüncenin veya eylemin doğallaştırılması için birçok yöntem bulunmaktadır. Bu yöntemler sayesinde doğallaştırılan ve çeşitli ayrımcılıkların yapılmasına yol açan uygulamalar, yapılan ayrımcılıkların daha da derinleşmesine, toplumsal ayrımcılıklara dönüşmesine ve aslında uzun vadede bakıldığında işletmelerin başarılı sonuçlar almalarından çok zarar görmelerine neden olacaklardır. Bu nedenle işletmelerin insan kaynakları uygulamalarında yaşanan ayrımcı davranışlar ve bunların nasıl doğal hale getirildiği ortaya çıkarılmalıdır. Bu çalışmanın amacı eleştirel bir bakış açısıyla insan kaynakları uygulamalarındaki ayrımcı davranışları ortaya çıkarmak, bu davranışları yapanların gerekçelerini tespit etmek ve ayrımcılığı nasıl doğallaştırdıklarını belirlemektir. Bu amaçla yapılan araştırmanın evreninde tek bir kurumsal şirket yer almıştır. Belge incelemesi, içerik analizi ve derinlemesine görüşme gibi nitel yöntemlerin kullanıldığı araştırmanın sonucunda yöneticiler tarafından yapılan çeşitli ayrımcı davranışların doğallaştırma yöntemleri tespit edilmiş ve tartışılmıştır.

1. Alanyazın

1.1. İnsan Kaynakları Uygulamalarında Yapılan Ayrımcılıklar

İnsan kaynakları yönetimi, insanların örgüte, bireye ve çevreye yararlı olacak şekilde, etik kurallara ve yasalara da uyularak, etkili bir şekilde yönetilmesini sağlayan işlev ve faaliyetler bütünüdür (Benligiray, 2016: 38). İnsan kaynakları yönetiminin temel işlevi, rolleri, amaçları ve organizasyon yapısı bu bütün etrafında biçimlenir. İnsan kaynakları yönetiminin kapsamına giren faaliyetlerin sayısı ve niteliği, oynayacağı roller, amaçları, organizasyon yapıları içinde bulunduğu kurum ya da kuruluşun büyüklüğüne ve ihtiyaçlarına bağlı olarak değişir (Benligiray, 2016: 38). Söz konusu faaliyetler insan kaynakları planlaması, iş analizi, insan kaynağı temini ve seçimi, oryantasyon, eğitim ve geliştirme, kariyer geliştirme, performans değerlendirme, iş değerlendirme ve ücretlendirme, ödüllendirme ve disiplin oluşturma, endüstriyel ilişkilerin yürütülmesi, işçi sağlığı ve iş güvenliği çerçevesinde gerçekleştirilir. Bu yolla işverenler ve yöneticiler insan kaynağının ve dolayısıyla işletmenin etkenliğini ve etkililiğini artırmaya çalışırlar.

Araştırmalar insan kaynakları uygulamaları sırasında çeşitli ayrımcılıkların yapıldığını ortaya koymuştur (Okur ve Balta, 2020; Kulualp, 2015; Siebers and Gastel, 2015; Buz, 2015;

Spedale et.al., 2014; Levay, 2014; Büte, 2011; Kırel vd, 2010). Yapılan ayrımcılıklara çeşitli örnekler verilebilir. Örneğin, işletmenin ihtiyaç duyacağı zamanda ve yerde, uygun becerilere sahip, doğru sayıda insan kaynağının bulundurulması için yapılan insan kaynakları planlamasında, kaç kişinin ve kimlerin örgüt içinde faaliyet göstereceğinin kestirilmesi gerekir. İşletmenin hangi birimlerinin yeni çalışana ihtiyaç duyacağı, hangi birimlerdeki çalışanların yerlerinin değiştirileceği veya işten çıkartılmalarının gerekeceği gibi sorulara cevap verirken planlamayı yapanlar, daha az nitelikli olduğunu düşündükleri cinsiyetlerin, engellilerin, yaşlıların, göçmenlerin vb. önünde bir set oluşturabilirler (Seymen ve Bolat, 2005: 41; Scott and Little, 1991: 177).

İşletmelerin başarılı bir şekilde varlıklarını devam ettirebilmeleri, ihtiyaç duydukları alanlarda istekle çalışabilecek çalışanların varlığına bağlıdır. Bu çalışanların belirlenmesi için işletme içi ve dışı kaynaklardan yararlanılarak işe en uygun bireylerin bulunmasına ve temin edilmesine ihtiyaç duyulur. İşletmeler için işe uygun nitelikteki insan kaynakları belirlenirken adayın kişiliğinin işin gereklerine uygunluğu, iş için yeterli beceriyi taşıdığı, iş ahlakına sahip olduğu ve yöneticisiyle uyumlu çalışabileceği gibi hususlara dikkat edilir (Zinkard, 2016; Şimşek ve Öge, 2007: 116). Ancak insan kaynaklarının temini ve seçimi sırasında değerlendirilen bu hususlar ayrımcılıkların da artmasına neden olmaktadır (Lipovsky, 2014; Hollinshead, 2012; Demir, 2011; Emre, 2010). Örneğin, iş için gerekli olan performansın gösterilmesinden bağımsız olarak engellilerin yetersiz performans göstereceği, eski hükümlülerin gerekli iş ahlakına sahip olmayacağı, bazı cinsiyetlerin yeterince çalışmayacakları, hatta sigara içenlerin veya askerliğini tamamlamamış olanların o işletmede çalışmalarına gerek olmadığı gibi düşüncelerle, insan kaynağı temini ve seçimi sırasında ayrımcılıklar yapılmaktadır (Akkaya ve Yılmaz, 2015: 19-20; Benligiray ve Özkan, 2014: 1409-1410; Altan, 2007: 193). Hatta bazen hale-boynuz etkisinde kalınarak da adayın bir özelliğinden dolayı, işin gereklerinden bağımsız olarak aday hakkında olumlu veya olumsuz bir karar alınabilir (Özdemir, 2020: 20). Bu durum liyakate dayanmadığı için, aday hakkındaki olumlu karar diğer adaylara; olumsuz karar ise adaya ayrımcılık olarak yansiyacaktır.

Teknolojinin hızlı değişimi ve bilgi seviyesindeki artış, büyük küçük tüm işletmelerin iş yapma biçimlerinde yeniliklere gitmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla çalışanların da kendilerini geliştirmeleri ve yenilemeleri gerekir. Bunu sağlamak için işletmeler çeşitli eğitim ve gelişim programları oluşturmaktadır. Ancak bu programlara kimlerin katılacağı belirlenirken ayrımcılıklar ortaya çıkmaktadır. Örneğin, kadınların anne olabileceği ve bu durumda zaten işe ara verebilecekleri, yaşlı çalışanların emekli olabilecekleri ya da zaten kendileri istemeyecekleri ya da engellilere eğitim sağlamanın daha maliyetli ve zor olacağına inanıldığı için insan kaynaklarının eğitiminde ve gelişiminde çeşitli ayrımcı davranışlar sergilenmektedir (Alparslan vd., 2015: 69; Maurer and Rafuse, 2001: 112; Aydemir, 2013: 113).

İşletmelerin amaçlarına ulaşabilmesi için birçok işin yapılması gerekmektedir. Çalışanlar bu işleri yerine getirirken çabalarının karşılığında adil bir ücret almayı talep etmektedirler. Oysa uygulamada eşit işe eşit ücret olarak tanımlanabilecek bu konuda da ayrımcılık yapıldığı bilinmektedir. Çalışma yaşamında kadınların, göçmenlerin ve azınlıkların daha düşük ücretlerle çalıştırılması (Erikli, 2020: 47; Bernhard and Bernhard, 2016: 65-68; Parlaktuna, 2010: 1219) veya işletmelerin birlikte çalışmayı çok istedikleri bir

çalışana aynı işi yapan diğer çalışanlara oranla daha yüksek ücret vermeyi kabul etmeleri sonucunda, ücretlendirme konusunda ciddi ayrımcılıklar ortaya çıkmaktadır.

1.2. Doğallaştırma

Doğallaştırma, insan eliyle doğal görünmesini sağlamak, doğal duruma getirmek; bir olay veya olguyu tamamen beklendiği gibi, alışılmış, sağduyuya, mantığa uygun, doğru ve adil hissedilen bir hale getirmektir (TDK; Lexico (Oxford) Sözlükleri, 2019). Ancak doğallaştırma beraberinde her zaman olması gereken doğal durumları getirmemekte, bazen çeşitli yanlışları da doğal hale getirerek, söz konusu yanlışların uygulanmasından çekinilmemesine, hatta yapılmasının gerekli görülmesine neden olabilmektedir.

İdeoloji ve kültür üzerine çeşitli çalışmaları olan Eagleton, bir şeyleri kaçınılmaz kılmanın, dolayısıyla kabul edilmelerini sağlamanın yolunun onları doğallaştırmada yattığını ileri sürer. Doğallaştırma yoluyla istenilen yönlendirmelerin önü açılabilir. Bu nedenle egemen durumda olanlar ve iktidarlar kendine yakın inanç ve değerlerin doğruluklarını kendinden menkul ve görünüşte kaçınılmaz kılacak şekilde doğallaştırmak ve evrenselleştirmek ister. Çünkü ancak bu yolla kendilerini ve yaptıklarını topluma kabul ettirebileceklerdir (Eagleton, 1996: 60). Eagleton, (1996: 60) bu durumu; "*Toplumsal yaşamın dokusuna baştan sona yayılmış ve böylece bir alışkanlık, görenek veya kendiliğinden gelişen etkinlik gibi 'doğallaşmış' ve 'görünmez' bir halde kalmak genel olarak iktidar adına daha tercih edilir bir durumdur*" olarak ifade etmiştir.

İktisat, siyaset bilimi, felsefe gibi sosyal bilimin birçok alanında doğallaştırma konusu üzerinde durulmuştur. Örgütlerin hayatta kalmak ve hedeflerine ulaşabilmek için çeşitli çevresel faktörler karşısında kaynaklarını nasıl örgütlediklerini inceleyen ve bu konuda tutarlı bilimsel önermeler geliştirmeye çalışan örgüt alanyazını da doğallaştırma konusuyla ilgilenmektedir (Taşçı, 2013: 6). Ancak alanyazında politik bir eleştiri yaparak kasıtlı ve taraflı bir şekilde sadece yöneticilerin sorunlarına çözüm üretilmesine karşı çıkan ve kurulu örgütsel düzenleri ve yönetsel uygulamaları sorgulayan kuramlar eleştirel yönetim çalışmaları ve postmodernizm olmuştur (Taşçı, 2013: 18). Bu kuramlardan postmodernizm farklı bakış açılarına göre farklı gerçeklikler olabileceğini, doğrunun herkese göre değişebileceğini kabul ederek her türlü genellemeye karşı çıkarak evrensel doğrulardan uzaklaşmaktadır (Erdemir, 2013: 169-176). Eleştirel yönetim çalışmaları ise daha politik bir duruş sergilemekte ve direkt olarak doğal görüneni sorgulayarak doğallaştırma konusuyla ilgilenmektedir.

Alanın öncülerinden Adler, Forbes ve Willmott (2008: 120) Eleştirel Yönetim Çalışmaları'nı; işletmelerde uygulanan yönetim tekniklerinin nasıl daha etkili hale getirileceği gibi yapısal sorunlarına odaklanmak yerine bu tekniklerin uygulanması sırasında hangi toplumsal sorunlara yol açtıklarının (Sınıflaşma ve otoritenin baskınlaşmasına neden olur mu? Etnik kimlik ve cinsiyet gibi konularda baskıcı ilişkileri ortaya çıkarır mı? vb.) incelenmesi ve hatta bu yönetim tekniklerinin yol açtıkları sorunlara rağmen yapılan çeşitli çalışmalarla niye daha da cazip hale getirilmeye çalışıldığının anlaşılması olarak açıklamaktadırlar. Eleştirel yönetim çalışmaları bu yönüyle örgüt alanyazınındaki diğer alanlardan farklılaşmakta ve işletmelerin görünmeyen ya da görülmesi istenmeyen yönlerini ortaya çıkarmaya çalışarak işlevsel bir bakış açısından öte,

tarafsız bir şekilde işletmeleri anlayabilmek ve gerekirse yanlış uygulamaları ortaya koyabilmek için uğraşmaktadır (Alakavuklar, 2010: 5).

Eleştirel yönetim çalışmaları, özellikle istihdam ve tüketim alanlarında yönetim tarafından oluşturulan gereksiz sıkıntıların ve yıkımların, sanki doğal buymuş gibi sunulmasından, meşrulaştırılmasından ve sürdürülmesinden endişe duymaktadır. Bu durumların düzeltilmesine duyulan istek sonucunda yapılan araştırmalarda doğal görünenin sorgulanması, yönetsel çıkarların evrenselleştirilmesine karşı çıkılması, araçsal akılcılığın ötesine geçilmesi, iktidar (güç) ve bilgi arasındaki ilişkisinin incelenmesi ve düşünümelliğin değerlendirilmesi gibi ortak temalar üzerinde durulmaktadır (Adler, et.al., 2008: 125; Alvesson and Deetz, 2005: 74). Bu çalışmanın ana konusu, insan kaynakları uygulamalarında gerçekleştirilen ayrımcılığın nasıl doğallaştırıldığı olduğu için belirtilen temalar içinde doğal görünenin sorgulanması konusu ön plana çıkmaktadır.

1.3. Doğallaştırma yöntemleri

Bir durumun doğallaşması için onun alternatifinin olamayacağı, kaçınılmaz olarak gerçekleşeceği şeklinde algılanması gerekecektir. Bunu gerçekleştirenler yani durumları doğallaştırabilenler, başkalarının ikna olmasını sağlayarak olaylar üzerinde hâkimiyet kurmayı da başarabileceklerdir. Lukes (2016: 124), tahakkümün nasıl işlediğini ve tahakküm altında tutulan bireylerin, zoraki veya gönüllü olarak riayet etmelerinin nasıl sağlandığını araştırdığı eserinde, gönüllü riayet tahakküm altındaki bireylerin tahakkümün normal bir durum olduğuna inandırılması yoluyla sağlandığını ifade etmiştir.

Konuyla ilgili alanyazın incelendiğinde, doğallaştırma sürecinin, bireyleri var olan durumun dışında bir durum olamayacağına inandırmakla ve ikna etmekle ilgili olduğu görülür (Lukes, 2016; Thompson, 2013; Scott, 1995). Buna göre iktidar, tahakküm altına aldığı bireylere doğrudan sansür uygulayarak veya bilgiyi çarpıtarak, bireyler için neyin doğru olduğuna karar veren kurumsallaşmış yargılar oluşturarak, arzu ve inançların kaynaklarını yanlış yönlendirerek ve tüm bu durumların başka türlü olmayacağına inandırıp doğallaştırarak rasyonaliteyi kesintiye uğratmaktadır (Lukes, 2016: 208). Alanyazında iktidar ve tahakküm konuları ele alınmakla beraber, bu tahakkümün doğallaştırılmasının hangi yöntemler aracılığıyla yapıldığını gösteren çok az sayıda kaynak bulunmaktadır. Bu kaynaklarda da kullanılan yöntemler genel olarak insanların muhakeme etme becerilerini köreltme noktasında oldukça benzer özellikler göstermektedir. Tahakküm ilişkilerinin geliştirilmesi, devam ettirilmesi ve doğallaştırılması konularında eserleri bulunan James C. Scott'un ve John B. Thompson'un çalışmalarında birbirlerine paralel özelliklere sahip yöntemlerden bahsedildiği tespit edilmiştir. Aşağıda Scott'un "olumlama", "gizleme", "örtmece", "damgalama/lekeleme" ve "oybirliği" olarak adlandırdığı yöntemler ile Thompson'un "meşrulaştırma", "şeyleştirme", "taslama/gibi gösterme", "parçalama" ve "birleştirme" olarak adlandırdığı yöntemler incelenmiştir.

James C. Scott'a (1995: 78-91) göre doğallaştırma yöntemleri aşağıda yer almaktadır:

- **Olumlama (Affirmation):** Tabi olanlar üstlerinin güçlü olduklarına ne kadar çok inanırlarsa, sahip olunan bu izlenim üstün kendini dayatmasına ve kendilerine

karşı oluşabilecek görüşlerin görünmez kılınmasına o kadar yardımcı olacak ve onun fiili iktidarını doğallaştıracaktır. Bu nedenle bazı olaylar belirli bir tahakküm modelinin söylemsel olumlaması olarak planlanır. Örneğin, üstler için küçük törenler düzenlenmesi, bir yemekteki oturma düzeninin statüye göre ayarlanması, astın üstünü şapkasını çıkartarak selamlaması, sahip olunan gücün teşhir edilmesi (çalışma alanları son teknoloji izleme aygıtlarıyla donatılarak vb.) gibi (78-81).

- **Gizleme (Concealment):** Hâkim olanlar, kendilerine tabi olanların görmelerini isteyecekleri bir görüntü elde etmek için çalışırlar. Bu nedenle büyüklüklerini ve otoritelerini zedeleyebilecek durumlarla karşılaşılırsa, bunları gizlemek isteyeceklerdir. İktidar sahipleri propagandalar ve/veya tertiplenen çeşitli aldatmacalar ile mevcut zayıflıklarını, kendilerine tehdit oluşturabilecek yönlerini ve kendileri için uygun görmedikleri zaafalarını tahakküm altına aldıkları bireylere göstermemeye çalışırlar. Ancak iktidar sahipleri gizlemek istedikleri durumlardan kaçamıyorlarsa, bu defa önemli olan, gizlenmek istenen durumlarla ilgili aleni bilgi verilmemesi ve kendilerini tehdit edecek şekilde sergilenmemesidir. Örneğin, bir kadın yükseltilecekse onun maskülen yanlarına vurgu yapılması gibi (84-86).
- **Örtmece (Euphemization):** Bu yöntem var olan iktidar biçiminin gizlenemeyecek özelliklerinin, negatif bir şekilde değerlendirilen ya da ilan edildiğinde sıkıntı çıkaracağı anlaşılan durumlarının kozmetik olarak güzelleştirilmesine dayanmaktadır. Örneğin, işten çıkartma yerine “tasarrufa gitme ya da küçülme”, zam yerine “fiyat ayarlaması” ifadelerinin kullanılması gibi. Tahakküm altında bulunan bireyleri rahatsız edebilecek bir faaliyete veya olguya yumuşak bir görünümün sağlanması istendiğinde bu yöntemden yararlanılmaktadır. Örtmece bu nedenle maskeleyme veya makyajlama olarak değerlendirilir (86-89).
- **Damgalama-lekeleme (Stigmatization):** Örtmece, bir çeşit lahanaya gül deme ve bunu kabul ettirme olarak ele alınacak olursa, lekeleme bunun tam tersini içermektedir. Hâkim kesimler kendileri için sıkıntı oluşturan bireyleri ve durumları marjinalleştirebilirlerse, lekelemeyi de sağlayabileceklerdir. Örneğin, grevcilerin haydutlar, asiler, sokak serserileri ya da muhalif seslerin terörist olarak tanımlanması ve bu yolla kamuoyu ilgisinin onların politik taleplerinden uzaklaştırılması damgalama-lekeleme örneğidir (89-90).
- **Oy birliği (Unanimity):** Bu yöntem, hâkim gruplar arasında oy birliği, tabi olanlar arasında rıza görüntüsünü oluşturmayı ve ortak bir inanç imgesi varmış gibi davranılmasını sağlamaya çalışmaktadır. Herhangi bir konuda hâkim olanların arasının açılması, sahip olunan gücün zayıflamasına ve tabi olanların bölünmelerden yararlanarak tabiiyetin koşullarını tartışmalarına neden olacaktır. Bu nedenle hâkim gruplar etkili bir tutarlılık görüntüsü sergileyerek, bağlılık ve ortak inanç imgesini beslemeye özen gösterirler. Böylece anlaşmazlıklar, gayri resmi tartışmalar, hazırlıksız açıklamalar asgari ölçüde ve mümkün olduğunca gözlerden uzak tutulmuş olur (90-91).

John B. Thompson'a (2013: 79- 85) göre doğallaştırma yöntemleri aşağıda yer almaktadır:

- **Meşrulaştırma (Legitimation):** Bir toplumsal ilişki veya kurum kendisini ve yaptıklarını *ussallaştırarak (rationalization)* (haklı ve desteklenmeye değer olduğuna ikna ederek), *evrenselleştirerek (universalization)* (bazı bireylerin çıkarlarına hizmet eden kurumsal düzenlemelerin aslında herkesin çıkarına hizmet ettiğini ve herkesin ulaşabileceği uzaklıkta olduğunu düşündürerek) ve *öyküleştirerek (narrativization)* (çeşitli hikâyeler, fıkralar, konuşmalar vb. aracılığıyla bir aidiyet duygusu oluşturarak) hedef kitlesini durumun geçmişten bu yana hep böyle sürdüğü ve var olan düzenin doğal olduğu konusunda ikna edebilmektedir (79).
- **Şeyleştirme (Reification):** Tahakküm ilişkileri, geçici-tarihsel bir durumu sanki kalıcı, doğal ve ebediymiş gibi göstererek kurulabilmekte ve sürdürülebilmektedir. Bunun için, insan eliyle yaratılmış bir durum doğrudan *doğallaştırma¹(naturalization)* tekniğiyle sanki doğada da böyleymiş, doğal bir nitelikmiş gibi ele alınabilmektedir. Örneğin, günümüzde toplumsal olarak kabul gören cinsiyetler arası iş bölümünün, kadın ve erkeğin fizyolojik farklılıklarından kaynaklandığını ileri sürmek gibi. Bir diğer teknik olan *ebedileştirmede (eternalization)*, şu an için yaşanan durumların, nasıl başladığına ve ne zaman sonlanacağına dair sorular göz ardı edilerek, kalıcı, değişmez ve sürekli tekrarlanacak şekilde yaşandığı hissiyatı yerleştirilmeye çalışılır. Son olarak *adlandırma/edilgenleştirme (nominalization/passivization)* tekniğiyle, bireylerin dikkati başka bir yöne odaklanırken diğer konuların göz ardı edilmesi sağlanmaktadır. Bu durumda aktörler ve eylemler silinerek, durumları üretenin bir özne olmadan, kendiliğinden gerçekleşen şeyler ve olaylar olarak gösterilmesi söz konusudur. Örneğin, "başbakan ithalatı yasakladı" yerine "ithalat yasaklandı" ya da "polis zanlıyı sorguluyor" yerine "zanlı sorgulanıyor" denmesi özneyi gizlemektedir (84-85).
- **Taslama/gibi gösterme (Dissimulation):** Tahakküm ilişkilerinin oluşturulması ve sürdürülmesi için durumların gizlenmesi, inkâr, örtbas veya göz ardı edilmesi ya da dikkatlerin mevcut durumdan başka yerlere çekilmesi olarak tanımlanan bir

¹ John B. Thompson, tahakküm ilişkilerinin kurulması ve devamlılığının sağlanmasında kullanılan yöntemlerden biri olan Şeyleştirme'de, "Doğallaştırma" adını verdiği bir taktikten bahsetmiştir. Ancak burada bahsettiği doğallaştırma sadece doğada var olma/öyle olma durumu üzerinden açıklanmıştır. Örneğin herhangi bir tarihsel sürecin sanki dünya var olduğundan bu yana yaşanmış gibi ele alınması. Bu durum sadece doğrudan doğaya uygun hale getirmeyi kapsamaktadır. Oysa doğallaştırma sadece doğaya uygun hale getirme anlamına gelmemekte, bir olay veya olguyu tamamen beklendiği gibi, alışılmış, sağduyuya, mantığa uygun, doğru ve adil hissedilen bir hale getirmek anlamlarına da gelmektedir (Bkz. Doğallaştırma başlığı). Thompson'un bahsettiği yöntemler incelendiğinde; zorlama, dayatma, biz yaptık oldu anlayışından ziyade bireylere benimseterek kabul ettirme, doğal gösterme anlayışının hâkim olduğu görülecektir. Bundan ve belirttiği yöntemlerin Scott'un yöntemleriyle büyük benzerlikler göstermesi nedeniyle, bu çalışmada "Şeyleştirme" başlığı altındaki doğallaştırma taktiği, doğallaştırma konusunun sadece doğrudan doğaya uygun hale getirme çabası olarak değerlendirilmiştir.

yöntemdir. Bunun için *yerinden etme (displacement)* taktiğiyle herkes tarafından iyi veya kötü olarak kabul edilen bazı çıkarımlar bir birey, kurum veya düzene yöneltilerek onun da aynı şekilde iyi veya kötü olarak algılanması sağlanır. Örneğin, toplumun ortak olarak kabul ettiği eski bir lidere atfedilen tanınların bugünkü bir birey için kullanılması ile o bireyin liderle özdeşleştirilmesi gösterilebilir. *Hüsnütabirleştirme (euphemization)* taktiğiyle, var olan kötü durumlar, kulağa kötü gelmeyen tanımlamalarla anlam kayması yaratarak normal hale getirilmeye çalışılır. Bir gösterinin şiddetli bir şekilde bastırılması yerine “düzenin sağlanması”, bir ülkenin işgal edilmesi yerine “özgürlük götürülmesi” ifadelerinin kullanılması gibi. *Mecaz (trope)* taktiğiyle de bir durum insanlara olduğundan daha iyi veya daha kötü olarak kabul ettirilir. Örneğin, bir kurumun mevcut yönetiminin eski yönetimden enkaz devraldığını söylemesi eski dönemi yıkım yeni dönemi yapım olarak göstererek hedef kitlenin yeni yönetimi daha iyiymiş gibi algılamasını kolaylaştırmaktadır (80-82).

- **Parçalama (Fragmentation):** Tahakküm ilişkilerine karşı etkili bir şekilde meydan okuyabilen bireylerin güçlerinin azaltılması için onların bölünmesi veya habis, muzır ya da tehdit olarak gösterilmeleri, var olan düzenin sağlamlaştırılmasında kullanılan bir başka yöntemdir. Bu bağlamda *farklılaştırma (differentiation)* tekniği kullanılarak muhaliflerin bir araya gelmelerinin engellenmesi için aralarındaki ayrımlar, farklılıklar ve bölünmeler daha çok vurgulanır ya da *ötekinin sansürlenmesi (expurgation of the other)* tekniği kullanılarak karşıt grupların düşman haline gelmesi sağlanır. Örneğin, grev yapan işçilere ülke birliğine kast eden bir düşman muamelesi yapılması gibi (83).
- **Birleştirme (Unification):** Bu yöntemde ortaya çıkabilecek farklılıklar ve ayrılıklar tahakküm ilişkilerine zarar vermesin diye durumlar standartlaştırılarak veya bütünleştirilerek birlik görüntüsü oluşturulmakta ve bu birliğin dışında herhangi bir durum bırakılmayarak mevcut düzen muhafaza edilmektedir. Bu noktada iktidar ortaya çıkan farklı düşüncelere veya durumlara karşı kurumların ortak bir dil, ortak bir biçim vb. kullanması yoluyla *standartlaştırma (standardization)* tekniğinden; farklılıkların ve bölünmelerin hükümsüz kılınmasını sağlamak için millî bayrakların, marşların, armaların vb. kullanılması yoluyla *bütünleştirme (symbolization of unity)* tekniğinden yararlanır (82-83).

Scott'un ve Thompson'un yukarıda incelenen doğallaştırma yöntemleri arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır (Thompson'un birleştirme yöntemiyle Scott'un oy birliği yönteminde olduğu gibi). Buna karşılık Thompson'un ortaya koyduğu yöntemler, hem Scott'un belirttiği yöntemleri içermekte hem de onun değinmediği durumlar üzerinde durmaktadır. Bu nedenle durumların doğallaştırılmasında Thompson'un bir araya getirdiği yöntemlerin daha kapsayıcı ve ayrıntılı oldukları söylenebilir.

2. Yöntem

Bu çalışma ayrımcılık gibi hassas olan bir konunun geçerli ve güvenilir bir biçimde araştırılmasının hem zor hem özen istediğinin farkında olarak tasarlanmış ve gerçekleştirilmiştir. Konuyu araştırma zorluğunun nedenleri arasında ayrımcılık yapmanın bir suç olması nedeniyle açıkça itiraf edilmemesi; bazı bireylerin yaptıklarının

ayrımcılık olduğunun farkına bile varmamaları, buna karşılık bazılarının ayrımcılığı gurur duyarak yapmamaları nedeniyle açık ve doğru veri toplamanın güçlüğü; bilinçli olarak yapıldığı kolaylıkla tespit edilmeyen veya doğallaştığı için ilk bakışta görülemeyen ayrımcı davranışların varlığı sayılabilir. Bu çalışmada yapılan ayrımcılıkları ve nasıl doğallaştırıldığını derinliğine ve kendi ortamı ve sınırlılığı çerçevesinde açıklamak; bireylerin davranışlarının buldukları ortam içinde ve çok yönlü olarak anlaşılmasını sağlamak; araştırmaya ilgili bireylerin görüşlerini ve deneyimlerini katmak; açık görüşlü ve esnek olmak gerektiği için (Yıldırım ve Şimşek, 2006: 37-38) nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Nitel araştırmalarda sorunun en açık ve ayrıntılı bir biçimde araştırılması, tanımlanması ve açıklanması için mümkün olduğu ölçüde birden fazla yöntem kullanılır. Değişik yöntemlerin birlikte kullanılması üretilen bilginin ve açıklamaların güvenilirliğini ve geçerliliğini artırması açısından önemlidir (Yıldırım, 1999). Bu çalışmada da belge incelemesi, görüşme ve içerik analizi yöntemleri birlikte kullanılmıştır.

Araştırmanın örneklemini Türkiye’de faaliyet gösteren, insan kaynakları departmanı bulunan ve farklı kategorilerde (cinsiyet, yaş, görev ve rol yapılarındaki çeşitlilik gibi) çalışan gruplarını istihdam eden kurumsal bir şirket oluşturmaktadır. Bu şirketin seçilmesinin nedeni farklı kategoride çalışanların bulunmasının çeşitli ayrımcılık türlerine sadece düşüncede kalmayıp uygulamada da rastlanma ve kurumsal yapının ayrımcılıkların bireylere bağlı olarak değil prosedürlere, kurallara ve uygulamalara bağlı olarak yapılma olasılığını artırmasıdır. Örnekleme yer alan şirket 30 yıla yakın lojistik alanında faaliyet göstermektedir. 200’e yakın çalışanı bulunan bu şirket adının saklı tutulmasını istemiştir.

2017 yılı içinde yapılan bu çalışmada aşağıdaki aşamalar izlenmiştir:

1. *Aşama: Belge incelemesi.* Bu aşamada şirketin insan kaynakları uygulamaları sırasında kullanılan, iş başvuru formundan oryantasyon ve işbaşı eğitim formuna, yıllık izin formundan kıyafet prosedürüne kadar 32 belge incelenmiştir. Söz konusu belgelerdeki ifadeler taranmış ve ayrımcılığa konu olabilecek ifadeler derlenerek, alanyazında geçen ayrımcılık türlerinden hangilerinin araştırmanın gerçekleştirildiği şirkette görülebileceği tespit edilmiştir.

2. *Aşama: Görüşme formunun hazırlanması.* Bu aşamada yöneticilere şirketlerinde uygulanması söz konusu olmayan ayrımcılıklarla ilgili sorular sormak yerine, belge incelemesi sonucunda tespit edilen olası ayrımcılık konularına ilişkin soruların sorulması amaçlanmıştır. Bu aşamanın sonunda açık uçlu sorulardan oluşan bir görüşme formu hazırlanmıştır. Bu formda 62 tane soru yer almaktadır. Görüşme formunun sorularından örnekler Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: **Görüşme Formunda Yer Alan Soru Örnekleri**

İşe Alma
1. Bir pozisyon boşaldığında ve doldurulması gerektiğinde ilk nereye başvurursunuz (İç kaynak, dış kaynak, tanıdıklar vb.)? Neden?
2. Başvuru formlarında fotoğraf istiyorsunuz. <ol style="list-style-type: none"> Bir adayın fotoğrafında en çok nelere dikkat edersiniz? Neden?

<p>b. Ne tür fotoğraflar o aday hakkında olumlu ya da olumsuz düşünmenize neden olur? Neden?</p> <p>3. İşe alırken adayların sendikalı olması ya da hangi sendikaya üye olduğu kararlarınızı etkiliyor mu? Neden?</p>
<p>İşe Yerleştirme</p> <p>1. İşletmenizde en önemli bulduğunuz işler neler? Bu işlerde hangi özelliklere sahip kişilerle çalışmak gerekiyor? Neden?</p> <p>2. İşletmenizde kadınlar/erkekler/gençler/orta yaş üstü kişiler/engelliler/eski hükümlüler/ tarafından yapılamayacağını düşündüğünüz işler var mı? Neden?</p> <p>3. Cinsel yönelimi farklı olan kişilerin hangi bölümlerde ve işlerde çalışmalarının uygun olduğunu düşünüyorsunuz? Neden?</p> <p>4. Şirketinizde göçmen çalışıyor mu? Onları daha çok hangi pozisyonlarda çalıştırıyorsunuz? Neden?</p> <p>5. Askerliğini yapmamış bireylerin hangi pozisyonlarda çalıştırılmasını daha uygun görüyorsunuz? Neden?</p>
<p>Eğitim</p> <p>1. Eğitim vereceğiniz kişileri neye göre belirliyorsunuz? Neden?</p> <p>2. İşletmenizde eğitim ihtiyacı duymadığını düşündüğünüz kişiler var mı? Neden?</p>
<p>Performans Değerleme</p> <p>1. Mavi yakalı/beyaz yakalı çalışanlarınız arasında en yüksek performansı kimler gösteriyor? Sizce bunun nedeni nedir?</p> <p>2. Sizce kadınlar/erkekler/ gençler/yaşlılar en çok hangi işlerde yüksek performans gösteriyorlar? Sizce bunun nedeni nedir?</p>
<p>Kariyer Geliştirme</p> <p>1. Medeni durumları çalışanlarınızın kariyer gelişimlerini etkiler mi? Neden?</p> <p>2. Çalışanlarınızın kariyer gelişimine katkıda bulunuyor musunuz? Bunun için tercih ettiğiniz çalışan grupları var mı? Neden?</p> <p>3. Bir yöneticinin yaşının astlarından daha büyük olması gerekir mi sizce? Neden?</p>
<p>Ücretlendirme</p> <p>1. Ücret artışlarını belirlerken nelere dikkat ediyorsunuz? Neden?</p> <p>2. Aynı işi yapan çalışanlarınız arasında ücret farklılıkları var mı? Bu farklar neden kaynaklanıyor?</p>
<p>Ödüllendirme ve Cezalandırma</p> <p>1. Son yıllarda en çok ödüllendirdiğiniz çalışan grupları hangileri? Sizce bunun nedeni nedir?</p> <p>2. Hiç tahmin etmediğiniz kişilerin diğerlerinden başarılı olduğunu görerek şaşırdığınız durumlar oldu mu? Sizce bunun nedeni nedir?</p> <p>3. Çalışanlarınız arasında daha önce hiç dini inanç veya siyasi görüş ayrılıklarından dolayı sıkıntılar yaşandı mı? Eğer yaşandıysa-yaşansaydı nasıl bir çözüm yolu oluşturduunuz-oluştururdunuz?</p>

3. *Aşama: Derinlemesine görüşme yapılması.* İnsan kaynakları uygulamalarında ayrımcılık yapabilmek için belirli bir yönetim yetkisine sahip olmak gerekir. Bu nedenle hazırlanan görüşme formu kullanılarak şirketteki yöneticilerle görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerin amacı insan kaynakları uygulamalarında kullanılan belgelerde tespit edilen ayrımcılıkların yapılıp yapılmadığını ve yapıyorsa nedenlerini belirlemektir. Yöneticilerin iş yoğunlukları ile zaman ve maddi kısıtlar nedeniyle yapılan görüşmelere şirketin tüm yöneticileri dâhil edilememiştir. Görüşmeler, şirketin insan kaynakları uygulamalarında etkilerinin olduğu düşünülen genel müdür yardımcısı, idari ve mali işler müdürü, lojistik müdürü, insan kaynakları şefi ve şirketin insan kaynakları alanında danışmanlık hizmeti aldığı kişiyle gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler ortalama bir buçuk saat sürmüştür. Beş farklı yöneticiyle yapılan görüşmeler sırasında kendilerinin de izniyle ses kayıtları alınmıştır. Daha sonra ses kayıtları deşifre edilerek yazıya dökülmüştür. Yazıya dökülen metin üzerinde söz konusu ayrımcılıkların nedenlerinin belirlenmesi amacıyla içerik analizi yapılmış ve şirkette yapılan ayrımcılıklar ile nedenlerini anlatan ifadeler teker teker belirlenmiştir.

4. *Aşama: Doğallaştırma yöntemlerinin tespit edilmesi.* Bu aşamada deşifre edilen metinlerden elde edilen ayrımcılık nedenleri ile doğallaştırma yöntemleri arasında ilişki kurulmuştur. Bu ilişki kurulurken daha ayrıntılı ve daha kapsayıcı olduğu düşünülen John B. Thompson'un doğallaştırma yöntemlerine (meşrulaştırma, taslama, birleştirme, parçalama, şeyeleştirme) dayanarak oluşturulan temalarda içerik analizi yapılmıştır.

3. Bulgular

Çalışmanın birinci aşamasında incelenen belgelerden iş başvuru formu, personel bilgi formu, kıyafet prosedürü, referans kontrol formu ve sağlık beyan formunda ayrımcılık kodları içeren ifadeler rastlanmıştır. Örneğin, şirketin çeşitli belgelerinde geçen "dinamik, 30 yaşını aşmamış, en az 10 yıl deneyimli" gibi ifadeler yaş ayrımcılığının; "şık olmak" ifadesi fiziksel görünüm ayrımcılığının; "Trafik suçu dışında hiç yargılandınız mı?, Ceza aldıysanız niteliği ve süresi nedir?" gibi ifadeler eski hükümlü ayrımcılığının kodlarını oluşturmuştur.

İnsan kaynakları uygulamalarında kullanılan belgelerde yapılan içerik analizi çalışması sonucunda şirkette ırk, etnik köken, renk, dini inanç, siyasal görüş, sosyal sınıf, yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim, askerlik durumu, engellilik, hamilelik, doğum vb. konular, eski hükümlülük, fiziksel görünüm ve cinsel yönelim gibi özelliklere dayalı ayrımcılıkların ortaya çıkabileceği belirlenmiştir. Bir başka deyişle, araştırmanın yapıldığı kurumsal şirkette alan yazında geçen pek çok ayrımcılık türüyle karşılaşma ihtimalinin bulunduğu görülmüştür. Bir sonraki aşamada şirketin beş farklı yöneticisiyle yapılan görüşmeler sonucunda toplamda nedenleriyle birlikte 151 ayrımcılık ifadesine erişilmiştir. Ancak yöneticiler tarafından tekrarlanan ifadeler elenmiş ve sonuçta 130 ayrımcı ifade belirlenmiştir. Daha sonra bu ifadelerin hangi ayrımcılık türüyle ilgili oldukları tespit edilmiştir. Bu aşamada ulaşılan sonuçlar Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2: Görüşmeler Yoluyla Elde Edilen Ayrımcılık Türleri

Ayrımcılık türleri	İfade sayıları	Yüzde
Cinsiyet	26	20
Yaş	22	16,9
Fiziksel görünüm	12	9,2
Kayıрма	10	7,7
Cinsel yönelim	9	6,9
Askerlik durumu	9	6,9
Medeni durum	8	6,2
Sosyal sınıf	8	6,2
Dini inanç	6	4,6
Eğitim	5	3,8
Eski hükümlü	4	3,1
İrk-etnik köken-renk	3	2,3
Engelli	3	2,3
Diğer	3	2,3
Hamilelik, doğum vb. konular	2	1,5
Toplam	130	100

Tablo 2 incelendiğinde, en çok ayrımcılığın 26 ifade ile cinsiyet konusunda yapıldığı görülmektedir. Bu, toplam ayrımcı ifadelerin yüzde 20'sini oluşturmaktadır. Bunu 22 ifade ile (%16,9) yaş, 12 ifade ile (%9,2) fiziksel görünüm, 10 ifade ile (%7,7) kayırmaya ilişkin konularda yapılan ayrımcılık türleri izlemektedir. 130 ifade içinde en az rastlanılan ayrımcılık türünü iki ifade ile (%1,5) hamilelik-doğum vb. konularda yapılan ayrımcılık oluşturmaktadır. Diğer olarak belirlenen ayrımcılık türünü; iş başvurusunda bulunan bireyin ikametgâh yeri, çalışanların sigara kullanımı ve şirket içindeki bölümlerin önem sırasında göre oluşan ayrımcılık ifadeleri oluşturmuştur.

Yöneticilerle yapılan görüşmeler sonucu elde edilen ifadelerin bazı örnekleri aşağıda yer almaktadır:

- Yapılan görüşmede şirketin lojistik müdürü lojistik alanında kadınların işe alınmasını sıcak karşılamadığını çünkü bu işin çeşitli zorlukları olduğunu belirtirken; *“Mesela ben lojistik bölümümüze çok böyle kadın alınmasını şey görmüyorum. Neden dersiniz işte belirttiğim sebeplerle. Bu işin sadece 10’u değil (saati kastediyor), belki hafta sonu da olabilir, akşamı da olabilir.”* demiştir. Bu cümle cinsiyet ayrımcılığı ifadesi olarak kodlanmıştır.
- Aynı yönetici iş başvuru formlarındaki fotoğraflarla ilgili soruya *“Vesikalık fotoğraflardan bile böyleelediğimiz oluyor yani. Öyle bir poz vermiş ki sanki şimdi bir mankenlik ajansında gibi. Diyorsunuz ki yani hakikaten bu adam ciddiyyetten uzak bir şey veriyor.”* şeklinde cevap vermiştir. Bu cümle fiziksel görünüm ayrımcılığı ifadesi olarak kullanılmıştır.

- Şirketin insan kaynakları alanında danışmanlık hizmeti aldığı yetkiliyle yapılan görüşmede, çalışanların medeni durumlarının performanslarına nasıl etki ettiği sorusuna *“Ben bunun insanın kişiliği ve karakteriyle alakalı olduğunu düşünüyorum. Bunun evlilikle mevlilikle bir ilgisinin olmadığını düşünüyorum. Fakat evli insanların bir tık daha ileride olduğunu düşünüyorum; çünkü düzenli hayatları oluyor. Düzenli hayatları da başarıya yol açıyor. Düzenli hayat, her şeyin arkasında bir düzenli hayat çok önemli. Bekârların böyle bir düzenli hayatlarının olduğunu düşünmüyorum; fakat kişisel karakterleri düzgün insanların da bir hayat standartları var tabii ki.”* cevabını vermiştir. Görülebileceği gibi bir ayrımcılığa yol açmayacağı şeklinde başlayan cümleler, medeni durumun neden ayrımcılığa konu olması gerektiğini açıklayarak devam etmiştir.
- Şirketin genel müdür yardımcısıyla yapılan görüşmede, *“Gözüm kapalı işe alırım dediğiniz bir aday profili var mı?”* sorusuna tanıdık aileler aracılığıyla iş başvurusu yapanlar için; *“...Yani senelerce tanıyorum. Kapasitelerini de biliyorum, dürüstlüğü de önemli. Güvenilebilecek birisi olması lazım.”* cevabını vermiştir. Bu cümle kayırma türünde kullanılan bir ayrımcılık ifadesi olarak araştırmada kullanılmıştır.
- Şirketin insan kaynakları şefiyle yapılan görüşmede, cinsel yönelimi heteroseksüellikten farklı olan kişilerin hangi bölümlerde ve işlerde çalışmalarının uygun olduğunu düşünüyorsunuz?” sorusuna bu kişileri işe almayı tercih etmediklerini söylemiş ve şöyle demiştir: *“...Yarın öbür gün o insanların hastalık kapması, diğer insanlara bulaştırma olasılığı daha yüksektir. ...Onları göz ardı edemem. Bireysel olarak düşünüyorum. Bugün bu insanla aynı yerde çalışacağım, bazen paylaştığı bir şeyden alacağım, elinden yiyeceğim vesaire. ...Aynı lavaboyu kullanacaksınız, yeri gelecek iş kazası geçirir elini tutmak zorunda kalırsınız vesaire bunların hepsini göz ardı edemeyiz. Eğer bunlar göz önüne gelirse o insanla çalışmak biraz sakıncalı olur. Yoksa o insan hiçbir iş yapamaz manasına gelmiyor, tabii ki yapabilir, o da bir insan, o da Allah'ın kulu. Kimseye ayrımcılık yapamayız tabii ama sağlık açısından yarın öbür gün ne getirirse.”* Verilen bu cevap araştırmada cinsel yönelim ayrımcılığına örnek bir ifade olarak kodlanmıştır.
- Şirketin idari ve mali işler müdürüyle yapılan görüşmede genç çalışanlarla ilgili sorulan sorulara, *“...Valla nesil ile alakalı herhalde. Yani şu andaki nesilde ne var biliyor musunuz benim gördüğüm kadarıyla; hemen zengin olayım, para kazanayım, okulu hemen bitireyim, şu kadar maaş alayım bilmem ne... Çok kötü yani. Saygısız bir nesil olarak görüyorum yani.”* cevaplarını vermiştir. Bu cümleler araştırmada yaş ayrımcılığı ifadeleri olarak kullanılmıştır.

4. Analiz ve Tartışma

4.1. Kullanılan Doğallaştırma Yöntemlerine İlişkin Analiz ve Tartışma

Deşifre edilen metinlerden elde edilen ayrımcılık nedenleri ile doğallaştırma yöntemleri arasında ilişki kurulmuştur. Bu ilişki kurulurken daha ayrıntılı ve kapsayıcı olduğu düşünülen John B. Thompson'un meşrulaştırma, taslama, birleştirme, parçalama ve şeyleştirme şeklindeki doğallaştırma yöntemleri esas alınmıştır. Yapılan analiz sonucunda genel olarak 58 ifadede meşrulaştırmanın, 34 ifadede parçalamanın, 29 ifadede

şeyleştirmenin, beş ifadede birleştirmenin ve dört ifadede de taslamanın (gibi göstermenin) kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır (Bkz. Tablo 3)

Ayrımcılıkların doğallaştırılmasında en çok kullanılan yöntemin meşrulaştırma olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, insan kaynakları alanında yapılan ayrımcılıkların çoğunluğu, olayın akla mantığa büründürülmesi veya genel olarak herkes tarafından kabul görülüyormuş, genel geçer bir durummuş hissiyatının verilmesi ve böyle bir izleniminin yaratılması yoluyla doğallaştırılmaktadır. Örneğin, yapılan görüşmelerde yöneticiler, iş yaşamında genç çalışanların diğer çalışanlara oranla, beden yapıları daha uygun olacağı için fiziksel güç gerektiren işlerde daha rahat çalışacaklarını belirtmişlerdir. Oysa her gencin güçlü kuvvetli olacağı ya da fiziksel güç harcayacağı bir işte çalışmak isteyeceği gibi bir genelleme yapılması doğru olmaz. Burada aslında, bireylerin genellikle gençliklerinde, yaşlılıklarına oranla daha güçlü oldukları varsayımından yola çıkılarak, durum ussal hale getirilmekte, ancak birbirinden farklı bireylerin çalışma yaşamında ayrımcılığa uğramasına doğal bir zemin hazırlanmaktadır. Yine görüşmelerden elde edilen bir ifadede *“Yöneticilik pozisyonlarında, gençler yerine yaşlı olanlar daha başarılı olurlar. Çünkü aynı deneyime sahip olsalar bile daha çok saygı görürler”* şeklinde bir görüş belirtilmiştir. Bu cümlede de evrensel olarak kabul edildiği varsayılan yargılar üzerinden gidilerek ayrımcılık doğallaştırılmıştır. Dünya üzerinde tüm toplumlarda olmasa bile birçok toplumda yaşlıların daha bilge olduğu kabul edilmektedir. Ancak deneyimlerin aynı olduğu durumlarda, çalışanların gözünde yaşlıların gençlere oranla daha saygıdeğer bulunacaklarının bir garantisi bulunmamaktadır.

Tablo 3: Kullanılan Doğallaştırma Yöntemleri

Doğallaştırma yöntemleri	İfade sayıları	Yüzde
Meşrulaştırma	58	44,6
Parçalama	34	26,2
Şeyleştirme	29	22,3
Birleştirme	5	3,8
Taslama	4	3,1
Toplam	130	100

Yapılan analiz sonuçları ayrımcılıkları doğallaştırmada sıklıkla kullanan ikinci yöntemin parçalama olduğunu göstermiştir. Buradan yöneticilerin, insan kaynakları uygulamalarında alıştıkları düzenin dışına çıkmamak, kafalarına yatmayan kişi ve gruplarla çalışmamak için onları hiç de azımsanmayacak bir sıklıkla kötüleyebildikleri sonucuna ulaşılmıştır. Eğer yöneticiler işletme için tehdit olarak gördükleri veya sıkıntı çıkaracağını düşündükleri kesimlerle karşılaşırlarsa, çalışanlar arasında bir birlik durumu oluşmasına izin vermeden, o kişileri marjinalleştirerek ve kötüleyerek işletme dışında tutmaya çalışmaktadırlar. Örneğin, görüşmelerde hamile kadınların verimli olmayacakları için işe alınmalarının gerektiği söylenmiştir. Bu ve benzeri ifadelerle hamile kadınlar tüm çalışanlardan ayrıtırmakta, verimlilik bahane edilerek dışlanmaktadırlar. Hamilelerin yaşayabileceği bazı sorunlar olsa bile (mide bulantısı, ağır yük kaldıramama vb.), bunları hamile olmayan bireylerin de yaşamayacağına güvencesi yoktur. Burada hamileler hedef alınarak kötülenmekte ve ayrımcılık doğallaştırılmaktadır.

İnsan kaynakları uygulamalarında yaşanan ayrımcılıkları doğallaştırmada en çok kullanılan üçüncü yöntem şeyleştirme'dir. Bu yöntemle yaşanan ayrımcı durumların, yöneticilerin kendilerinden bağımsız bir özellikte, herhangi bir subjektiflik içermeden, geçmişten günümüze hep aynı özelliklere sahip olarak gayet doğal olduğu düşüncesi oluşturularak gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu sayede yapılan doğallaştırma ile yöneticiler sorumluluk almadan, yaşanan ayrımcılıklarda kendi fonksiyonlarını gizlemektedirler. Örneğin, görüşmelerde *"dini/siyasal bir simge olarak görüldüğü için erkekler bıyık/sakal bırakmamalıdır"* olarak belirtilen görüş, yöneticiler sorumluluğu üzerlerinden atarak olayı nesnel hale getirmektedirler. Bireyler sakal ve bıyıklarını mutlaka dini veya siyasi bir simge amacıyla kullanmayabilecekleri gibi, bu amaçla kullanıyor olsalar bile, sakal ve bıyıkları ile gösterecekleri iş performansı ya da işletme içinde oluşturacakları huzursuzluk arasında kesinlik içeren bir bağlantı bulunmamaktadır. Ancak yine de şeyleştirme yöntemiyle ayrımcılık doğal hale getirilmektedir.

Ayrımcılığın doğallaştırılmasında en az kullanılan yöntemlerin birleştirme ve taslama olduğu tespit edilmiştir. Birleştirme yönteminde olaylar standartlaştırılarak veya bütünleştirilerek, oybirliği görüntüsü oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu sayede kuvvetli bir birlik duygusu inşa edilerek karşı görüş oluşması engellenmekte ve mevcut durum devam ettirilmektedir. Örneğin, görüşmelerde bir yöneticinin *"Lojistik sektöründe kadın şoförler çalışamaz. Çünkü ülkemizin kültürel koşulları gereği tır şoförlüğü, forklift operatörlüğü gibi işlerde erkeklerin çalışması bir zorunluluk olarak görülür"* cümlesiyle, durumun standart olduğu ve kültürel olarak herkes tarafından kabul edildiği belirtilerek cinsiyet ayrımcılığı doğallaştırılmaktadır. Taslama yönteminde durumlar makyajlanarak olduğundan farklı gösterilmekte ve bu sayede kabullenebilir veya kabullenemez hale getirilerek dikkatler farklı yönler çekilmektedir. Örneğin, şirketin insan kaynakları danışmanının *"Gerektiğinde, deneyimsizler yerine deneyimli olanların işten çıkarılması tercih edilmelidir. Çünkü onlar piyasada daha rahat iş bulabilirler"* cümlesi ile işten çıkartma eylemi dikkatlerden uzaklaştırılarak ve işten çıkarılmanın olumlu tarafı varmış gibi gösterilerek deneyimlilerin işten çıkarılması doğallaştırılmaktadır.

4.2. Ayrımcılık Türlerine Göre Kullanılan Doğallaştırma Yöntemlerine İlişkin Analiz ve Tartışma

Tablo 4, insan kaynakları uygulamalarında yapılan hangi ayrımcılık türünde hangi doğallaştırma yönteminin kullanıldığını göstermektedir. Uygulanmasına en çok rastlanan ayrımcılık türlerinin (cinsiyet, yaş, fiziksel görünüm) doğallaştırılmasında tek veya belirli bir yöntemle bağlı kalınmadığı, aksine hemen her doğallaştırma yönteminin kullanıldığı göze çarpmaktadır. Bunun yanında cinsel yönelim, eski hükümlülük hali ve hamilelik-doğum vb. konularda gerçekleştirilen ayrımcılıkların sadece parçalama yöntemi kullanılarak doğallaştırıldığı tespit edilmiştir. Toplumsal kabulü konusunda sıkıntı yaşanan eski hükümlülük ve cinsel yönelim konularında bu yöntemin kullanılması şaşırtıcı değildir. Ancak hamilelik-doğum vb. konularda da sadece parçalama yönteminin kullanılması, işletmede verimlilik söz konusu olduğu zaman, toplum tarafından kabulü konusunda sıkıntı yaşanmayan durumların bile ne kadar ters ve sert biçimde ele alındığının göstergesini oluşturmaktadır.

Elde edilen sonuçlara göre cinsiyetle ilgili yapılan ayrımcılıklarda en çok meşrulaştırma, ikinci sırada şeyeleştirme kullanılmaktadır. Örneğin, “Yönetici asistanlığı/sekreterlik pozisyonlarında erkekler yerine kadınlar tercih edilmelidir. Çünkü kadınlar daha az güç odaklı oldukları için yöneticileriyle herhangi bir güç savaşının içine girmezler” cümlesinde, erkeklere yönelik olarak yapılan cinsiyet ayrımcılığı, asistanlık pozisyonlarında neden kadınların seçilmesi gerektiğini, kadınlara atfedilen bir düşüncenin mantığa büründürülmesi yoluyla gerçekleştirilmektedir. Kadınların gücü daha fazla içeren pozisyonlarda çalışmayı istemeyecekleri gibi bir genelleme yapılması doğru olmamakla beraber, erkeklerin de illa güç içeren, üstelik de sahip oldukları güç yüzünden başka çalışanlarla çatışmaya gireceklerini gösteren bir zorunluluk da bulunmamaktadır. Yine de bu ifadede ussallaştırma taktiği kullanılarak meşrulaştırma yöntemiyle ayrımcılık doğallaştırılmaktadır. “Esnek çalışma saatlerinin gerekli olduğu işlerde kadın yerine erkek çalışanlar tercih edilmelidir. Çünkü kadınların evlerindeki işleriyle ilgili daha fazla sorumlulukları vardır” şeklindeki bir başka ifadede, toplumsal olarak kadınlara verilen ev işleri görevinden yola çıkılarak doğrudan şeyeleştirilerek ayrımcılık doğal hale getirilmektedir. Ayrıca cinsiyet ayrımcılığı, nadir rastlanan birleştirme yönteminin de kullanıldığı bir ayrımcılık türü olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin, “Lojistik sektöründe kadın şoförler çalışamaz. Çünkü kadınlar da şoförlüğü kendileri için fiziksel olarak ağır bir iş olarak görürler” cümlesinde kadınların hepsinin, fikir birliği içinde fiziksel olarak zorlandıklarını kabul ettikleri bir durum oluşturarak ayrımcılık doğallaştırılmaktadır. Oysa hem ülkemizde hem dünyada bu duruma aykırı örnekler bulunmaktadır (http-1; Bryant, 2015).

Tablo 4: Ayrımcılık Türlerine Göre Kullanılan Doğallaştırma Yöntemleri

Ayrımcılık Türleri	Doğallaştırma Yöntemleri					Toplam
	Meşrulaştırma	Taslama	Birleştirme	Parçalama	Şeyeleştirme	
Cinsiyet	14		2	2	8	26
Yaş	10	2		4	6	22
Fiziksel görünüm	3		1	2	6	12
Kayıma	7	1			2	10
Cinsel yönelim				9		9
Askerlik durumu	1			6	2	9
Medeni durum	5			1	2	8
Sosyal sınıf	8					8
Dini inanç	1			3	2	6
Eğitim vb.	4		1			5
Eski hükümlülük				4		4
İrk-etnik köken-renk	3					3
Engellilik	1	1		1		3
Diğer	1		1		1	3
Hamilelik-doğum vb.				2		2
Toplam	58	4	5	34	29	130

Yaşla ilgili yapılan ayrımcılıklarda, meşrulaştırma ve şeyeleştirme yöntemlerinin sıklıkla, parçalamanın ve taslamanın daha az kullanıldığı tespit edilmiştir. Örneğin, “İş

yaşamında genç çalışanlar diğer çalışanlara oranla daha az saygılıdır” cümlesiyle yöneticilerin gençlere yönelik olumsuz bir tutum takınarak parçalama yöntemiyle ayrımcılığı doğallaştırdıkları görülmektedir. *“Yöneticilik pozisyonlarında, gençler yerine yaşlı olanlar daha başarılı olurlar. Çünkü edindikleri deneyimlerini daha iyi yansıtırılar”* şeklindeki bir diğer ifade de sanki gençler edindikleri deneyimleri yansıtamayacaklarmış, bir işte deneyim önemli olduğu zaman bunu ancak yaşlılar sergileyebilecekmiş gibi bir görüntü oluşturularak ayrımcılık doğallaştırılmaktadır.

Fiziksel görünüm ayrımcılığında en çok söyleştirme yönteminin kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, *“Adayların iş başvuru formlarında kullandıkları fotoğraflarından bazı bilgiler elde edilebilir. Örneğin, kişilik yapıları”* şeklindeki ifade de, bireylerin yüz ifadeleri onlar hakkında kesin bilgiler oluşturacak değişmez bir özellik olarak ele alınmakta ve sanki subjektif bir değerlendirmeden ziyade nesnel bir durum olarak gösterilerek söyleştirme yöntemiyle yapılan ayrımcılık doğallaştırılmaktadır.

10 ifadenin bulunduğu ve yapılan ayrımcılık türleri içerisinde sıklıkla kullanılan kayırma yoluyla gerçekleştirilen ayrımcılıklarda, baskın miktarda meşrulaştırma yönteminin kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Örneğin, *“Kurulan ilişkilerin zarar görmemesi için şirketimizde tanıdıkları sayesinde işe başlayanların işten çıkarılmaları, böyle olmayan kişilere oranla daha zordur”* cümlesiyle, yöneticiler zaten neden ayrımcılık yaptıklarını mantıklı bir şekilde açıklamaktadırlar. Sonuçta ilişkilerin zarar görmemesi adına yaptıkları ayrımcılığı ussallaştırarak doğal hâle getirmektedirler.

Cinsel yönelim, eski hükümlülük ve hamilelik-doğum hali vb. konularda yapılan ayrımcılıklarda, durumların doğallaştırılmasında sadece parçalama yönteminin kullanıldığı tespit edilmiştir. Örneğin, *“Cinsel yönelimi heteroseksüellikten farklı bireylerin (LGBTİ-Lezbiyen, gay, biseksüel, transeksüel, interseks) işe alınması doğru değildir. Çünkü hasta oldukları için şirket içinde sağlık sorunlarına (AIDS vb.) neden olurlar”, “Eski hükümlülerle çalışmak doğru değildir. Çünkü geçmişte hüküm giydikleri suçları yeniden işleme ihtimali vardır”* ve *“Kadınların hamilelik durumları olabileceği için verimliliği düşürmemek adına erkek çalışan tercih edilmelidir”* cümlelerinde yöneticiler hoş karşılamadıkları ya da yarar görmeyeceklerine inandıkları grupları kötüleyerek ve işe yaramaz göstererek, yani direkt olarak ötekileştirerek ayrımcılığa maruz bırakmakta, parçalama yöntemini kullanarak yaptıkları ayrımcılıkları doğallaştırmaktadırlar.

Bireylerin askerlik durumlarına yönelik olarak gerçekleştirilen ayrımcı davranışlarda sıklıkla parçalama yöntemi kullanılarak ayrımcılığın doğallaştırıldığı saptanmıştır. Örneğin, *“Askerliğini henüz yapmamış erkeklerin işe alınmaları doğru değildir. Çünkü şirketin onların eğitimlerine ayırdığı kaynak (zaman, para, emek vb.) boşa gidecektir”* ifadesinde yöneticiler, askerliğini henüz yapmamış erkeklerin şirkete katkı sağlamayacakları şeklinde olumsuz bir bakış açısıyla parçalama yöntemini kullanmakta ve yaptıkları ayrımcılığı doğal bir boyuta taşımaktadırlar.

Medeni durumlara ilişkin yapılan ayrımcılıklarda çoğunlukla meşrulaştırma yönteminin kullanıldığı tespit edilmiştir. Örneğin, *“Çalışma yaşamında evli olanlar sorumluluk sahibi oldukları ve zaman planlaması yapabildikleri için daha verimli çalışırlar”* cümlesinde evli olmak ve sorumluluk sahibi olmak her zaman aynı kümenin içinde var olan, evrensel bir olgu olarak gösterilmektedir. Sanki bekâr olanlar zaman planlaması

yapamaz ya da sorumluluk alamaz görüşüyle bekârlara yönelik olarak yapılan ayrımcılık doğal hale getirilmektedir. “Çalışma yaşamında bekâr çalışanlar bağlayıcı bir unsurları bulunmaması nedeniyle, mesai gerektiren işlerde daha rahat çalışırlar” cümlesinde, bu defa evli olanların neden şirket içinde istenilen koşullarda verimli çalışamayacakları, mantıklı olarak gösterilen bir sebepten yola çıkılarak açıklanmakta ve ussallaştırma taktiği kullanarak yapılan ayrımcılık doğallaştırılmaktadır.

Sosyal sınıf ile ırk-etnik köken ve renk türlerindeki ayrımcı ifadeler incelendiğinde sadece meşrulaştırma yönteminin kullanıldığı görülmüştür. Örneğin, “Beyaz yakalıların (beyin gücü yoğun çalışanların) mavi yakalı personele (beden gücü yoğun çalışanlara) oranla iş bulması daha zordur. Bu nedenle işten çıkartmalarda bazı kriterlere dikkat etmek gerekir. Örneğin, çocukları okuyanlar yerine okumayanlar işten çıkartılmalıdır” ifadesinde, yöneticiler sosyal sınıflara göre ayrımcılık yaptıklarını kabul ederlerken, durumu açıklamada vicdanen kabul görecektir ussal bir taktik kullanarak yapılan ayrımcılığı doğallaştırmaktadırlar. “İşe alma aşamasında riskten kaçınmak için adayların etnik kökenleri dikkate alınmalıdır. Çünkü kişilerin etnik kökenleri onlar hakkında genel bilgiler verir (Örneğin, Almanlar disiplinli, Japonlar zeki, Çinliler kararsız, Araplar tembel olur gibi)” ifadesinde ise, yapılan ayrımcılıklar evrensel kabuller üzerinden meşrulaştırılarak doğal hale getirilmektedir.

Dini inanç konusunda yapılan ayrımcılıkların doğallaştırılmasında, çeşitli yöntemlerin bir arada kullanıldığı görülse bile ağırlıklı olarak parçalama yönteminden yararlanıldığı tespit edilmiştir. Örneğin, “Dini inanç göstergeleri olan kişilerin (başörtüsü, sakal vb.) vasıfları çoğunlukla yüksek olmayacağı için şirket içerisinde basit işlerde çalıştırılmaları tercih edilmelidir” ifadesinde, dini inanç göstergeleri taşıyan bireyler doğrudan kötülenerik parçalama yapılmaktadır.

Ayrımcılık eğitim türünde gerçekleştirildiğinde, doğallaştırmak için yoğun olarak meşrulaştırma yönteminin kullanıldığı belirlenmiştir. Örneğin, “Şirketimize iş başvurusu yapan denk niteliklere (bilgi, yetkinlik, yabancı dil, deneyim vb.) sahip adaylar arasından itibarı yüksek olmayan bir üniversiteden mezun olan adayın işe alınması tercih edilmelidir. Çünkü bu aday niteliklerini, itibarı yüksek üniversitelerden mezun olanların düzeyine yükseltmek için muhtemelen çok daha fazla çalışmış ve özveri göstermiştir. Bu çalışkanlığını ve özverisini iş yaşamında da sergileyecektir” ifadesinde, hangi özellikteki kurumlardan mezun olunursa olunsun, bireylerin niteliklerini artırmak için kendilerinin çalışmaları gerektiği göz ardı edilerek, ussal ve meşru bir zemine oturtulmaya çalışılarak ayrımcılık doğallaştırılmaktadır. Eğitim türünde gerçekleştirilen ayrımcılıkta, nadir kullanılan yöntemlerden biri olan birleştirmeden de yararlanıldığı görülmüştür. Örneğin, “Eğitim, bir kişinin iş yapma kapasitesi hakkında bilgi vereceği ve eğitim seviyesi düşük kişilerle daha çok problem yaşanacağı için işe alma sırasında adayların hangi okullardan eğitim aldıkları ve bu okulların itibarı üzerinde durulmalıdır” ifadesinde, her ne kadar konu mantığa uygunmuş gibi ele alınsa bile, aslında yapılan ayrımcılık eğitim seviyesiyle ilgilidir. Burada şirket yöneticilerinin uygun olarak gördüğü eğitim kuruluşlarından mezun olanlar standart olarak iyi kabul edilmekte ve yapılan ayrımcılık birleştirme yöntemiyle doğallaştırılmaktadır.

Engellilik durumu nedeniyle gerçekleştirilen ayrımcı davranışlarda farklı doğallaştırma yöntemlerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu konudaki üç ifadenin her biri ayrı yöntemi içermektedir. Örneğin “İş yaşamında engelli kişiler, engellerinden dolayı daha yavaş ve daha az iş yapacakları için depo, santral, arşiv gibi yerlerde yardımcı personel olarak

çalıştırılmaları tercih edilmelidirler” ifadesinde engelli bireylerin yeteri kadar verimli olmayacağı gibi bir algı oluşturulup, taslama yöntemi kullanılarak şirket içinde arka planda çalıştırılmalarının yolu hazırlanmaktadır. Bir diğer ifadede *“İş yaşamında engelli kişiler, hayata geriden başladıkları için, aynı ortamda çalıştıkları engeli olmayan kişilerden daha akıllı olurlar”* denerek, engelli bireylerin yaşadıkları sıkıntıların etkisiyle evrensel olarak daha nitelikli olacakları düşüncesinden yola çıkılmakta ve meşrulaştırma yönteminden yararlanılmaktadır. *“İş yaşamında engelli kişiler, daha zor karakterlere sahip oldukları için onlara tahammül etmek zordur”* cümlesinde ise engelli bireylere yönelik doğrudan önyargılı bir görüşle hareket edilmekte ve parçalama yöntemi kullanılmaktadır.

Diğer türler başlığı altında ele alınan ikametgâh yeri, sigara kullanımı ya da şirket içerisinde hangi bölümlerde çalışıldığı gibi konularda yapılan ayrımcılıkların doğallaştırılmasında, yine birbirinden farklı yöntemin bir arada kullanıldığı tespit edilmiştir. Örneğin, *“Çalışanların şirkete yakın yerlerde oturmamaları durumunda, işletmeye geliş-gidişleri düzenlilik göstermeyeceği için servis hattının olmadığı yerlerde ikamet edenlerin iş başvuruları, kabul edilmemelidir”* ifadesinde karşılaşılabilecek durum, doğal, değişmez ve sürekli olarak tekrarlanacak şekilde şeyleştirilerek doğallaştırılmaktadır. *“Ofis çalışanlarının sigara içmemesi tercih edilir. Çünkü sigara kokusu kişinin üzerine sindiği için çevreyi rahatsız eder”* ifadesinde sigara içilmemesi yönündeki bakış açısı herkes tarafından kabul gören, üzerinde fikir birliği duygusuyla birleştirilerek ayrımcılığı doğal hale getirmektedir. *“Pazarlama gibi iletişim ve ikna etme yeteneğinin ön plana çıktığı işlerde ücretlendirme yapılırken diğer birimlerde çalışanlara oranla daha yüksek bir ücret miktarı belirlenmelidir”* denerek, iletişim kurmanın ve ikna etmenin zorluklarına dayanarak durum ussallaştırma taktiğiyle meşrulaştırılmakta ve ayrımcılık doğal hale getirilmeye çalışılmaktadır.

Sonuç

Yapılan görüşmelerin başlarında yöneticiler, çoğunlukla ayrımcılık yapmadıklarını iddia etmişlerdir. İlerleyen aşamalarda ise yapılan ayrımcılıkları kabullenmiş ve nedenlerini açıklamışlardır. Buradan aslında kendilerinin de yaptıklarının doğal olmadığını bildikleri ancak doğallaştırılmış bu sürecin bir parçası haline geldikleri söylenebilir. Bu görüşmelerde ayrıca çoğunlukla ayrımcılıkları (özellikle askerlik durumu, cinsiyet, eğitim durumu, kayırma, hamilelik-doğum vb. konular türlerinde yapılan ayrımcılıklarda) olası performans düşüklüğünün önüne geçmek için yaptıklarını ileri sürmüşlerdir. Eleştirel bakış açısıyla yapılan çalışmalar, iş yaşamındaki örgütlerin tüm kavramlara ve durumlara karşı performansın öne çıkarılmasını eleştirmektedir. Eleştirel Yönetim Çalışmalarında bu durum araçsal akılçılığın önüne geçilmesi olarak ele alınmakta ve örgütlerde herkese eşit yaşam şansı oluşturulması için performansın bir fetiş unsuru haline getirilmesine karşı çıkmaktadır (Adler, et.al., 2008: 126).

Şirketin insan kaynakları uygulamalarında kullandığı belgeler üzerinde yapılan içerik analizinde, işverenlerin çalışanlarının özel hayatıyla ilgili çok fazla bilgiye sahip olmak istediği görülmüştür. Eşlerinin çalışıp çalışmadığı, çalışıyorsa ne iş yaptığı, kaç çocuğunun olduğu, çocuklarının yaşlarının kaç olduğu, kaçının eğitim aldığı, babalarının, eşlerinin, çocuklarının adları, askerlikteki rütbe durumları, eski hükümlülere hüküm alma sebepleri ve nasıl bir ceza aldıkları, sağlık durumları vb. bilgileri istedikleri ortaya çıkmıştır. Bu özel bilgiler adaylar ve çalışanlar için bir ayrımcılık nedenine dönüşme potansiyeli

taşımaktadır. Bunlar sayesinde yöneticiler çalışanlarıyla ilgili ayrımcılık içeren kararlarını somut verilere dayandırmakta ve bu verileri yaptıkları ayrımcılıkları doğallaştırırken de kullanılmaktadırlar. Eleştirel bakış açısıyla bakıldığında edinilen bilgilerin işverenler ile çalışanlar arasındaki asimetrik gücün sağlanması için kullanıldığı söylenebilir (Adler, et.al., 2008: 129).

Eleştirel bakış açısıyla işletmelerde var olan ayrımcı uygulamaların nasıl doğallaştırıldığına incelendiği bu araştırma ile insan kaynağı üzerinde güç sahibi olan bireylerin suç olduğunu ve etik olmadığını bildikleri halde yaptıkları ayrımcılıkları doğallaştırırken, alanyazında (Scott, 1995; Thompson, 2013) da güç sahiplerinin kurdukları tahakkümü doğal gösterme amacıyla kullandıkları belirtilen yöntemleri uyguladıkları ortaya çıkmıştır.

Yöneticilerle yapılan görüşmeler, iş yaşamında en çok cinsiyet ve yaş ayrımcılığının doğallaştırmaya çalışıldığına göstermiştir. Ayrımcılıkla ilgili alanyazında da bu durumla doğru orantılı biçimde cinsiyet ve yaş ayrımcılığı üzerinde sıklıkla durulduğu² görülmüştür. Görüşmelerde ırk, etnik köken ve renk, engellilik ve hamilelik- doğum vb. konularda yapılan ayrımcılıklarda doğallaştırma için çok çaba gösterilmediği görülmüştür. Bu ayrımcılık türleri muhtemelen daha işe alma aşamasında gerçekleştirildiği için (http-2; Akbulut, 2012: 154), diğer insan kaynakları uygulamalarında yapılmasına ve dolayısıyla doğallaştırılmasına gerek duyulmamış olabilir. Bu türlerde yapılan ayrımcılıkların toplum tarafından zaten doğal karşılandığına (Akbulut, 2012: 154-156; İncaz, 2011: 27-29) inanıldığı için de üzerinde daha az durulma olasılığı vardır. Cinsel yönelim ayrımcılığında, suç genellikle topluma atılarak durum doğallaştırılmaktadır. Çünkü yapılan görüşmelerde yöneticiler *“Ben ayrımcı bir insan değilim, bana kalsa yapmam, şirketime uygun değil, ülke hazır değil”* gibi cümlelerle durumu ele almaktadırlar. Ama kendileri de emir kulu oldukları ve *“mecbur kaldıkları”* için ayrımcılık yapmak zorunda kalan bireylere dönüşerek yaptıklarının farkında oldukları hareketin sorumluluğundan kurtulabilmektedirler (Özkan, 2018: 150-151).

İnsan kaynakları uygulamalarında gerçekleştirilen ayrımcılıkların doğallaştırılmasında en sık kullanılan yöntemin meşrulaştırma olduğu tespit edilmiştir. Çünkü eğer bir eylem akla mantığa büründürülebilirse veya herkes tarafından kabul ediliyormuş gibi gösterilebilirse yapılması daha kolay hale gelebilecek ve itirazlar da daha az olacaktır. Yöneticilerin, ayrımcılık yapılmasına zemin hazırlayan ikinci sıradaki doğallaştırma yönteminin parçalama olduğu görülmüştür. İşletme içinde karşılaşmak istemedikleri bireyleri ve grupları kötü göstermek ve marjinalleşmelerini sağlamak şeklinde kullanılan bu yöntemle yapılan ayrımcılıklar daha kolay doğallaştırılmaktadır. Çünkü kötülemek hem kolay bir yoldur hem de kötü göstermek bir kere başarılırsa kimse tarafından

² 08.08.2019 tarihinde, Google Scholar’da ayrımcılık türleriyle ilgili yapılan araştırmalar incelendiğinde, cinsiyet ayrımcılığı türünde yapılan çalışmaların sayısının, diğer türlerdeki ayrımcılıklarla ilgili olan çalışmalardan dikkat çekici bir biçimde fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Cinsiyet ayrımcılığı için yapılan çalışmalar *“gender”* ve *“sexual”* ayrımcılık olarak aranmış ve toplamda 4.900.000 arama sonucu olduğu görülmüştür. Bunu, 2.500.000 sonuç ile yaş ayrımcılığı (age discrimination), 2.140.000 sonuç ile ırk-etnik köken-renk ayrımcılığı takip etmiştir.

savunulamaz hale getirilmiş olur. Sık kullanılan bir diğer yöntem olan şeyleştirilmeyi yöneticiler, yapılan ayrımcılığın kendilerinden bağımsız bir şekilde gerçekleştirilmesinde kullanmaktadır. Burada, ayrımcılıkların sanki geçmişten günümüze hep aynı şekilde yapıldığı için var oldukları gösterilebilirlerse, yöneticiler bireysel olarak sorumluluk üstlenmeden ve aslında yapanlar kendileri değilmiş gibi doğallaştırılabileceklerdir. Ayrımcılıkların doğallaştırılmasında en az kullanılan yöntemler birleştirme ve taslamadır. Her iki yöntemin de içinde barındırdığı zorluklar bunun sebebi olabilir. Çünkü birleştirme için durumların standartlaştırılması veya birleştirilmesi yoluyla bir oybirliği havası oluşturulması gerekmektedir. Birçok farklı özelliğe sahip çalışanın oluşturduğu insan kaynakları uygulamalarında bunu sağlamak oldukça güçtür. Ayrıca taslama için ayrımcı durumların sanki yokmuş gibi gösterilmesi ya da dikkatlerin başka yerlere çekilmesi gerekmektedir. Yine çok sayıda çalışanı bulunan bir işletmenin bu yöntemi uygulayabilmesi oldukça zor olacaktır (Özkan, 2018: 148).

Yapılmaya çalışılan pozitif ayrımcılıklar belli bir süre sonra diğer kitleleri daha çok zorlamaya başlayabilir. Beyaz yakalı çalışanların değil mavi yakalı çalışanların ücretlerine öncelik verilmesi, çocuklu olanların değil çocuksuz olanların işten çıkarılmaya çalışılması gibi düşünceler/uygulamalar belli bir süre sonra hakmış gibi görünmeye ve kazanılmış hakka dönüşmeye başlayabilir. Bu durumda bir iki konuda ayrımcılığa maruz kalan gruplar ileride çok daha fazla türde ayrımcılıkla mücadele etmek zorunda kalabileceklerdir.

Bu çalışmada yapılan araştırmanın bazı kısıtları bulunmaktadır. Öncelikle ayrımcılık ve doğallaşması konusunda yapılacak bir çalışma, çoğu işletme yöneticisi tarafından netameli ve uzak durulması gereken bir durum olarak görüldüğü için bu araştırma çok sayıda işletmeyle görüşülmesine rağmen konuya karşı açık yüreklilikle yaklaşabilen sadece tek bir işletme ile yapılmıştır. Bu nedenle ulaşılan sonuçlar sadece araştırma yapılan işletmeyle sınırlı olarak yorumlanmalıdır ve genellenemez. Ayrıca çok sayıda işletmeye bu araştırmayı yapmak için başvurulmuştur ancak hem maddi hem zaman kısıtları sebebiyle araştırma konusunu kabul eden işletmenin bulunmasından sonra daha fazla işletmeyle görüşülmemiştir. Son olarak araştırma konusu, sadece işveren veya vekilleri tarafından değil iş yaşamında faaliyet gösteren çalışanlar tarafından da kuşku ve korkuyla karşılanmaktadır. Örneğin, konuyu öğrenen yöneticiler genellikle ilk tepki olarak kendilerinin ayrımcılık yapmadıklarını söylemiştir. Oysa araştırmanın geçerliliği ve güvenliği açısından gerekli bilgilere ulaşabilmek için düşüncelerini açıklıkla dile getirebilecek yöneticilerle görüşülmelidir. Bu yüzden hem insan kaynakları uygulamalarında etkisi daha fazla olabilecek hem de düşüncelerini en açık şekilde belirtebilecek olan yöneticilere ulaşmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla işletmenin tüm yöneticileriyle değil, kısıtlı sayıda yöneticisiyle görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Yukarıda bahsedilen sonuçların haricinde konuya genel olarak bakıldığında çeşitli önerilerde bulunulabilir. Yapılan görüşmelerde yöneticiler ayrımcılık yaptıklarını ifade etmekle birlikte bunu gururla ve sorumluluğu üstlenerek yapmamaktadırlar. Çoğunlukla, onlara kalsa ayrımcılık yapmayacaklarını ama işletme ortamını şu anda oluşturanlardan farklı bireylerin (başörtülülerin, eski hükümlülerin, heteroseksüellikten farklı cinsel yönelimi olanların, şoförlük işinde kadınların vb.) istihdam etmeye uygun bulunmamaları ya da bu duruma ülkenin hazır olmaması gibi nedenlere dayanarak insan kaynağı olarak

değerlendiremeyeceklerini söylemektedirler. Görüşme yapılan yöneticilerin hepsi de önyargılı olmadıklarını deneyimlerine dayanarak konuştuklarını söylemekle birlikte, her yeni kişiye karşı sonuçta deneyimlerinden kalan yargılarıyla hareket ederek önyargılı davranışlarda bulunmaktadır. Bu nedenle insan kaynakları eğitimi programlarına ayrımcılıkla ilgili farkındalık ve önleme konuları eklenebilir.

Yapılan alan yazın çalışmasında Eleştirel Yönetim Çalışmalarının doğal görüneni sorgularken doğalmış gibi görünen durumların açığa çıkarılması, bu görüntünün hangi grupların işine yararken hangi gruplara zarar verdiğinin belirlenmesi ve bu durumların alternatiflerinin neler olabileceğinin ortaya konması üzerinde durduğu (Bel, et.al., 2017; Doğanay, 2016; Hartmann, 2014; Dikili, 2013; Alakavuklar 2012; Adler et.al., 2008; Mitev, 2006; Alvesson and Deetz, 2005; Grey and Willmott, 2005); buna karşılık doğallaştırma eylemlerinin hangi yöntemlere dayanarak gerçekleştirildiği üzerinde durmadığı tespit edilmiştir. Yapılan bu araştırma ile alanyazındaki bu boşluğu doldurmak amaçlanmıştır. Ancak tek bir şirketteki sonuçlara ulaşılmış dolayısıyla tek bir şirketteki verilere dayanarak çıkarımlarda bulunulmuştur. Bu konuda çalışma yapmak isteyen araştırmacıların farklı örneklemelerden elde edecekleri sonuçlar, konunun ve alanyazının gelişmesine katkı sağlayacaktır.

Bu çalışma Eleştirel Yönetim Çalışmaları bakış açısıyla insan kaynağı uygulamalarında yapılan ayrımcılıkların doğallaştırılmasında yöneticilerin meşrulaştırma, parçalama, şeyleştirme, taslama (gibi gösterme) ve birleştirme olmak üzere beş yöntemden yararlandıklarını ortaya çıkarmıştır. Yapılacak farklı çalışmalar bu yöntemlerin içeriğinin doygunlaşmasına veya kullanılan yeni yöntemlerin ortaya çıkarılmasına yardımcı olabilecektir.

Yapılan araştırmada, şirkette sendikal durum, siyasal görüş ve genetik özellikler üzerinden yapılan bir ayrımcılık durumuna rastlanmamıştır. Bunlarla ilgili görüşmelerde sorular sorulmuş ancak ayrımcılığa konu olabilecek ifadeler oluşmadığı için hangi yöntemlerle doğallaştırılabilecekleri bilgisine ulaşamamıştır. Bu nedenle bahsedilen türlerdeki ayrımcılıkların doğallaştırılmasıyla ilgili yeni çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Her ne kadar işverenler ve vekilleri olumlu sonuçlar elde edeceklerine inanarak çalışanlarına çeşitli ayrımcılıklar uygulasalar da yapılanlar, çalışanların şirkete olan güvenlerini zedeleyebilecek ve aidiyet duygularının kaybolmalarına yol açabilecektir. İşletmelerin çalışanları tarafından güvenilir yerler olarak görülmesinin yollarından biri ayrımcılıkların önlenmesini sağlamak olacaktır (Develioğlu ve Çimen, 2012: 147-148).

Küreselleşen iş dünyasında, işletmeler kendi kültürlerinden çok farklı işletmelerle ve ülkelerle çalışmaktadırlar. Bu farklılıkların içinde başarılı sonuçlar almak isteyen işletmelerin istihdam ettirdikleri çalışanların farklılıklarının gücünden yararlanması gerekecektir (Prieto et.al., 2009: 15-16). Bu nedenle ayrımcılık yapmak için kaybedecekleri vakti farklılıkları bütünleştirmede kullanmayı tercih etmeleri daha etkili olacaktır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün "Bir toplum, bir millet erkek ve kadın denilen iki cins insandan meydana gelir. Mümkün müdür ki, bir toplumun yarısı topraklara zincirlerle bağlı kaldıkça, diğer kısmı göklere yükselebilin" sözü, sadece kadına yönelik ayrımcılık

üzerine olmasına rağmen, toplum içindeki bir gruba yapılan ayrımcılığın aslında tüm toplumun zararına olacağını da ortaya koymaktadır. Çünkü toplumun herhangi bir grubunun insan kaynakları uygulamalarından uzak tutulması belli bir süre sonra iş yaşamının içinde var olanların da güçlerinin azalmasına neden olacaktır. Bu durum işgücü piyasasının işleyişini ve gelişmesini de kötü etkileyecektir (Özdemir, 2020: 20). Sonuçta ise işletmeler adına ister iyi niyetle, ister farkında olmadan, isterse de bilerek yapılan ayrımcılıklar ortaya kısırdöngü halinde işgücünü oluşturan grupları ve işletmeleri zayıflatan sonuçlar oluşturacaktır. Bu nedenle toplumu oluşturan tüm grupların ayrımcılığa maruz kalmalarının önüne geçilmesi gerekmektedir. Bu noktada toplumsal hayatın önemli bir bölümünü oluşturan iş dünyası içindeki çeşitli birlikler kendilerine ayrımcılıkların önlenmesi konusunda kotalar koyabilirler.

Kaynakça

- Adler, Paul Simon, Linda C. Forbes, Hugh Willmott (2008). *Critical Management Studies*. Academy of Management Annals, 1 (1): 119-179.
- Akgeyik, Tekin (2009). "Türkiye'de İş Etiği: İnsan Kaynakları Yönetimi Boyutuyla". Şu Kitapta: Ed. Sabri Orman ve Zeki Parlak, *İşletmelerde İş Etiği*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 284-300.
- Akkaya, Metin ve Alper Yılmaz (2015). *İş İlanlarının Uygulama ve Hukuki Boyutu*. <http://www.slideshare.net/isveyonetim/i-lanlarinn-uygulama-ve-hukuki-boyutu>. (Erişim tarihi: 07.07.2016).
- Akbulut, Süleyman (2012). "Gerçekten Eşit miyiz? Acı(ma), Zayıf Gör(me) ve Yok Say(ma) Ekseninde Engelli Ayrımcılığı". Şu Kitapta: Haz. Kenan Çayır, Müge Ayan Ceyhan. *Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, 149-162.
- Alakavuklar, Ozan Nadir (2010). "Eleştirel Bakış Açısı: Türkiye İçin Bir Lüks Mü Yoksa Gereklilik Mi?". 18. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi. Adana, 260-268.
- Alakavuklar, Ozan Nadir (2012). *Yönetimsel Kontrole Direncin Ahlakı*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı İşletme Programı, İzmir.
- Alparslan, Ali Murat, Özlem Çetinkaya Bozkurt ve Ayşe Özgöz (2015). "İşletmelerde Cinsiyet Ayrımcılığı ve Kadın Çalışanların Sorunları". Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2 (3): 66-81.

- Altan, Ömer Zühtü (2007). Sosyal Politika. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- Alvesson, Mats, Stanley Deetz (2005). "Critical Theory and Postmodernism: Approaches to Organization Studies". Şu Kitapta: Ed. Christopher Grey ve Hugh Willmott, Critical Management Studies - A Reader. Oxford: Oxford University Press, 60-106.
- Avrupa Ayrımcılık Yasağı Hukuku El Kitabı (2010). Avrupa Birliği Temel Haklar Ajansı https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/1510-FRA-CASE-LAW-HANDBOOK_TR.pdf (Erişim tarihi: 05.07. 2019).
- Aydemir, Erkan (2013), "İnsan Kaynakları Yönetimi Yaklaşımlarında Özürlü Dostu Yeni Bir Model Önerisi (Küçükçekmece Belediyesi Üzerine Bir Çalışma)". Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi, 15 (1): 107-131.
- Bell, Emma, Nivedita Kothiyal, Hugh Willmott (2017). "Methodology-as-Technique and the Meaning of Rigour in Globalized Management Research". British Journal of Management, 28: 534-550.
- Benligiray, Serap (2016). İnsan Kaynakları Yönetimi. Eskişehir: Nisan Kitabevi.
- Benligiray, Serap ve Harika Özkan Tez (2014). "İş Dünyasındaki Ayrımcı Uygulamaların İş İlanlarındaki Yansımaları: Türkiye Örneği" 12. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Kitabı, 2, 1407-1415.
- Bernhard, Stefan ve Sarah Bernhard (2016). "Do EU Anti-discrimination Provisions Make a Difference?". Zeitschrift für Soziologie. 45 (1): 57-72.
- Bryant, Gayle. (2015). "Can women drive trucks? That's a big 10-4". Sydney Morning Herald, 26.
- Buz, Sema (2015). "Yaşlı Bireylere Yönelik Yaş Ayrımcılığı". Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi www.esosder.org Bahar-2015, 14 (53): 268-278.
- Büte, Mustafa (2011) "Kayırmacılığın Çalışanlar Üzerine Etkileri İle İnsan Kaynakları Uygulamaları İlişkisi: Türk Kamu Bankalarına Yönelik Bir Araştırma". Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15 (1): 383-404.
- Çetin, Canan ve Ata Özdemirci (2011). İnsan Kaynakları Uygulamalarında Siyasi Ayrımcılık, Ayrımcılığın Türk Çalışma Hayatına Yansımaları. <http://ataozdemirci.net/pdf/SIYASI%20AYRIMCILIK.pdf> (Erişim tarihi: 24. 12. 2021).
- Deem, Rosemary (2003). "Gender, Organizational Cultures and the Practices of Manager-Academics in UK Universities". Gender, Work and Organization, 10 (2): 239-259.
- Demir, Mahmut (2011). "İş Yaşamında Ayrımcılık: Turizm Sektörü Örneği". Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, 8 (1): 760-784.

- Develioğlu, Kazım ve Martı Çimen (2012). "Örgütsel Güvenin Kaynağı Olarak İşletmelerin Çalışanlara Karşı Sosyal Sorumlulukları". Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi, 4 (2): 141-149.
- Dikili, Ali (2013). "Eleştirel Yönetim Çalışmaları Ana Akım Yönetim Çalışmalarının Yönünü Değiştirebilir Mi?". İş, Güç Endüstri İlişkileri Ve İnsan Kaynakları Dergisi, 15 (2): 52-62.
- Doğanay, Sibel (2016). "İş Örgütlerinde Kontrol ve Rıza Mekanizmalarının İşleyişi: Türkiye'de Çağrı Merkezleri Örneği". Yönetim ve Organizasyon Araştırmaları Dergisi, 1 (2): 31-58.
- Eagleton, Terry (1996). İdeoloji (Çev. M. Özcan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1. Basım.
- Eagleton, Terry (2004). Kuramdan Sonra (Çev. U. Abacı). İstanbul: Literatür Yayınları, 1. Basım.
- Emre, Onur (2010). İş İlanlarında Ayrımcılık: Kocaeli İli Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, İnsan Kaynakları Yönetimi Yüksek Lisans Programı, Kocaeli.
- Erdemir, Erkan (2013). "Postmodern Örgüt Kuramı". Şu Kitapta: Ed. Deniz Taşçı ve Erkan Erdemir, Örgüt Kuramı. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 162-188.
- Erikli, Suheyla (2020). "Çalışma Yaşamında Toplumsal Cinsiyet Ayrımcılığının Görünümü" Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2 (1): 39-60.
- Fleischer, Charles H. (2004). Complete Hiring and Firing Handbook. Naperville: Sphinx Publishing.
- Göregenli Melek. (2012). "Ayrımcılığın Meşrulaştırılması". Şu Kitapta: Haz. Kenan Çayır, Müge Ayan Ceyhan. Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, 61-72.
- Green, Tristin K. (2005). "Work Culture and Discrimination". California Law Review, 93 (3): 623-684.
- Grey, Christopher and Hugh Willmott (2005). "Introduction". Şu Kitapta: Ed. Christopher Grey ve Hugh Willmott, Critical Management Studies – A Reader. Oxford: Oxford University Press, 1-20.
- Hartmann, Rasmus Koss (2014). "Subversive functionalism: For a Less Canonical Critique in Critical Management Studies". Human Relations, 67 (5): 611-632.
- Hollinshead, Linda B. (2012). "States Target Hiring Discrimination Against the Unemployed". Employment Relations Today, 39 (3): 73-82.
- <http-1:https://www.yenibiris.com/ups-turkiye/kadin-sehirici-kurye-sofor-is-ilani/659321> (Erişim tarihi: 03.07.2019).

- <http-2:https://www.insangucu.com.tr/2017/01/23/kadin-isciye-ise-alinirken-gebelik-testi-uygulanabilir-mi/> (Erişim tarihi: 15.09.2019).
- İncaz, Serap (2011). "Cinsiyete Bağlı Yönetimsel Farklılıklar ve Ayrımcılık İlişkisi". Şu Kitapta: Ed. Erkan T. Demirel, Mehmet Tikici ve Canan Çetin, Türk İş yaşamında Ayrımcılık. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 25-43.
- Kırel, Çiğdem, Fatma Kocabaş ve Aytül Ayşe Özdemir (2010). "İşletmelerde Algılanan Cinsiyet Temelli Ayrımcılık: Eskişehir'de Özel Sektörde Bir Alan Araştırması". Çimento İşveren Dergisi, Çimento Endüstri İşverenleri Sendikası. 24 (3): 4-15.
- <http://www.ceis.org.tr/dergiDocs/makale143.pdf> (Erişim tarihi: 01.08. 2019).
- Kulualp, Halime Gökteş (2015). "Stratejik İnsan Kaynakları Yönetiminde Cam Tavan Sendromu Engellerini Aşmak". Kamu-İş; İş Hukuku ve İktisat Dergisi, 14 (1): 99-123.
- Levay, Charlotta (2014). "Obesity in Organizational Context". Human Relations; 67 (5): 565-585.
- Lexico (Oxford) Dictionaries (2019).
- <https://www.lexico.com/en/definition/naturalization> (Erişim tarihi: 01.08.2019)
- Lipovsky, Caroline (2014). "Gender-Specification and Occupational Nouns: Has Linguistic Change Occurred in Job Advertisements Since the French Feminisation Reforms?". Gender & Language. 8 (3): 361-392.
- Lukes, Steven (2016). İktidar Radikal Bir Görüş (Çev: M. Ratip). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Maurer, Todd J. ve Nancy E. Rafuse (2001) "Learning, not litigating: Managing employee development and avoiding claims of age discrimination". Academy of Management Executive, 15 (4): 110-121.
- Okur, Mehmet Emin ve Ceylan Balta (2020). "Ayrımcılık Algısının Kaytarma Davranışları Üzerindeki Etkisi: Gıda Sektörü Üzerine bir Araştırma". İş'te Davranış Dergisi, 5 (2): 75-89.
- Özdemir, Ezgi (2020). Stratejik İnsan Kaynakları Yönetiminde Eşit Davranma İlkesi: 2019 Sonrası İş İlanlarında Ayrımcılık Boyutları Üzerine Bir Araştırma. Yüksek Lisans Tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi Anabilim Dalı, Aydın.
- Özkan, Harika (2018). Eleştirel Yönetim Çalışmaları Bakış Açısıyla İnsan Kaynakları Uygulamalarında Ayrımcılık ve Doğallaştırılması, Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Yönetim ve Organizasyon Bilim Dalı, Eskişehir.
- Parlaktuna İnci (2010). "Türkiye'de Cinsiyete Dayalı Mesleki Ayrımcılığın Analizi". Ege Akademik Bakış, 10 (4): 1217 - 1230.

- Prieto, Leon C., Simone T. A. Phipps ve John K. Osiri (2009). "Linking Workplace Diversity to Organizational Performance: A Conceptual Framework". *Journal of Diversity Management*, 4 (4): 13-22.
- Scott, James C. (1995). *Tahakküm ve Direniş Sanatları Gizli Senaryolar* (Çev. A. Türker). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Scott, K. Dow ve Beverly L. Little (1991). "Affirmative Action: New Interpretations and Realities". *Human Resource Planning*. 14 (3), 177-182.
- Seymen Aytemiz, Oya ve Tamer Bolat (2005). "Örgütlerde Bedensel ve Zihinsel Engelli İşgören Ayrımcılığı: Uygulamalı Etik Boyutuyla Bir Değerlendirme". *Öneri: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (23): 35-45.
- Siebers, Hans ve Jilles Van Gastel (2015). "Why migrants earn less: in search of the factors producing the ethno-migrant pay gap in a Dutch public organization". *Work, Employment and Society*. 29 (3): 371-391.
- Smith Jonathan M. (2008). "Needful Discriminations". *Political Geography*, 27 (3): 343-348.
- Spedale, Simone, Christine Coupland ve Sue Tempest (2014). "Gendered Ageism and Organizational Routines at Work: The Case of Day-Parting in Television Broadcasting". *Organization Studies* 2014, Vol. 35 (11): 1585-1604.
- Şimşek M. Şerif ve Öge H. Serdar (2007). *Stratejik ve Uluslararası Boyutları İle İnsan Kaynakları Yönetimi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Taşcı Deniz (2013). "Örgüt Kuramlarına Giriş". Şu Kitapta: Ed. Deniz Taşcı ve Erkan Erdemir, *Örgüt Kuramı*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2-29.
- TDK (2019). <http://www.tdk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 01.08.2019)
- Thompson, John B. (2013). *İdeoloji ve Modern Kültür - Kitle İletişimi Çağında Eleştirel Toplum Kuramı* (Çev. İ. Çetin). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Yıldırım, Ali (1999). "Nitel Araştırma Yöntemlerinin Temel Özellikleri ve Eğitim Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi". *Eğitim ve Bilim*, 23 (112): 7-17. <http://egitimvebilim.ted.org.tr/index.php/EB/article/view/5326/1485>
- Yıldırım, Ali, Hasan Şimşek (2006). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin. 6. Bs.
- Zinkard, Albert Bert (2016). *Psychometric Testing: Reduce Turnover 4 Keys to Hiring Power Runners*, <http://employeeelect.com/articles/reduce-turnover>, (Erişim tarihi: 26.10.2016).
- Zizzo, Daniel John (2011). "You Are Not in My Boat: Common Fate and Discrimination Against Outgroup Members", *International Review of Economics*, 58 (11): 91-103.

Yayın Geliş Tarihi: 2021-04-20

Yayın Onay Tarihi: 2021-10-19

DOI No: 10.35343/kosbed.923837

Ravza ALTUNTAŞ-ÇAKIR •

The Role of Religion in Politics: The Analytical Category of the Social Public Sphere¹

Siyasette Dinin Rolü: Bir Analitik Kategori Olarak Toplumsal Kamusal Alan

Abstract

Within the realm of political theory, the existing republican and liberal theories of the public sphere have not been normatively and practically sufficient for Muslim-majority contexts. Few prominent scholars such as Jürgen Habermas have provided a revitalised approach to the discussions of religion in the public sphere, enabling an expansion of the artificial and controversial boundaries between the private and the public as well as the religious and the political. In his publications since the mid-2000s, Habermas has proposed the notions of 'post-secularism,' 'religious tolerance,' and the 'modernization of religious consciousness' and he significantly articulated new divisions for an 'informal public sphere' and an 'institutional public sphere.' In this article, I re-appropriate some of Habermas' ideas to theorise about the analytically differentiated categories of *social public sphere*—a distinct form of a political public sphere where religious communal life is organised by civil society associations—and *state public sphere*—where the secular state controls the common institutional framework. The paper offers a more nuanced view of the relationship between religion and the public sphere as a way of reconciling political secularism and public religious presence that would help democratic consolidation in the Muslim world.

Keywords: Public sphere, religion, secularism, political theory, Jürgen Habermas.

JEL Codes: N30, N40

Özet

Siyaset teorisi alanında kamusal alana ilişkin mevcut cumhuriyetçi ve liberal teoriler, çoğunluğu Müslüman olan bağlamlar için normatif ve pratik anlamda yetersiz kalmaktadır. Jürgen Habermas gibi az sayıda seçkin teorisyen, kamusal alanda din tartışmalarını yeniden ele alarak, özel ile kamusal ve dini ile siyasi sınırlar arasındaki yapay tartışmaların genişlemesini mümkün kılmıştır. 2000'lerin ortalarından bu yana, Habermas 'post-sekülerizm', 'dini hoşgörü' ve 'dini bilincin modernizasyonu' gibi kavramları ortaya koymuş ve 'informal' ve 'kurumsal' kamusal alan' ayrımının önemini dile getirmiştir. Bu makale dini kolektif yaşamın sivil toplum dernekleri tarafından organize edildiği bir siyasi kamusal alan biçimi olarak *sosyal kamusal alan* ile laik devletin ortak kurumsal çerçeveyi kontrol ettiği yer olan *deolet kamusal alanı* arasında analitik bir ayrım yapmakta ve bunu kuramsallaştırmaktadır. Böylece siyasi laiklik ve dinin kamusal alandaki varlığının uzlaştırılmasının

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Sabahattin Zaim University, Mail: ravza.cakir@izu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1691-5649

¹ This paper emerged from a presentation at the Political Studies Association Annual Conference in March 2018, Cardiff, UK.

demokratikleşmeye sağlayacağı katkıyı din ile kamusal alandaki ilişkiye daha sofistike bir bakış sunarak irdelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kamusal alan, din, laiklik, siyaset teorisi, Jürgen Habermas.

JEL Kodları: N30, N40

Introduction

Habermas and the New Conceptualisations of a Democratic Public Sphere

The existing republican and liberal theories have overlooked the role of religion in the public sphere. Even liberal constitutionalism, despite its appeal of accommodating diversity and promoting pluralism, has incorporated religion only as a force to “be tolerated, but that cannot claim to provid[e] a cultural resource for the self-understanding of any truly modern mind” (Habermas, 2008: 26). Yet since the 2000s, when there were efforts to bring back religion once again to the heart of political theory, this pattern slightly changed, with reforming voices appearing within the liberal and republican traditions themselves. Charles Taylor’s (2011, 2014) ‘liberal-democratic secularism,’ Ayelet Shachar’s (2001) ‘transformative accommodation,’ and William E. Connolly’s (1999) ‘critical liberalism’ are prominent examples that moved away from the conventional idea of religion being a private matter to it becoming central to understanding public demands. These more enlightened models will be incorporated in the process of synthesis and reorientation of the existing theories and will conceptualise a new framework on the social public sphere. Hitherto, this paper will more specifically focus on the ideas of Jürgen Habermas (2006), who has also refashioned his opinion on the public role of religion in his latest publications stimulating more informed and nuanced approaches to the debate.

Habermas (2008: 20) has recognised the political significance of religion in providing moral motivation for action and shaping collective lives. He has also recognised that the liberal ambition to keep religion outside political life inflicts disadvantage and injustice to people with religious normative systems. Certain themes emerged in Habermas’ more recent writings that revitalised the rethinking on the public sphere through the articulation of open and inclusive secularism, democratic tolerance and pluralism, and religious participation in an open-ended deliberative procedure. Thus, Habermas’ theorisation of ‘post-secularism,’ ‘religious tolerance,’ the ‘modernization of religious consciousness,’ and the relationship between the ‘informal public sphere’ and the ‘institutional public sphere’ are significant contributions in political theory that allow the rethinking of the role of religion in politics.

When it comes to secularism, Connolly (1999: 19), similar to Habermas, maintains that “secularism needs refashioning, not elimination.” Proposing the concept of ‘post-secularism,’ Habermas (2006; 2008) expands the range of secularism by reassessing his earlier stance that religious identities should be appropriated at the threshold of a secular public sphere. Instead, the new concept underlines the necessity to reconsider secularism and go beyond the public sphere models of the secular states of the past towards more pluralistic ends. With post-secularism, Habermas still recognises that secularism, as a political and a thin moral good, is the epistemic foundation of liberal democracies. Yet, he describes a revised recognition of the important role that religion plays in public life, thus articulating an enhanced idea of secularism that is inclusive of religious voices and needs.

Accordingly, in his more recent works, Habermas criticises the artificially constructed partition of the public and the private, in which public participation necessitates citizens to abandon their religious convictions and leave them to the realm of the private. The difficulty, he warns, is that “many religious citizens would not be able to undertake such an artificial division within their own minds without jeopardizing their existence as pious persons” (Habermas, 2006: 8). Habermas (2008: 10) also acknowledges religion’s provision of some “key resources for the creation of meaning and identity” that are essential for developing personal autonomy, self-respect, and individual good. Thus, deterring religious people from politically experiencing their worldviews, demands, and needs, in fact inflicts serious disadvantages on their self-esteem and substantially diminishes the quality of life they experience and in return the probability of their civic participation. As such, Habermas asks for the political inclusion of religious arguments to the public sphere of Western democracies.

Yet Habermas is also aware of the potential risk of religion in raising itself into a public power and becoming a divisive force within the public sphere. In order to maintain the secular and impartial nature of state institutions and preserve the social fabric while recognising the public role of religion, Habermas (2006: 9) therefore emphasises setting a line between the ‘informal public sphere,’ where religious comprehensive doctrines can have unrestricted room for deliberation, and the ‘institutional public sphere,’ where only secular reason can have institutional influences. The informal public sphere “can be best described as a network for communicating information and points of view” where deliberation takes place in informal instances and social will formation (Habermas, 1996: 360). Yet these “[c]ommutative fluxes and public influences” and policy advocacy in the informal public sphere can be changed into a matter for deliberation in a formal, institutionalised public sphere only if they are translated into a secular language (Lubenow, 2012: 63). In other words, in order for religious arguments to have an institutional representation, they have to fulfil “the institutional translation requirement” if they are to be debated and won within the boundaries of secular public reason (Habermas, 2006: 15). This is essentially subjecting comprehensive doctrines to a rational inquiry for them to be part of parliamentary debates, public policy- and law-making, and administrative authority. To address the rational and institutional translation process of religious language, Habermas (2006: 14) introduced the idea of the “modernization of religious consciousness” towards what he calls as ‘religious toleration’ or what at times referred to as “pluralization of diverging universes of discourse” (Habermas 1998: 403).

In Habermas' post-secular paradigm, religious toleration represents the normative foundation of liberal democratic coexistence within the public sphere. Habermas (2004: 12) asserts that the civic "inclusion of religious minorities in the political community" and "the acceptance of the voluntary character of religious association" are to be recognised by the secular democratic state. This would amount to opening up democratic spaces for other comprehensive moral and political doctrines as opposed to laicism's imposition of the state's comprehensive conception of the good over the diverse citizenry. Yet for this recognition to happen, religious individuals and groups are also expected to "be tolerant," internalising the equal civic and political rights and liberties of other members of the political community (Habermas, 2004: 11). According to Habermas:

Tolerance means that believers of one faith, of a different faith and non-believers, must mutually concede to one another the right to those convictions, practices and ways of living that they themselves reject (2008: 7).

Under the religious tolerance idea, the burden of translating religious into 'rational' reason is also shared by secular citizens. Secular citizens are expected to engage in the active process of understanding religious beliefs, needs, and demands in the informal public sphere. They should also leave behind possible existing prejudices and instead acknowledge that religious argumentations may enclose rational lines (Habermas, 2006: 19). Effectively, religious tolerance does not only involve a mutual expectation for respect, but also upholds platforms for public deliberation and dynamic forms of civic dialogue. In Habermas' own words:

The other side of religious freedom is, in fact, a pacification of the pluralism of worldviews that distribute burdens unequally. To date, only citizens committed to religious beliefs are required to split their identities, as it were, into their public and private elements.... But only if the secular side, too, remains sensitive to the force of articulation inherent in religious languages will the search for reasons that aim at universal acceptability not lead to an unfair exclusion of religions from the public sphere, nor sever secular society from important resources of meaning (2003: 109).

In essence, what the Habermasian terms of "cooperative cognitive effort" and "complementary learning processes" signal is an active search for a reciprocal and reflective relationship of living together, or a more dialogical interaction and normative synergy between religious and secular citizens (Habermas, 2006: 15, 18). These ideas also seek to establish genuine dialogue to foster a new era of cooperation and mutual respect, in which post-secularism promotes the equal treatment of all religious, cultural, and ideological communities by overcoming laicism's hostility to religious and cultural ways of life.

Although Habermas writes within the secular European contexts where the main religion is Christianity, with Islam being mostly related to immigration issues these days, his ideas are crucial for rethinking the relationship between secularism and religion under the public sphere elsewhere. However, this could only be successfully done if it included

a rigorous reinterpretation and reconfiguration of concepts such as secularism, religious modernisation, tolerance, and institutional arrangement in relation to the public sphere of the specific contexts under examination, which are socially and normatively different than the ones Habermas was writing in and referring to.

In this article, I undertake such an endeavour with relation to Muslim-majority societies. To address the question of what kind of public sphere could render the greatest potential for democratic consolidation in Muslim-majority societies where religion has a strong societal, organisational, and political claim, I will reorient the ideas introduced by Habermas and formulate new terms to develop a distinct theory of public sphere in Muslim-majority contexts. To do so, I will combine the ideas of thinkers from different genres of political theory, multiculturalism, liberalism, and Muslim political thought in order to articulate the analytically differentiated categories of social public sphere—a distinct form of a political public sphere where religious communal life is organised by civil society associations—and state public sphere—where the secular state controls the common institutional framework. I dedicate time to comprehensively develop the idea of social public sphere in order to understand its complexities by closely examining two categories: (a) democratic toleration and (b) institutional pluralism. By doing so, the ultimate aim of the paper is to offer a more nuanced view of the relationship between religion and the public sphere as a way of reconciling political secularism and public religious presence that would help the development of democratic public sphere in Muslim societies, strengthening normative and practical commitments to democracy in these settings.

1. The Analytical Category of the Social Public Sphere

The significant role of the public sphere in a successful implementation of a democratic regime is beyond dispute, as a public sphere that is independent of the state is necessary to cultivate democracy (Habermas, 1964: 52-53; Eickelman and Salvatore, 2002: 99). Historically, the emergence of the modern public sphere has been related to the rise of independent rational thought. The Enlightenment idea that humans can use their own reason and free will in the pursuit of knowledge and morality, which are not preordained by a divine rule, has thus been crucial to the development of the idea of the (secular and scientific) public sphere. Yet unlike in the Western world, in the Muslim world the authority of the divine revelation has not been deeply destabilised and thus the emergence of a public sphere as per its evolution in Western democracies is thought to be next to impossible in predominantly Muslim contexts. Ernest Gellner (1992; 1997) like many other orientalist has viewed Islam as an all-pervasive comprehensive doctrine that lacks a political culture of compromise and institutions between the state and the individual, and considered this as the primary cause impeding the way to democratic public sphere; hence, democratisation.

However, anti-essentialist arguments raised by thinkers such as Esposito (1992) and Kramer (1993) identified that democratic hindrance is not a product of an incompatibility between democratic political culture and Islam. If many Muslim societies have never followed a life under a democratic public sphere, it is mainly “allied to structural factors” within their respective political systems rather than religious belief systems (Volpi, 2004:

1062). A strong, all-pervasive, and authoritarian political establishment has undercut the establishment of a democratically tolerating political environment. The ruling elite have often subjugated public opinion and dictated the common good. Even in societies like Turkey, Jordan, and Morocco, which have experienced a relatively free public sphere, not all groups have been allowed equal access to public debate and not everyone's legal rights have been equally protected. In most cases, the partial democratic change has been "part of an attempt to channel political participation into a discrete, state-delineated political space" rather than a free public space that cultivates democratic communication and deliberates established political norms (Wiktorowicz, 1999: 606).

Consequently, for understanding the conditions in which Muslim democracy could be rendered a genuine possibility, the rethinking of the public sphere is *sine qua non*. The existing republican and liberal theories of the public sphere were not normatively and operationally sufficient for Muslim-majority contexts. Scholars like Habermas have provided the impetus for the development of alternative conceptions of the public sphere, enabling an expansion of the artificial boundaries between the private and the public. This paper takes this task further by arguing in favour of new divisions for state authority and political-institutional organisation, reworking the boundaries between the state and the public sphere through political theory, which has traditionally neglected this division. In particular, the new concept put forth here of the 'social public sphere,' as distinct from a state public sphere, aims to recognise the communal role of religion more effectively than the liberal and republican models while upholding individual rights and safeguarding the prospect of political and ideological dissent as successfully as the liberal models.

2. The Differentiation between the State Public Sphere and the Social Public Sphere

A constructivist direction for conceptualising state-civil society relations asserts that "states are not the sort of abstract, formal objects which readily lend themselves to clear-cut, unambiguous definition" (Jessop, 1990: 340). State-society relations are "blurred, constantly reshaped by actors, and by no means well-defined" (Shahar, 2008: 420). This "valuable new [constructivist] direction for theorizing the state and state-society relations" can potentially inspire new understandings on state-civil society relations, going beyond the universalist secularism that strictly controls public life (Shahar, 2008: 432). On this subject, the work of scholars like Jürgen Habermas, Charles Taylor, and Abdullahi Ahmed An-Na'im reveal "the illegitimacy of drawing sharp ontological distinctions between 'the political' and 'the social'" problematising the universalist and hegemonic models of the public sphere (Cook et al., 2016: 6).

In the republican and liberal models, the state and the public sphere come together and both are seen as belonging to the realm of the political. In these frameworks, decoupling the state and the public sphere from religion is thought to be the way to maintain neutrality (Habermas, 1989: 3). Thus, identities, goods, demands, and needs deriving from religious sources are often overlooked as a component of democratic politics (Barzilai, 2004: 13). Although prominent, these models are not the only ones capturing state-religion relations, and as Habermas (2008: 578) asserted, such notions of secularism that set clear boundaries between the spheres of the public and the private are not sophisticated enough to respond

to the multiple affiliations of modern citizens. With his model of post-secularism, Habermas has aptly demonstrated that secularism can have multiple alternatives in liberal democracies to better reflect the complexity of the empirical relationship between the comprehensive moral doctrines and the political organisation.

As a part of more sophisticated and pluralistic theorisations of secularism, similar to Habermas, John Keane and Amyn B. Sajoo have argued, secularism does not only need the institutional separation of the state from the religious and other comprehensive moral views. But secular democracy also “requires the institutional division between a certain form of state and civil society” (Keane, 1993: 28) so that individuals as part of active and free civil society are able to “freely associate with others outside the control of the state” (Sajoo, 2002: 215). Like Habermas, Sajoo (2004: 226) has emphasised “the need to separate the institutions of the state, religion and society, as a shared modern democratic and ethical imperative.”

On this subject, going beyond the Habermasian paradigm of informal versus formal categories in favour of allocating more political strength to the ‘informal’ part of the argument, thinkers like An-Na’im make a far-reaching argument advocating the necessity of establishing “the distinction between the state and politics” for the ultimate success of democratisation processes in Muslim societies. An-Na’im (2000: 3-5) argues that “the organs and institutions of the state” – or the “more settled and deliberate operational side of self-governance” – and politics – or the more “dynamic process of making choices” for “organized political and social actors” holding “competing visions of the public good” – are to be differentiated from one another.

An-Na’im (2000: 3) persists that even in morally minimalist secular states, “complete independence is not possible because of the political nature of the state.” Therefore, he concedes, it is necessary to form “a degree of separation of the state from politics” so that the state can show equal respect and undifferentiated treatment to all groups, and even at time of excesses of executive authority, the political mechanisms to resort to state institutions to retrieve the governmental errors and mistakes can be open. Accordingly, this degree of division becomes vital to guarantee the state’s impartiality to “mediate and adjudicate among the competing visions and policy proposals” (An-Na’im, 2000: 3).

The distinction between the spheres of politics, or the government and the public sphere, is particularly essential when it comes to Muslim politics. Individual Muslims often view the materialisation of the religion’s claims mandatory for them to pursue their definition of a good life. The very arguments in support of an ideological Islamic state and in contradiction of secularism are in fact a by-product of the popular conviction of the inseparability of religion and state (*din wa-dawlah*). To this effect, in order to produce an antidote for anti-democratic thinking, the paper focuses on identifying an analytical differentiation between the state public sphere and a civil society public sphere, of which the latter is termed ‘social public sphere’. The state public sphere is conceptualised as the realm of shared political life and common institutions in which the core tasks of government are carried out the enduring basis of social unity and democratic regime. The state public sphere is not invested in moralising ideology, religiosity, or providing a comprehensive normative position. As a politically secular enterprise, as opposed to

philosophical secularism (laicism), the state public sphere protects individual rights of life, liberty, property, and contract to uphold its main goal of allowing individuals to flourish and safeguard their differences between the accounts of a good life.

Meanwhile, the social public sphere is defined as a distinct form of a political public sphere where the political establishment, voluntary organisations, and individuals interact in organising social life. The social public sphere is capacious and resourceful enough to adapt to the public roles of different normative perspectives, and accordingly the public needs and interests of people with different conceptions of a good life, based on principles of tolerance, reconciliation, and respect. In this model, the state, as the basic political structure of society, shares political space with civil society and empowers it. Referring to “an extensive interpretation of associational freedoms,” the social public sphere suggests that “[m]any of the positive effects that states can bring about can also be obtained...through voluntary mechanisms” (Bader, 2007a: 53; Vallentyne and van der Vossen, 2014). Social public sphere here implies alternative public power of the civil society organisations recognised as “governing powers” that can regulate, organise, and administer social affairs, as categorically separate from the public power of the state (Hirst, 1994: 13). As such, “democratically negotiated freedom of religion from state interference” would “allow religious groups freedom not only to worship privately but to organize groups in civil society and political society” (Stepan, 2000: 42).

In essence, this differentiation between the state and the social public spheres ensures that there is no institutional link between religion and state institutions, despite the connectedness of religion and the public sphere. Here, the public “focus of [religions] is no longer the state but, rather, civil society” (Casanova, 1994: 63). It is based on devolution of moral and spiritual authorities from the state to the institutions and practices of the social public sphere. In this understanding, Islam has “an autonomous life in the hands of social actors” and not in the hands of hierarchical and formal religious authorities (Yavuz, 2007: 489). By doing so, “public policy can benefit from the moral guidance of religion, and pluralistic societies can enjoy peace and stability by regulating the relationship between religion and the state through secularism” (An-Na’im, 2002b: 8).

In fact, this categorical distinction between the different layers of the public sphere would guarantee the neutrality of the state realm by separating religion and state power, so that the autonomous rights of civil society to practice religion can be recognised and political processes that can satisfy substantive moral needs, demands, and interests can be accommodated. Essentially, the social public sphere is not one of the informal political deliberations in the Habermasian sense, but has some degree of institutional power, albeit different from that of the state. This amounts to a democratic decentralisation of state power, allocating a degree of formalised influence to organised religions as well as to other identity groups facilitated through administrative and political autonomy of voluntary minority associations (Bader, 2003b: 132). Essentially, dynamic and multi-layered understandings of the relationship among the state, civil society, and public sphere enables the social public sphere to provide resources and opportunities for the formalisation of the public functions of civil society (Hirst and Bader, 2001: 6-7).

After giving the conceptual explanations of both the state and the social public sphere categories, I now will primarily focus on conceptualising the social public sphere, as it is the sphere where religion—as a personal or a communal issue—can play a social and political role as a way to rearticulate its public role. As interconnected and relevant components of the social public sphere notion, the subsequent sub-sections will first articulate the notion of normative change at a societal level under the category of democratic toleration and at an institutional level under the institutional pluralism debate.

2.1. The Establishment of Democratic Toleration

Democratic toleration is the normative foundation of the social public sphere that enables the facilitation of different moral systems, protecting diverse views, and serving diverse interests. Democratic toleration is the shared normative commitment of citizens towards each other that reflects democratic consensus on respect, civility, and human rights despite their differing views and conflicting interests. In this project, the idea of democratic toleration, as inspired by Habermas, is brought together in the multiculturalism literature through the arguments of scholars such as Taylor and Chandran Kukathas and enriched with the ideas of Muslim intellectuals like Mohammad Talbi and An-Na'im.

Kukathas (1992: 108) defines toleration as people's freedom to pursue one's "various ends, individually or cooperatively." According to Kukathas (2003: 259) the liberal idea of toleration is the moral foundation of democracy and the basis for the justification of cultural, moral, or political pluralism. Likewise, Talbi, a prominent advocate of pluralism in Muslim political thought, advocates for normative religious acceptance and pluralism. Talbi (1995a: 62) states that human beings can "live together with our consciously assumed difference" through finding a "plateau" where "mutual respect and full acknowledgement of difference are attained" (Filali-Ansari, 2009: 2). Democratic toleration expects citizens to develop civility, recognising each other's identities and difference and respecting each other's rights to public presence.² Democratic toleration can only emerge in a society where individuals with competing and different positions are consciously and responsibly engaged in a dialogue and compromise to establish an overlapping consensus on "common public values" and "the common good of all on a moral basis" (Maclure and Taylor, 2011: 12, 15). This amounts to accepting the peaceful coexistence with rival doctrines and developing a firm allegiance to the political ideals of the democratic civic culture.

Habermas (2006: 14) discusses the "modernization of religious consciousness" as an important element for religious arguments and claims to be part of the public sphere. For him, tolerance building is the process of value change in which citizens with religious comprehensive views can endorse certain ideals of a shared democratic life (namely, tolerance, negotiation, pluralism, and dialogue). With that we can think about the "ways of both upholding the truth claims of their [Muslims'] religion and adopting the political

² According to Edward Shils (1997: 47), "[C]ivility is compatible with other attachments to class, religion, and profession, but it regulates them out of respect for the common good."

values required to recognize the legitimacy of constitutional democracy" (March, 2011: 12). Similar to Habermas' religious modernisation idea, Mohamed Fadel (2008: 49) also concedes that both secular and religious citizens are hoped to recognise pluralism and "the legitimacy of the numerous and often contradictory options that resulted from the exercises of moral judgement." This involves the recognition that "reasonable non-Islamic [as well as dissenting Islamic] ways of life are nevertheless worthy of respect and constitutional protection, independent of the instrumental value of pluralism" (Fadel, 2008: 43). On the matter of how to cultivate the "philosophical conditions for pluralist democracy" to develop in Muslim societies (Hirschkind, 2008: 66), Nader Hashemi reveals that:

Democratization does not require a privatization of religion, but it does require a reinterpretation of religious ideas that are conducive to liberal democracy (2009: 12).

I conceptualise democratic toleration to allow the conditions for cultivating intercultural dialogue and common language of citizens "firmly founded upon the diverse communities" sharing "in cross-religious moral concern" with human rights, the shared good, justice, and the rule of law (Sachedina, 2009: 176). Internal change within communities is expected to come as a product of an encounter they make with democratic structures and diverse social systems. In this process, the social public sphere facilitates social encounters, democratic communication, and pluralistic environment, leading citizens and groups "to think in part in terms of the interests of others," understand one another, and develop democratic toleration (Habermas, 2006: 15, 18). Democratic toleration necessitates that Muslims, like other citizens, recognise the right of individuals with diverse normative systems to observe freedoms as well as "the legitimacy of the numerous and often contradictory options that resulted from the exercises of moral judgement" in public debate (Fadel, 2008: 49).

The social public sphere is "the site where contests take place over the definition of the 'common good'" (Eickelman and Salvatore, 2002: 94). Believers and atheists, the secular and the religious, and people of different ethnicities, and cultural identities should all come together and engage to agree on the shared good (Connolly, 2005: 43). These actors should reach an agreement overcoming the endemic tension of "inter- and intra- religious domination" or ideological hegemony created within the public sphere (Bader, 2009a). Essentially, the social public sphere should harbour a range of moral and political perspectives in public deliberation, even though the majority may perceive some of these perspectives as "morally wrong" (Bader, 2003b: 114). Which perspective wins over the other in the process of achieving the shared good is decided through the broad deliberation within the various social forums of the public sphere. Yet no perspective is automatically more authoritative than others, and no perspective should be persecuted or criminalised. Very relevant to Muslim societies, the process of achieving the shared good "should be open and accessible to all citizens...without exposing themselves to charges of disbelief, apostasy or blasphemy" (An-Na'im, 2009: 149).

At this point, it is important to acknowledge that for the overlapping consensus to have normative weight in individual adherents of diverse philosophical and religious sects, it

needs to be “morally persuasive within their own system of moral, philosophical or religious commitments” (Fadel, 2008: 8; 2007: 4). Thus, the “accessibility” of religious and ethical logics/reasons are essential for both the development and maintenance of the common good (Sachedina, 2009: 177). This is a major division point between the democratic toleration idea as conceptualised in this work and the religious toleration idea in Habermas’ theory. Habermas’ religious toleration idea still operates on an orthodox liberal discourse centred on Rawls’ account of public reason, where religious convictions and rational viewpoints are somehow dichotomous. Although Habermas accepts the possibility of certain religious argumentation, a rational or a civic understanding for religion – as a comprehensive moral doctrine – is highly unlikely for him. Thus, religious argumentation should be checked before the gates of the formal public sphere where a political and institutional impact is merited (Habermas, 2006: 10).

The democratic toleration idea proposed here goes beyond a Rawlsian public reason and proposes a religion friendly and normatively inclusive account of overlapping consensus and the shared good. The social public sphere idea is accommodative of religious logics and arguments in public deliberation on the belief that each citizen should be involved in this ongoing democratic communication with their secular, religious, or traditional comprehensive worldviews to create a political consensus as the currency of social life. On this subject, Monica Mookherjee (2001: 79) argues that a democratic state is obliged to protect the “capacity for reason” for all citizens, guaranteeing their involvement in constructing the idea of the common good rather than imposing its own account. The social public sphere notion rests on the conviction that “citizens arrive at an ‘overlapping consensus’ about the basic political principles, despite the differing conceptions they embrace regarding what a successful life is” (Maclure and Taylor, 2011: 17).

Overall, the social public sphere promotes mass moral transformation by bringing individual moral judgements to a closer alignment with democratic toleration associated with civility and mutual respect as the basis of social life in Muslim societies. Democratic toleration can facilitate an inclusive and religiously-friendly public structure; hence, promoting a substantial normative support basis for democracy, which would in return increase the probability of Muslim democratic consolidation. I will now seek to articulate a structural turn in recognising moral difference by diversifying pluralistic institutional arrangements in the social public sphere.

2.2. Institutional Pluralism

Conventionally, those who advocate religious accommodation, including Habermas, often restrict religion to the informal public sphere. This perspective implied the need for religious values to undertake a process of translation according to secular standards of rationality and thus the adoption of a single mode of communication in institutional (public) deliberation. However, in the social public sphere model advocated here, religious values and identities are allowed to influence public deliberation and organisation at an institutional level, reconciling both liberal and religious standards of rationality at an institutional level to consolidate societal harmony, human rights, tolerance, and respect.

Consideration of some kind of differentiation between the state and the public sphere ultimately opened up ways to think of institutional pluralism within democratic politics.

This distinction is essential to pave the way to a workable resolution on the issue of the role of religion in the public sphere. The institutional pluralism idea conceptualised in this work represents an expansion of religious freedoms for the accommodation of diverse – minority and majority alike – needs and interests. The social public sphere is understood as the terrain of diversity where collaboration of the state and voluntary public associations can deliver more extensive and complete services. It opens up administrative and economic opportunities for the public functions of religion at the hands of “democratically controlled voluntary associations” (Hirst, 1997: 13).

Under institutional pluralism, citizens with diverse comprehensive philosophical doctrines have a “greater control of their affairs” in organising and funding public services and the welfare sector. Civil society actors, such as faith-based or cultural associations, can also be the service providers in various arenas of public life such as education, health care, seniors’ care, social work, and finance (Hirst, 1997: 13). Hence, the institutional pluralism of the social public sphere makes available diverse political platforms and broader social forums through which groups with distinct and divergent goods and interests have public presence and play public roles.

Such diversity also shapes the forms in which institutional pluralism is implemented in reality, for there is no single path to institutional pluralism and it is up to the processes undertaken in the social public sphere to determine the resulting collaboration between state and civil society. To take the real-life example of education, we can observe different models of institutional pluralism articulated in the literature. These include Veit Bader’s (2007a: 271) model of separate faith schools and Ayelet Shachar’s (2008: 154) model of “power-dividing and sharing arrangements”. As a form of pluralist institutionalist arrangement, Bader has argued for separate faith-based schools, where religious groups are given institutional autonomy in education to have their own schools. Shachar, on the other hand, advocates for state schools providing a common education but giving religious groups the right to control religious instruction and curriculum, like in Germany and Austria. When it comes to associational services, therefore, the social public sphere framework proposed here is aware of the importance of context specificity depending on the specific political experimentalism of a particular society and the already existing institutional designs in these societies (Shachar, 2009: 134).

Continuing with the example of education, even under predominantly Muslim contexts, the nature and characteristics of institutional pluralism can take various shapes and forms. Within institutional pluralism, how much power will be given to civil society actors and community-based organisations is not only a theoretical question but is one that is negotiated on a day-to-day basis. Issues like whether religious classes should be held within or outside civic schools, what the appropriate age for pupils to attend religious classes is, and how curricula should be organised and classes administered would be resolved differently. In some Muslim-majority contexts, separate faith schools might be the case while in others a power-sharing education structure may be more fit for democratic consolidation. Yet in order to resolve the state’s relation to social and religious affairs, some form of institutional pluralism seems necessary for the consolidation of Muslim democracy.

In essence then, the framework of institutional pluralism advocated in this work aims to give voice and agency to both civil society and individuals alongside the state. It provides civil society with greater space to perform some of the functions of the state while simultaneously ensuring voluntariness and the freedom of citizens to choose among governmental and societal organisations through democratic mechanisms and constitutional safeguards. The social public sphere thus primarily aims to empower alternative communities and give them certain public credentials by institutionalising pluralism for several important reasons. First, it is believed that individuals should have a right to collective goods and the ability to fully pursue what they define as a good life. By promoting religious freedoms, institutional pluralism in fact enhances the autonomy and capacities of individuals with diverse normative systems. Second, if groups and ideologies are excluded from political influence, they are likely to hijack democracy; they could either become reactionary by feeding extremism or revolutionary by infiltrating the state apparatus to impose their ideology and capture state power to reclaim authority. Third, it is important to distinguish between official recognition and actual presence: if religious or cultural ways of life are unrecognised, this does not mean that they are nonexistent. On this acknowledgement, as opposed to neglecting already existing practices, institutional pluralism would put minority group interactions under scrutiny and regulate the communal religious practices that remain unnoticed when unofficial, which in turn would facilitate the meaningful protection of the rights of the vulnerable members in these groups. As such, institutional pluralism promotes higher regulatory mechanisms to ensure universal human rights standards and basic liberties (Hirst, 1994: 25).

Consequently, this framework that compels interaction between the state and these groups has the potential for a more inclusive governing of a diverse citizenry and a more interactive mode of peaceful coexistence between the state and groups with diverse normative systems. The democratic culture of equal participation, civic dialogue, and deliberation that the social public sphere creates would thus have greater potential to improve social interactions and resolve normative disputes residing in public life. In a setting of robust institutional and legal protections, the interactivity, frequency, and familiarity of diverse ideas, practices, and norms—even those which might be unorthodox or condemned—could eventually develop toleration and gain acceptance if their proponents are given the space to symbiotically interact and communicate with their opponents on equal grounds. Thus, the visibility and legality of political and moral differences are very important and they indirectly lead to the development of a tolerant civil society (and the construction of civility and democratic toleration). By opening up the public sphere and delegating certain public powers to civil society, institutional pluralism facilitates democratic consolidation on both structural and normative grounds.

In this sense, the social public sphere framework endorses the idea that “better institutional design” with inclusive and safe public platforms that protect individual liberties and facilitate the functional roles of civil society will prop up “liberal democratic practices” and values (Volpi, 2004: 1074). Accordingly, institutional pluralism reorients the idea of institutional pluralism of multiculturalism, which was asserted within Western democracies, to adopt it in a Muslim-majority context with the help of theoretically relevant concepts. By and large, the social public sphere has offered conceptual resources

to organise institutional pluralism, provided there is sufficient shared normative commitments to democratic toleration and human rights. As such, institutional pluralism involves more rights and autonomy for religious people, yet a democracy, in general, requires the moral endorsement to the ethos of pluralism by all.

Concluding Remarks

The expression “return of religion” refers to the heightened rethinking of the role of religion in contemporary political theory since the early 2000s, which has spawned new theorisations on the public sphere (McClure, 1997; Lambert, 2016). As a prominent example, Jürgen Habermas’ post-secularism approach proposed an enlightened idea of secularism as opposed to anti-pluralist universal republican models commonly referred to as laicism. In Habermas’ theory, secularism is taken away from being a sacred moral ideology imposing a certain conception of the good upon citizenry to a thin moral good institutionally administering social coexistence and political organisation. In this model, citizens share societal lives without abstracting from their public differences in the ‘informal public sphere’ where religious tolerance is the normative currency of collective life.

However, in Habermas’ theory, the idea of religious individuals and groups having an administrative muscle and public autonomy is not yet conceivable. Alternatively, I argue that for democracy to be consolidated in the Muslim world, secularism should be reoriented more substantially than Habermas’ endeavour, so it can accommodate the public claims and needs of Muslim peoples. On this matter, I have proposed an idea of the social public sphere, a distinct form of a political public sphere allocated for civil society politics that permits Muslims to live what they morally and rationally choose as a good life. The social public sphere is identified as unique relative to other democratic public space structures due to its capacity to adapt to the role of religion in civil society, where religious convictions at the hands of individual moral agents are hoped to take a more reformed route.

The ways in which the social public sphere can work and become consolidated is discussed through two conceptual components. First, democratic toleration reflects the shared normative commitment to democratic consensus on respect, pluralism, and human rights, representing the normative formation of democratic consensus. Democratic toleration also maintains the religious arguments, when articulated in a free and analytical manner and closely aligned with civility and pluralism, to be part of public contests over the definition of the shared good and religious people to have the public accessibility to pursue their vision of a good life. Second, institutional pluralism has captured the change in the institutional framework that gives impartial access to public life and accommodating Islamic ways of life and its associational claims. It envisages civil society functioning in the sense of a social public sphere, where civil society organisations share institutional powers alongside the state in delivering public services, which has the potential to serve the democratic consolidation in societies where the issue of moral diversity and the relationship between secularism and Islam require enlightened undertakings. Overall, the social public sphere is conceptualised as the terrain where people can meaningfully engage with both deeply held religious beliefs and democratic values, allowing for a political

organisation where Muslims who are committed to follow religious guidance can be equally committed to the ethos of pluralism and the principles of democracy.

By and large, I brought together in a more systemic fashion various types of political philosophies on the public sphere into productive contact to develop an idea of the social public sphere that is particular to Muslim-majority societies, taking into consideration the specific role that Islam plays in these societies and the shared barriers ahead of genuine democratisation. This model is argued to have a better capacity to house moral diversity and pluralism and thus has the potential to work towards the democratic consolidation for certain reasons. First, the social public sphere has formulated new dimensions of the religious sphere in modern democracies, connecting private and public life while safeguarding and underpinning democratic principles of toleration, pluralism, and diversity. Second, the social public sphere is articulated as pluralistic to accommodate dominant and non-dominant outlooks and their legitimate public rights, beyond the domination of the state or the dominant moral discourses. It welcomes comprehensive moralities as legitimate forces, allowing public space for the diversity of lifestyles, whether professed by majority or minority groups, to be practised out of volition. Finally, by ensuring the separation of religion and governance, it also aims to maintain the state public sphere as morally minimalist and impartial towards all citizens. It is based on devolution of moral and spiritual authorities from the state to the institutions and practices of the social public sphere.

Essentially, the social public sphere can provide an effective alternative to resolve the Islamic–secularist clash impeding democratisation efforts in Muslim contexts by equally including both religious and secular forces into political processes. It seeks to overcome the complex dilemma Muslim societies have been exposed to in which:

either religion strives to colonize and subjugate worldly politics, thereby erecting itself into a public power, or else politics colonizes religious faith by expanding itself into a totalizing, quasi-religious panacea or ideology (Dallmayr, 2011: 439).

The social public sphere idea has proposed an alternative notion to capture the empirical relationship between religion and politics, especially in a direction serving towards democratic consolidation within Muslim-majority contexts.

References

- An-Na'im, Abdullahi A. (2000). "Islam, State and Politics: Separate but Interactive". Brookings. Available at https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2012/04/2007islamforum_an-naim.pdf [Accessed 1 February 2014].
- An-Na'im, Abdullahi A. (2002b). "Muslims Must Realize that There is Nothing Magical about the Concept of Human Rights". Interview with Asghar Ali Engineer. In F. A. Noor (ed.) *New Voices of Islam*. Leiden: ISIM.

- An-Na'im, Abdullahi A. (2008). *Islam and the Secular State: Negotiating the Future of Shari'a*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- An-Na'im, Abdullahi A. (2009). "A Theory of Islam, State and Society". In K. Vogt, L. Larsen, and C. Moe (eds.) *New Directions in Islamic Thought: Exploring Reform and Muslim Tradition*. London: I.B. Tauris.
- Bader, Veit. (2003a). "Taking Pluralism Seriously: Arguing for an Institutional Turn". *Ethical Theory and Moral Practice*, 6(1), 3-22.
- Bader, Veit. (2003b). "Democratic Institutional Pluralism and Cultural Diversity". In C. Harzig and D. Juteau (eds.) *The Social Construction of Diversity: Recasting the Master Narrative of Industrial Nations*. New York: Berghahn Books.
- Bader, Veit. (2007a). *Secularism or Democracy? Associational Governance of Religious Diversity*. Netherlands: Amsterdam University Press.
- Bader, Veit. (2009a). *Legal Pluralism and Differentiated Morality: Shari'a in Ontario?* In R. Grillo et al. (eds.) *Legal Practice and Cultural Diversity*. Surrey: Ashgate.
- Barzilai, Gad. (2004). "Legal Categorizations and Religion: On Politics of Modernity, Practices, Faith, and Power". In S. Austin (ed.) *The Blackwell Companion to Law and Society*. Malden: Blackwell Publishing.
- Casanova, José. (1994). *Public Religions in the Modern World*. Chicago: University of Chicago Press.
- Connolly, William E. (1999). *Why I Am Not a Secularist*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Connolly, William E. (2005). *Pluralism*. Durham: Duke University Press.
- Cook, Joanna., Long, Nicholas J., Moore, Henrietta L. (2016). *The State We're in: Reflecting on Democracy's Troubles*. New York: Berghahn Books.
- Dallmayr, Fred. (2011). "Whither Democracy? Religion, Politics and Islam". *Philosophy & Social Criticism*, 37(4), 437-448.
- Eickelman, Dael F., Salvatore, Armando. (2002). "The Public Sphere and Muslim Identities". *European Journal of Sociology*, 43(1), 92-115.
- Esposito, John L. (1992). *The Islamic Threat: Myth or Reality?* Oxford: Oxford University Press.
- Fadel, Mohammad. (2008). "The True, the Good and the Reasonable: The Theological and Ethical Roots of Public Reason in Islamic Law". *The Canadian Journal of Law and Jurisprudence*, 21(1), 5-69.

- Gellner, Ernest. (1994). "From the ruins of the great contest: Civil society, nationalism and Islam". In *Encounters with Nationalism*. Oxford: Blackwell, pp. 170–181.
- Habermas, Jürgen. (1996). *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: The MIT Press.
- Habermas, Jürgen. (1998). *On the Pragmatics of Communication*. Cambridge: The MIT Press.
- Habermas, Jürgen. (2003). "Faith and knowledge". *On The Future of Human Nature*, Cambridge: Polity, pp. 101-115.
- Habermas, Jürgen. (2004). "Religious tolerance—the pacemaker for cultural rights". *Philosophy*, 79(1), 5-18.
- Habermas, Jürgen. (2006). "Religion in the Public Sphere". *European Journal of Philosophy*, 14: 1 25.
- Habermas, Jürgen. (2008). "Notes on post-secular society". *New perspectives quarterly*, 25(4), 17-29.
- Hashemi, Nader. (2011). "The Arab Revolution of 2011: Reflections on Religion and Politics". *Insight Turkey*, 13(2), 15-21.
- Hirschkind, Charles. (2008). "Religious Difference and Democratic Pluralism: Some Recent Debates and Frameworks". *Temenos*, 44(1), 67-82.
- Hirst, Paul. (1994). *Associative Democracy: New Forms of Economic and Social Governance*. Cambridge: Polity Press.
- Hirst, Paul. (1997). *From Statism to Pluralism: Democracy, Civil Society and Global Politics*. London: University College London Press.
- Hirst, Paul., Bader, Veit M. (2001). (eds.) *Associative Democracy: The Real Third Way*. London: Frank Cass.
- Jessop, Bob. (1990). *State Theory: Putting Capitalist States in Their Place*. University Park: Penn State Press.
- Kramer, Gudrun. (1993). "Islamist Notions of Democracy". *Middle East Research and Information Project (MERIP)*, 23(183), 2-8.
- Kukathas, Chandran. (1992). "Are There Any Cultural Rights?". *Political theory*, 20(1), 105-139.
- Kukathas, Chandran. (2003). *The Liberal Archipelago: A Theory of Diversity and Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- Lambert, Gregg. (2016). *Return Statements: The Return of Religion in Contemporary Philosophy*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

- Lubenow, Jorge A. (2012). "Public Sphere and Deliberative Democracy in Jürgen Habermas: Theoretical Model and Critical Discourses". *American Journal of Sociological Research*, 2(4), 58-71.
- Maclure, Jocelyn., Taylor, Charles. (2011). *Secularism and Freedom of Conscience*. Cambridge: Harvard University Press.
- March, Andrew F. (2011). *Islam and Liberal Citizenship: The Search for an Overlapping Consensus*. New York: Oxford University Press.
- McClure, John A. (1997). "Post-secular culture: The return of religion in contemporary theory and Literature". *CrossCurrents*, 332-347.
- Mégret, Frédéric. (2012). "Is There Ever a 'Right to One's Own Law'? An Exploration of Possible Rights Foundations for Legal Pluralism". *Israel Law Review*, 45(1), 3-34.
- Mookherjee, Monica. (2001). "Justice as Provisionality: An Account of Contrastive Hard Cases". *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 4(3), 67-100.
- Mookherjee, Monica. (2009). *Women's Rights as Multicultural Claims: Reconfiguring Gender and Diversity in Political Philosophy*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Sachedina, Abdulaziz. (2006). *The Role of Islam in the Public Square: Guidance or Governance?* In M. A. Khan (ed.) *Islamic Democratic Discourse: Theory, Debates, and Philosophical Perspectives*. Lanham: Lexington Books.
- Sajoo, Aymn B. (2004). *Civil Society in the Muslim World: Contemporary Perspectives*. London: I.B. Tauris.
- Shachar, Ayelet. (2001). *Multicultural Jurisdictions: Cultural Differences and Women's Rights*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shachar, Ayelet. (2008). "Privatizing Diversity: A Cautionary Tale from Religious Arbitration in Family Law". *Theoretical Inquiries in Law*, 9, 573-587.
- Shachar, Ayelet. (2009). "Entangled: State, Religion, and the Family". *Harvard International Law Journal*, 49, 135-142.
- Shils, Edward. (1997). *The Virtue of Civility: Selected Essays on Liberalism, Tradition, and Civil Society*. Indianapolis: Liberty fund.
- Stepan, Alfred C. (2000). "Religion, Democracy, and the Twin Tolerations". *Journal of Democracy*, 11(4), 37-57.
- Talbi, Mohamed. (1995a). "Is Cultural and Religious Co-Existence Possible?". *Encounters: Journal of Inter-Cultural Perspectives*, 1(2), 74-84.

- Talbi, Mohamed. (1995b). "Unavoidable Dialogue in a Pluralist World: A Personal Account". *Encounters: Journal of Inter-Cultural Perspectives*, 1(1), 56-69.
- Taylor, Charles. (2011). "Why We Need a Radical Redefinition of Secularism". In E. Mendieta and J. Van Antwerpen (eds.) *Judith Butler, Jürgen Habermas, Charles Taylor, Cornel West: The Power of Religion in the Public Sphere*. New York: Columbia University Press.
- Taylor, Charles. (2014). "How to Define Secularism". In A. Stepan and C. Taylor (eds.) *Boundaries of Toleration*. New York: Columbia University Press.
- Vallentyne, Peter., van der Vossen, Bas. (2014). "Libertarianism". In E. N. Zalta (ed.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Available at: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/libertarianism/> [Accessed 15 July 2017]
- Volpi, Frédéric. (2004). "Pseudo-democracy in the Muslim World". *Third World Quarterly*, 25(6), 1061-1078.
- Wiktorowicz, Quintan. (1999). "The Limits of Democracy in the Middle East: The Case of Jordan". *The Middle East Journal*, 53(4), 606-620.

“İlim ve özellikle sosyal bilimler dalındaki işlerde ben emir vermem. Bu alanda isterim ki beni bilim adamları aydınlatsınlar. Onun için siz kendi ilminize, irfanınıza güveniyorsanız, bana söyleyiniz, sosyal ilimlerin güzel (yapıcı) yönlerini gösteriniz, ben takip edeyim.”

Mustafa Kemal ATATÜRK